

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. А.С. МАКАРЕНКА

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

Науковий журнал № 2 (4), 2011

Суми
СумДПУ ім. А. С. Макаренка
2011

УДК 101.8

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Сумський ДПУ ім. А.С. Макаренка

Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного
університету ім. А.С. Макаренка
(протокол від 30.05.2011 № 5)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доктор філософських наук, професор **В.М. Вандишин**; кандидат філософських наук, доцент **М.О. Качуровський**; доктор філософських наук, професор **В.А. Косяк**; доктор філософських наук, професор **Е.О. Лебідь**; доктор фізико-математичних наук, професор **Ф.М. Лиман**; доктор філософських наук, професор **I.П. Мозговий**; кандидат філософських наук, доцент **О.А. Наумкіна**; доктор мистецтвознавства, професор **О.Г. Стажевич**; доктор філософських наук, професор **В.О. Цикін** (відповідальний редактор); кандидат філософських наук, доцент **В. Є. Карпенко** (відповідальний секретар).

Затверджено постановою Президії ВАК
України як фаховий журнал у галузі
філософських наук

У журналі розкриваються проблеми філософії науки, трансформації соціуму та природи людини, її інтелектуальних та фізичних можливостей під впливом наукових технологій, різні аспекти трансгуманізму. При цьому особливий акцент зроблено на визначені ролі освіти у цих процесах.

Пропонується викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам, усім, хто цікавиться філософськими проблемами постнекласичної науки.

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ЦІВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК

УДК 167/168

С. М. Вовк

Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича

ЦІЛІСНИЙ ПІДХІД – БАГАТОМІРНИЙ СИНТЕЗ ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ В СУЧASNІЙ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

У статті ретельно досліджується проблема «Схід-Захід» і його нелінійних динамічних нових міждисциплінарних джерел і засобів мислення людини в багатомірному дискурсі гуманітарного характеру, які утворюють цілісність структури цього розмаїття традиційних культур і міждисциплінарних досліджень цілісності (наприкладі синергетики).

Ключові слова: цілісний підхід, багатомірно-цілісний світогляд, багатомірний зв'язок, багатомірна трансформація, Ціле.

Сучасний період розвитку некласичної науки і філософії характеризується тією особливістю, що проблема «Схід-Захід» невизначено (предметно) підсилює динаміку процесів становлення й розвитку нового міждисциплінарного джерела і засобу – багатомірного людського мислення в дискурсі світової філософської думки. Творчість філософів та представників різних гуманітарних наук, які творять цю цілісність, набуває виняткового змісту й значення для існування традиційних культур в їх багатоплановій взаємодії, де першим кроком такого синтезу стає пошук міждисциплінарних цілісностей, насамперед в дискурсі синергетики [1]. Водночас розвиток, наприклад, традиційної китайської культури, згідно з відомим «Маніфестом китайської культури людям світу» тісно зв'язувався з розумінням китайської культури не як до музейного експонату, а як до живої, хоча й важко хвоюї людини, яка потребує уваги і підтримки [3, 151]. Неоднозначність (вищевказана) характеризується зростанням консерватизму конфуціанських мислителів, а також беззмістовним пафосом емоційності в їх сприйнятті традиції. Тому варто погодитися думкою А. В. Ломанова, що «...реальний історичний вектор розвитку конфуціанської думки нашого століття саме такий – із класичного конфуціанства народжується нове, синтетичне культурно-філософське явище (підкр. мною – С.В.)» [3, 152]. Навіть творчим діалогом тут не обійтися. Характерна риса сучасного конфуціанства полягає в оновленні класичної традиції, її всебічному переосмисленні й реінтерпретації шляхом синтезу із західною філософією на всіх рівнях – від форми мислення до суттєвої метафізичної проблематики [3, 152]. Творчі зусилля сучасних конфуціанців спрямовані і на консервативне переосмислення традиції, і на її збереження в умовах глобальної міжкультурної взаємодії на основі рефлексії

цієї взаємодії в межах інтерпретаційної моделі іншої культури, тобто багатомірне успадкування традиції.

У цьому ключі основними факторами сучасного синтезу філософій і культур Сходу й Заходу є:

- намагання в нових умовах та новими засобами зробити життєдайними традиційні цінності в умовах багатомірного мислення;
- змістовне витлумачення традиційної культури в контексті викликів сучасного світу в органічній єдності національних й універсальних параметрів природи й характеру цінностей;
- вияснення специфіки кожної традиції у творчому поліпозі їх в єдиній системі «Схід-Захід». Так, у сучасному конфуціанстві творчо зберігається (переосмислюється) неоконфуціанська екзегеза Ван Ян-міна у формі герменевтики, або авторитету Мен-цзи, перш за все, його теза про те, що «Небо і Людина перебувають в гармонії і єдності», та про вище пізнання як «вичерпування серця-розуму».

Перша теза – основа єдинотілесності людини і космосу, суб'єкта й універсаму; принцип холістичного (цілісного – С.В.) бачення світу; своєрідний фундамент китайської думки взагалі; найбільш повне виокремлення предметної відмінності китайського підходу до сущого від західного, з його аналітичною однобічністю та індивідуалістичною тенденцією.

Друга теза в контексті філософії Мен-цзи – це визнання тотожності природи людини і природи універсаму як Цілого: той, хто осягнув до кінця природу власного серця-розуму (**сінь**), одночасно осягає і природу Неба. Саме Моу Цзун-сань обґруntовує предметну цілісність цих понять як нерозривність суб'єктивного і об'єктивного, діяння й існування. «Моральна субстанція» – основа і мораль людини і всього космосу. Розумна моральність природи людини, на відміну від кантівської «доброї волі», не є ні постулатом, ні гіпотезою, а «істинна реальність», що проявляється в поступках, справжня екзистенція. Конфуціанський чинник невід'ємний від даоського і буддійського чинників. Наприклад, радикальний янмінізм суттєво предметно зблишився зі школою Чань. Цей фактор – яскраве свідчення багатомірної сутності традиційної китайської культури як єдиного Цілого.

Оцян Цзін-у (1971–1943 рр.) разом з Люй Ченом (1896–1989 рр.) – реформатори китайського буддизму ХХ ст. Виявляється, що і багатомірний синтез неможливий без «спотворення» індійського вчення в Китаї. Тому і Оцян Цзін-у і Сюн Ші-лі віддали пріоритет «індійському» варіанту буддійської думки її «китаїзованим» варіантам, зокрема в «Трактаті про пробудження віри в Махаяну». Отже, такий синтез вимагає від дослідників предметного звернення до витоків, переосмислення у структурі сучасного конфуціанства філософсько-світоглядної проблематики серця-розуму, що йде від Мен-цзи до Ван Ян-міна, тобто проблеми свідомості – центральної проблеми школи «тільки лише усвідомлення».

На відміну від класичної йогачари, вчення Сюн Ші-лі предметно орієнтувалось насамперед на онтологічну проблематику. Для нього свідомість (**ші**) і чуттєво сприймаючі об'єкти (**цзін, вішая**) є нерозривне ціле. Згідно з

М. Гайдеггером, «ціле кореляції мислиться як певним чином існуючим, орієнтоване на певну ідею буття» [4]. Синтез йогачарінських і неоконфуціанських ідей дозволяє Сюн Ші-лі розробити вчення про «нову йогачару». Предметний смисл поняття буття як «корінної субстанції» («коріньтіло») – воно абсолютне, просте, неподільне, перебуває поза простором і часом. Водночас їй притаманний внутрішній динамізм: тенденція до інтеграції та перебуванню «в собі» та тенденція до творчої індивідуалізації, тобто до духу, а перша – до речовини, речовинності (у). Вони утворюють систему корелятивної єдності (проявлення тієї ж самої субстанції). Ось чому Сюн Ші-лі відкидає «розрив» між сутністю і явищами. В антропологічному відношенні він максимально зблизив серце-розум з конфуціанською доброчинністю гуманізму (**женъ**), у дискурсі предметного впливу ідей неоконфуціанства Ван Ян-міна.

На думку Сюн Ші-лі, вмирання традиції та її цінностей безумовно призводе до вмирання «первісного серця» як почуття справжності буття і екзистенційної причетності до нього, тобто втрати творчого імпульсу та набуття духовної стерильності [2, 302–303]. Отже, традиції янміністської школи зберігають свою актуальність і життєздатність у новому історико-культурному контексті. Однак філософія сучасного конфуціанства залишається явищем локальним, бо суттєво не впливає на сучасний історико-філософський процес, а тільки на обмежену сферу китайської думки. Але це зовсім не так. Адже мова йде про формування багатомірно-цілісного світогляду Сходу і Заходу. Конфуціанство стає основою багатомірного синтезу їх філософій і культур у контексті цілісності абсолютних законів («ядра») світобудови.

З позицій багатомірного синтезу саме монотеїстичний креаціоністський тип релігії – це досить дивне явище в духовному житті людства. Так, домінування християнства нині предметно не доводить того, що воно «краще» за буддизм чи індуїзм. Яка ж роль тут цивілізаційного підходу? По-перше, цей підхід генетично зв'язаний з теорією культурно-історичних типів Данилевського та історіософією Шпенгlera і базувався на визнанні різноманіття культур і цивілізацій. Для нього характерними є застосування цивілізаційних відмінностей в якості формотворчих і базових. Людська практика переконливо довела: введення цивілізаційного принципу руйнує єдність людства, розчленовує єдиний людський рід на окремі (навіть несумісні!) цивілізації і культури. Реально цей підхід означає кінець європоцентризму та залишків теологічного розуміння історії. Людство не може йти до єдиної мети – світлого комуністичного майбуття, чи до раю ліберального кінця історії (згідно з позицією Фукуями). Динаміка їхньої взаємодії предметно трансформує вихідний цивілізаційний тип – багатомірний синтез для руйнації класичної методологічної однобічності. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання: чому нині неєвропейські філософські традиції перебувають у стані занепаду, деградації? Однозначною відповіді на нього принципово не може бути. Адже перетворення західної цивілізації у світову дійсно стоїть на плечах колоніалізму XVI-XXI ст. Бурхливому процесу НТР не залишило будь-яких шансів, викликавши цілий спектр глобальних цивілізаційних криз насамперед в неєвропейських цивілізаційних регіонах.

Звідси логічно слідує такий висновок: чи зможуть неєвропейські філософські традиції стати новим і ефективним джерелом й засобом для розвитку західної філософської традиції? Так. Саме багатомірний погляд Сходу в гносеології Заходу різnobічно висвітлить евристичну й епістемологічну цінність неєвропейських філософських традицій. Предметно основою цих досліджень по праву може стати абсолютний закон світобудови (відкритий автором!): багатомірної трансформації Цілого в Ціле в єдиному бутті Природи і Людини.

У XIX ст. європейські вчені знайомляться з буддійською філософією та буддизмом взагалі. Вони були вражені співпаданням ідей буддологів зі сторінками «жахливого» «Трактату про людську природу» графа Жозефа де Местра. Одночасно аналіз Юмом психічного досвіду не залишив місця тій субстанціальній і вічній душі, що Берклі зберіг в якості сутності, в яку Бог розміщує ідеї. Буддизм наполягав на тому, що досягнення нірвані вимагає позбавлення від ілюзії душі і т.п. Але контекст цих ідей був предметно іншим – більш радикальний, ніж беркліанський, відкинувши (подібно до Юма) ідею вічного незмінного субстанціального суб'єкта. Водночас буддійська філософія не була скептичною, бо її епістемологічним ідеалом було бачення Сущого «як ти буваєш» («так, як є»). Цікаво, що це бачення досягалось не засобами логічного дискурсу, а психопрактикою, йогічною інтуїцією. Тому реально не може бути ніякого порівняння йогачарі з ідеалізмом Берклі. В ході своєї практики йогін осягає природу, функції та корені свідомості. Основна теза йога чарі проголошує: «Що стосується трьох світів, то вони є ні чим іншим, як тільки свідомістю» [1, 39]. Однак, йогачара не розглядає свідомість (**віджняну**) як абсолют чи першосубстанцію. Свідомість – це проблема, яку потрібно розв’язати як джерело відмінностей та ментальних конструктів, що формують сансару. В ході своєї практики йогін предметно замінює свідомість (як суб'єктно-об’єктивну дихотомію) на недвоїстий, недихотомічний (**адвая**) гнозис-знання (**джняна**).

Ідеалізм Заходу заперечує реальність матерії, зводячи її до комплексу сприйняття, згідно з принципом «бути – означає сприйматися», але визнають реальність суб'єкта (субстанціальної душі) та божественного духу. Для йога чарі ілюзія – це і зовнішні об’єкти, і розміщення «ідей» Бога, які вона проекціює назовні (зовні за відношенням до свідомості). Емпіричний суб'єкт генетично зв’язаний з корінною базовою свідомістю **алая-віджняна**. Якості та властивості свідомості приписуються зовнішнім об’єктам (по принципу подібності!), щоб всебічно розкрити причини й основи прив’язаності до об’єктів зовнішнього світу – на відміну від суб’єктивізму Канта – всі явища розглядаються ним як однакові у спогляданні (при втягуванні їх в колі обіг сансари!). Сама свідомість переносить на них свої якості та властивості і динамічно «схоплюється» за них, формуючи потяги та прив’язаності.

Розробка цілісних підходів для багатомірного синтезу філософій і культур Сходу і Заходу базується на корінній основі багатомірного зв’язку двох типів моделей: 1) предметно-понятійної цілісності; 2) предметно-понятійно-концептуальної цілісності. Щодо першої моделі, то це творчість Платона, Гегеля, Фіхте, Канта. Щодо другої моделі, то це радикальний номіналізм і

емпіризм (Берклі, Юм, а також феноменологічний підхід Гуссерля). Різні типи наукового дискурсу визначаються світоглядними і культурними параметрами цивілізації. У ньютоно-картезіанському світі немає місця для езотерики. У цілісному світі – інший дискурс, інша картина світу і, нарешті, інша наука. Тут «працюють» абсолютні закони світобудови, алхімія, магія та інші види езотерики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк С. М. Даофізика. Кн. 1. – Чернівці : Прут, 2005. – 220 с.; Кн. 2. – 216 с.; Кн. 3. – 2007. – 320 с.; Кн. 4. – 2010. – 222 с.
2. Ломанов А.В. Сюн Шілі // Китайська філософія. Енциклопедичний словник. – М., 1994. – С. 302–303.
3. Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного / Торчинов Е. А. – СПб: «Азбука классика», «Петербургское Востоковедение», 2007. – 480 с.
4. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – С. 437.

РЕЗЮМЕ

С. Н. Вовк. Целостный подход – многомерный синтез традиции и инновации в современной философии науки.

В статье тщательно исследуется проблема «Восток-Запад» и его нелинейные динамические новые междисциплинарные источники и средства мышления человека в многомерном дискурсе гуманитарного характера, которые образуют целостность структуры этого разнообразия традиционных культур и междисциплинарных исследований целостности (пример синергетики).

Ключевые слова: целостный подход и многомерно-целостное мировоззрение, многомерный связь, многомерная трансформация, Целое.

SUMMARY

Vovk S. Holistic Approach – Multidimensional synthesis of Tradition and Innovation in Contemporary Philosophy of Science.

The article thoroughly investigates the problem of "East-West and its nonlinear dynamic new interdisciplinary sources and means of human thinking in a multidimensional discourse of the humanitarian nature that form the integrity of the structure of this diversity of traditional cultures and interdisciplinary integrity research (an example of synergy).

Key words: holistic, multidimensional, holistic outlook, multidimensional communications, multidimensional transformation unit

КРИЗИС НАУКИ: АСКИОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

В статье рассмотрена связь аксиологической функции науки со смыслами и ценностями культуры. Кризис науки понимается не как методологический или гносеологический, а именно как кризис смысла и ценностей. Проанализирован двойственный характер влияния научного прогресса на духовные ценности культуры.

Ключевые слова: наука, культура, ценности, духовность, аксиологический кризис, аксиологическое самосознание.

Сегодня с полной уверенностью можно утверждать, что наука является не только составной частью культуры, но и смысловым центром современной цивилизации. Актуальность темы исследования мы видим, прежде всего, в необходимости прояснения двойственной аксиологической сущности научного прогресса, который развивается настолько стремительно, что фактически меняет не только природную среду обитания человека, но и социальную реальность, а также самого человека как психобиологическое существо, обладающее индивидуальными духовными, моральными и ценностными характеристиками.

Одной из реалий современного мира является тот факт, что наука настолько существенно воздействует на самосознание культуры, что одной из ее функций становится утверждение новых ценностей, целей, смыслов. Сегодня слово науки имеет такой авторитет в культуре, что оно не может быть произнесено никем иным.

Учеными все чаще ставятся вопросы, связанные с перспективами и рисками развития современной науки. Проблеме рисков, связанных со стремительным развитием науки, в последнее время посвящено значительное количество работ. Среди них особо отметим труды Дж. Гелбрейта, В. Канке, С. Кара-Мурзы, В. Кизимы, Н. Киселева, Н. Кочубей, В. Лукьянца, Ф. Франка, Ю. Хабермаса, В. Цикина, Б. Юдина, которые стали методологической и теоретической основой наших дальнейших рассуждений.

Что реально несет сегодня наука человеку и человечеству? Как она влияет на культуру? Как изменились ее ценности? И в связи с чем? С потребностями культуры, масс, отдельных социальных групп? Когда мы сталкиваемся с подобными вопросами, возникает необходимость выявления движущих сил современной цивилизации (культуры, науки), а также необходимость поиска оптимизации развития науки и путей преодоления нежелательных последствий научно-технического прогресса. Однако при решении этой задачи зачастую наблюдается либо недостаток системного видения, либо отсутствие основания (или метода) анализа. В результате в имеющихся на сегодня вариантах ответов доминируют либо личные взгляды отдельных авторов, либо незаметные на первый взгляд научные спекуляции.

Поэтому целью статьи будет прояснение причин двойственности аксиологической оценки современного развития науки. Для этого нам понадобится выявить те основания, по которым, с одной стороны, можно констатировать стремительный прогресс науки, а с другой стороны, ее полную аксиологическую, а значит, и смысловую дезориентацию, которая, на наш взгляд, неразрывно связана с моральной, духовной и ценностной дезориентацией современной культуры.

Методологически целесообразным для анализа кризиса современной науки представляется использование именно аксиологического подхода. В данном случае применение аксиологического подхода – это один из способов выявления направления, в котором движется не только наука, но и культура, с помощью анализа их доминирующих ценностей. Такая гносеологическая процедура, на наш взгляд, выглядит полностью корректной, поскольку ценности самым непосредственным образом связаны со смыслами культуры, определяющими как потребности ее субъектов, так и направления развития.

Возможности современной науки очень впечатляют. В. Цикин обращает внимание на то, что «взрывное развитие индустрии научноемких технологий способно кардинально изменять практику преобразования не только фенотипа человека, но и его генотипа» [9, 30]. Однако, как отмечает Е. Гнатик, супертехнологии, которые появились в биологии, делают возможным тот тип управления физической и психической природой человека, который до сих пор использовался только в отношении животных. Например, в результате разработки новых направлений генной инженерии (наработки которой, как и само понятие, до сих пор могли касаться только растений или животных, но не человека) фактически открывается путь к манипуляциям, связанных с корректировкой физических и психических особенностей человека еще до его рождения [2, 56]. Но стремление человека управлять наблюдается не только в отношении других людей, а и в отношении общественных и природных процессов. Современная фундаментальная наука создает грандиозные мегапроекты – Генотех, Биотех, Нанотех, Наномед, Инфотех, Искусственный суперинтеллект и др. [4, 74].

В то же время следует помнить, что наука выступает не только средством поиска истины, но и мощным средством реализации потребностей человека и общества. Однако существует неразрывная связь потребностей с ценностями, картиной мира и понятием истины. С одной стороны, высшие этические нормы, принятые в науке, заставляют ученого не погрешить против морали, гуманизма и общечеловеческих ценностей, а с другой – все вышеперечисленные понятия слишком размыты в современной культуре и трактуются по-разному, в духе плюрализма мнений, плюрализма ценностей и морально-нравственного плюрализма. Ситуация складывается таким образом, что сам плюрализм и свобода мнений стали в современной культуре не просто ценностью, а самостоятельной, определяющей и приоритетной ценностью.

Р. Гвардини, указывая на опасность стремления различных форм культуры развиваться исключительно по своим имманентным законам, писал о воцарении хаоса в разъединенном, лишенном целостности мире: «Наука

больше не должна заботиться о ценностях, ее дело – исследовать, независимо от того, что из этого выйдет; искусство существует только для самого себя, и его действие на человека его не касается; сооружения техники – это произведения сверхчеловека и имеют самостоятельное право на существование; политика осуществляет власть государства, и ей нет дела ни до достоинства, ни до счастья человека. И так – во всем» [1, 123].

Противостояние гуманизма и науки нередко выражается как разрыв между культурой и цивилизацией, когда определенная часть культуры – техника, естествознание, экономика, все, что дает так называемое «технологичное» знание – переживает стремительный взлет и начинает как бы самостоятельную жизнь, вне контроля со стороны человека и в отрыве от гуманитарных целей и ценностей.

Развитие современной цивилизации порождает несоответствие между открываемыми ею возможностями и способностью человекаправляться с ними. В этой диспропорции Х. Ортега-и-Гассет видит основную трагедию нашей эпохи: «В отличие от предшествующих цивилизаций, погибающих прежде всего от несовершенства принципов организации, неразвитости техники и т. д., европейская цивилизация шатается по обратной причине, ...в наши дни сам человек не выдерживает. Он не в состоянии идти в ногу со своей собственной цивилизацией» [7, 151]. Чем более возрастает цивилизационная сила науки, тем глубже становится разрыв между наукой и миром человеческих ценностей. Такое состояние науки и культуры Х. Ортега-и-Гассет рассматривал как парадокс цивилизации мира с одновременной варваризацией его обитателей.

Аксиологический кризис науки усугубляется стремительным развитием и углублением специализации ученых, когда специалисты в одной области не могут компетентно оценить гносеологической и социальной ценности, а также перспектив и рисков тех наработок, которые получены в других областях знания. По этой причине ученые иногда оказываются неспособными идти в ногу с общим уровнем современного цивилизационного развития. Будучи узкими специалистами в своей области, они не могут уже считаться вполне образованными людьми. Это парадоксально, но узкий специалист теперь не может быть отнесен ни к образованной части человечества, ни к необразованной. Он «ученый невежда», а это значит, что во всех вопросах, ему неизвестных, он поведет себя не как человек, незнакомый с делом, но с авторитетом и амбициями, присущими знатоку и специалисту.

«В политике, в искусстве, в социальной жизни, в остальных науках, – говорит Х. Ортега-и-Гассет, – он держится примитивных взглядов полного невежды, но излагает и отстаивает их с авторитетом и самоуверенностью, не принимая возражений компетентных специалистов» [7, 121]. Поэтому в аксиологическом смысле, при оценке тех или иных событий, ученые представляют собой даже большую опасность для общества, чем все остальные, поскольку они невольно используют социальный авторитет науки как дополнительный аргумент авторитетности своих утверждений.

При бурном технологическом и методологическом развитии науки, которые можно назвать стремительным прогрессом, наука, тем не менее, пребывает в глубоком аксиологическом кризисе, кризисе смысла, настолько глубоком, что вопрос об ответственности ученого за результаты своих исследований, который был так популярен несколько последних десятков лет, почти закрывается. При этом он не теряет своей актуальности, но он теряет шансы на прояснение, поскольку, в силу узкой специализации ученых, теперь уже не ясно и им самим, к каким последствиям могут привести использование тех или иных результатов их исследований. Становится все менее и менее ясным – в чем благо, а в чем зло использования современных научных супертехнологий для человека. В этом вопросе все сложнее разобраться даже специалистам по системной безопасности государства, не говоря уже об ученых-разработчиках, которые, как узкие специалисты, вряд ли имеют четкое представления, как и в каких целях могут быть применены результаты их разработок.

Ценности науки и культуры оказываются тесно связанными между собой, хотя достаточно долгое время считалось, что наука свободна от каких бы то ни было влияний культуры, религии, предрассудков, а главной ее ценностью является истина. Истина же, как предполагалось, обретается путем научного поиска, независимого от реалий и ценностей культуры. Нельзя сказать, что сегодня эта иллюзия развенчана окончательно. Тем не менее, наука, несмотря на собственный тип рациональности, строго выверенную методологию исследований и использование собственного языка, существует в определенном поле – поле культуры, где взаимодействуют люди, страны, нации, потребности, идеи, интересы и ценности. Поэтому актуальной становится задача выяснения оснований фундаментального единства культуры и науки. Представляется, что поиск этих оснований целесообразно вести в области взаимодействия ценностей науки и ценностей культуры, взаимовлияния научной и культурной парадигм.

Вызывает интерес также следующий вопрос: в каком отношении ценности находятся с картиной мира, какие изменения в картине мира и новые ценности в науке и культуре появляются в связи с бурным развитием науки? Такой интерес не является случайным, поскольку ценности конституируют всю архитектонику человеческого бытия. Их недостаточно просто перечислить и выстроить в определенном порядке (например, как это сделал А. Маслоу [5]). Необходимо также учитывать, что ценности всегда лежат либо в контексте парадигмы, либо в контексте картины мира. Парадигма же далеко не во всех случаях предполагает целостное и непротиворечивое описание мира, поскольку парадигма – только часть узкодисциплинарной онтологии. Ей достаточно фрагментов. Однако из дисциплинарных онтологий, а тем более их фрагментов, ценности не выводимы.

Когда речь заходит о парадигмальных изменениях в науке, то их связывают в первую очередь с накоплением новых фактов, появлением новой методологии, нового стиля мышления, что делает возможным создание новой теории. Когда рассматривается вопрос об изменениях картины мира, то это

обстоятельство чаще всего связывают с новыми достижениями науки. А когда анализируется смена культурной парадигмы, то причины приписываются экономическому и политическому развитию общества, развитию идей и т. п. Эта схема, конечно, довольно условна, но, тем не менее, она отражает определенную закономерность – замыкание представлений о мире на авторитет науки, изменение картины мира в связи с научными исследованиями. В свою очередь, изменение картины мира (а сегодня благодаря достижениям науки – и самого мира), на наш взгляд, является причиной смены культурной парадигмы, что означает фактически изменение вектора социокультурного развития.

Однако проблема смены научных парадигм почти не анализировалась с холистических позиций, где мир представляет единое целое, включающее в себя такие человекомерные системы, как наука, культура, религия, социум. Причина этого видится, прежде всего, в концептуальной сложности выяснения закономерностей связи развития науки, культуры, картин мира, человеческих ценностей, потребностей, устремлений и жизненных смыслов. Поэтому чаще всего этот вопрос рассматривался в историко-философском ключе, но не в концептуальном, прежде всего потому, что для его концептуального рассмотрения оказывается явно недостаточно интерпретации логики развития науки и культуры по одним только историко-культурным фактам. Представляется, что для такой интерпретации, наряду с фактами, становятся необходимыми концептуальные, онтологические, мировоззренческие, антропологические и аксиологические основания и, конечно, соответствующая методология рассмотрения вопроса. Методологически необходимым оказывается, например, интервальный подход, позволяющий об одном и том же явлении получить совершенно разные описания, на первый взгляд противоречащие друг другу, но в реальности – существенно дополняющие друг друга и раскрывающие многомерность как познаваемого объекта, так и познающего субъекта.

Какова логика развития культуры? Какова логика развития науки? Если при попытке ответить на первый вопрос мы рискуем оказаться обвиненными в телеологии и историософизме, провиденциализме и гипотетичности любых построений, которые зависят от выбранного основания исследования и научной установки исследователя, то ответ на второй вопрос лежит в контексте бытия культуры. Научное творчество, стремление к познанию, реализации собственного потенциала естественно заложено в человеческой природе, т. е. антропологично. Оно является условием научной деятельности и самой науки. Однако наука имеет не только познавательные цели, но и вполне конкретное применение. Собственно, само познание осуществляется тоже не только ради познания. Его результаты неизбежно находят применение – если не в практике, то в мировоззренческих аспектах и идеологии, в том числе научной. Поэтому немаловажен вопрос о реальном функциональном диапазоне науки, а также о том, каковы возможности и последствия его произвольного расширения. И каковы последствия некорректного отношения к научным фактам (например, их искажение в интересах определенных социальных групп).

Проблема культурной ценности науки является сегодня частью задачи выбора новой парадигмы современной культуры. Однако когда говорят о культуре, обычно имеют в виду не духовные ценности или правовую культуру, составляющие ее фундамент, а прежде всего тип жизнедеятельности и мировосприятия, основанный на научном познании и продуцируемом им техническом прогрессе.

Начало нового тысячелетия сопровождается крушением многих мифов столетия предыдущего и в то же время возникновением новых, приходящих им на смену. Среди уходящих мифов – уступающий по своей значимости и влиянию на ход истории только, пожалуй, социальным утопиям, хотя и тесно с ними связанный, – миф о спасительной миссии науки. Однако для успешного выполнения подобной миссии сама наука должна преодолеть очень существенные трудности.

Современный кризис смысла как науки, так и культуры значительно отличается от кризиса начала века как по своему масштабу, так и по своему характеру. В орбиту кризиса конца века оказались втянутыми все сферы человеческой жизнедеятельности – от производства материальных благ до творения культурных ценностей. Даже если усматривать основную проблему в обострении экологической ситуации, то ее анализ непременно выведет нас ко всем другим сферам деятельности, познания и культуры: очевидна причастность к этому техники, через нее и науки, за которой, в свою очередь, стоит политика, экономика и, конечно, мораль, искусство, религия.

Суть переживаемого в XX веке кризиса культуры Х. Ортега-и-Гассет определил как феномен «жизненной дезориентации», когда человек не знает, чем жить, а привычные и казавшиеся незыблемыми жизненные ориентиры теряют свою очевидность и убедительность. Это период смены традиционной системы ценностей. Но что предлагается взамен? В такие времена все человеческие ценности, от бытовых до бытийных, или метафизических, обнаруживают свое подлинное значение. В переломные эпохи каждый наш выбор касается не только настоящего момента, но определяет направление будущего развития как науки, так и культуры.

В свое время В. Зеньковский писал: «Весь мир проходит ныне через период глубокой варваризации, несмотря на все блестящие завоевания науки и техники, на бесспорные сдвиги в устройении социальных условий жизни» [3, 309]. Современная наука является не только продуктом этой «варварской» цивилизации, но и ее источником и движущей силой. Поэтому вполне обоснованно сегодня можно говорить, что вопрос о судьбе науки и судьбе цивилизации – это во многом один и тот же вопрос.

Разочарование в культуре более всего осознается как разочарование в науке, и не только в ее способности или неспособности решать определенные стоящие перед человеком задачи, но и в науке как особом способе отношения человека к миру, т. е. к научной рациональности. Как и всякое разочарование, оно явилось реакцией на чрезмерное упование на неограниченные творческие

возможности человека в преобразовании природы, социума и самого себя, опираясь исключительно на силу человеческого разума. Этим мы расплачиваемся за ту, говоря словами К. Ясперса, «высокомерную уверенность в том, что человек в качестве господина мира может по своей воле сделать его устройство наилучшим» [10, 289].

В отрыве науки от жизненных интересов человека П. Флоренский видел оборотную сторону ее сциентистских посягательств на доминирование в сфере человеческих ценностей, подчинение наукой себе всех иных духовных запросов человека. «Научное мировоззрение, – пишет он, – и качественно и количественно утратило тот основной масштаб, которым определяются все наши масштабы: самого человека» [8, 348]. Между тем духовные ценности – антропологический центр структурирования как личности и общества, так и культуры в целом. Однако приоритет материальных ценностей над духовными, естествознания над гуманистикой, гносеологии над аксиологией говорит о смешении акцентов в культуре, а следовательно, смещении центра структурирования культуры и внутреннего мира человека.

Наука выступает как ценность, когда она рассматривается с точки зрения определенных идеалов, помещается в культурный контекст. Главную ценность науки, по-видимому, следует понимать как соответствие ее бытия ее идеи, смыслу и назначению – поиску истины, которая неразрывно связана с понятиями добра и красоты. Однако здесь важно отметить необходимость включенности науки и авторитета особого статуса, научной рациональности в контекст понимания человека как творца и преобразователя мира, свойственного гуманизму. Однако, как ни парадоксально, по мере роста преобразовательных возможностей науки, она далеко не всегда приближается к этой триаде – «истина–доброКрасота». Тем не менее, авторитет науки в культуре постоянно возрастает, а о кризисе смысла науки знают, пожалуй, только специалисты.

М. Мерло-Понти так говорил о суеверном отношении к науке: «Наука, затуманивающая очевидности общего смысла и вместе с тем способная изменить мир, неизбежно порождала нечто вроде суеверия даже у наиболее образованных людей» [6, 183]. Однако следует помнить, что если исчезают или подменяются духовные ценности в культуре, то человечество обречено. Оно становится интенциально нацеленным на самоуничтожение, хотя это может не быть очевидным на первый взгляд. Такая интенция связана с тем, что созидая, изменяя, «улучшая» мир вокруг себя, человек в то же время идет по пути саморазрушения. Занимаясь внешней реальностью (в том числе познавая, изучая, преобразуя ее), человек оставляет без внимания реальность внутреннюю.

В выводах отметим следующее. Когда мы говорим о кризисе науки, то имеем в виду, что это в первую очередь аксиологический кризис, кризис смысла науки и культуры, кризис ценностей, целей, морали, целостности мировосприятия и мироощущения. Одной из его причин является отсутствие в

науке целостной картины мира, которая с онтологической неизбежностью предполагала бы цели, ценности и смыслы человеческого бытия, бытия науки и культуры. В связи с этим аксиологическая функция философии, в том числе - философии науки, на сегодняшний день представляется даже более актуальной, чем ее гносеологическая функция. Потенциал первой еще не только не реализован, но и полностью не осознан, в то время как другой достаточно отрефлексирован в истории мировой философской мысли.

Одним из парадоксов современного кризиса науки является растущая диспропорция между ростом практической (технической) и политической мощи науки, глубиной ее проникновения в тайны мироздания и падением ее значения для мировосприятия человека, для выстраивания им собственного образа мира и развития ценностной саморефлексии. Современная наука фактически не способствует преодолению кризиса идентичности, переживаемого современным человечеством, самые сенсационные научные открытия перестали решающим образом влиять на изменение господствующего мировоззрения и общественного сознания.

Дальнейшие исследования заявленной темы мы связываем с рассмотрением следующей проблемы. Представляется, что в рамках наукоцентрического мировоззрения, в техногенной по своей сути культуре с соответствующей ей системой ценностей, в обществе, лишенном духовных приоритетов над материальными, глобальные проблемы человечества непреодолимы. Это обстоятельство приводит к необходимости поиска нового целостного мировоззрения, выходу на качественно новый уровень ценностной саморефлексии как науки, так и культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гайденко П. П. Философия культуры Романо Гвардини / П. П. Гайденко // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 110–127.
2. Гнатик Е. Н. Проблема самотрансформации человека в контексте генетической инженерии / Е. Н. Гнатик // Философские проблемы биологии и медицины. Вып. 1 : В поисках новой парадигмы : сб. – М. : Принтберри, 2007. – С. 56–61.
3. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа / В. В. Зеньковский. – М. : Республика, 1997. – 368 с.
4. Лук'янець В. С. Природознавство і гуманітарія. Пошуки взаємопорозуміння / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, О. Я. Мороз. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 317 с.
5. Маслоу А. Г. Психология бытия / А. Г. Маслоу: М. –К. : Рефл-бук ; Ваклер, 1997. – 304 с. – (Актуальная психология).
6. Мерло-Понти М. В защиту философии / М. Мерло-Понти ; пер. с фр. – М. : Изд-во Гуманитарной литературы, 1996. – 248 с.
7. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989 . – № 4. – С. 115–151.

8. Флоренский П. А. У водоразделов мысли / свящ. П. А. Флоренский. Сочинения в 4 т. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3. – Ч. 2. – 623 с. – (Философское наследие).
9. Цикин В. А. Философское осмысление хай-тек и необходимость превентивного образования / В. А. Цикин // Філософія науки: традиції та інновації. – 2011. – № 1(3). – С. 27–37.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Яс перс. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.

РЕЗЮМЕ

М. В. Савостьянова. Криза науки: аксіологічний контекст.

У статті розглянуто зв'язок аксіологічної функції науки зі смислами і цінностями культури. Криза науки розуміється не як методологічна чи гносеологічна, а саме як криза смислу і цінностей. Проаналізовано подвійний характер впливу наукового прогресу на духовні цінності культури.

Ключові слова: наука, культура, цінності, духовність, аксіологічна криза, аксіологічна самосвідомість.

SUMMARY

M. V. Savostyanova. The Crisis of Science: Axiological Context.

In the article interconnection of axiological functions between the science and senses and values of culture are considered. The crisis of science is not understood as a methodological or epistemological, namely a crisis of senses and values. Dual nature of the influence of scientific progress on the spiritual values of culture are analysed.

Key words: science, culture, values, spirituality, axiological crisis, axiological self-consciousness.

УДК 101.1+001.12

С. В. Кондратенко
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка

ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ВИСOKИХ НАУКОMІСТКИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ

У статті досліджуються ключові особливості високих наукомістких технологій як складного, багатоаспектного соціокультурного феномену сучасного етапу цивілізаційного розвитку людства. Висвітлюються сутнісні характеристики двох відносно самостійних напрямів в індустрії наукомістких технологій XXI ст.: технологій, спрямованих на трансформації природи, –

Hi-Tech та технологій, направлених на маніпуляцію індивідуальною і масовою свідомістю, – Hi-Hume.

Ключові слова: високі наукомісткі технології, інновація, наукомісткість, технологія, технонаука, Hi-Hume, High Tech.

Дослідження сутності індустрії високих наукомістких технологій та особливостей їх впливу на життєдіяльність планетарної цивілізації є однією з найважливіших проблем сучасного філософського дискурсу, пріоритетним предметом постнекласичних досліджень. Адже, сучасні надтехнології є не лише практичними технологіями створення різного роду потрібних людині об'єктів, але й спрямовані на конструювання соціальної реальності. *Актуальність* обраної теми полягає в тому, що майбутнє планетарної цивілізації розуміється як наукомістке, від рівня розвитку High Tech, фундаментального наукового знання та інформації залежатиме здатність кожного окремого етносу, держави і планетарної цивілізації в цілому до самовідтворення, самозбереження і подальшого прогресу.

Питання аналізу змісту та сутності високих наукомістких технологій та їх впливу на еволюцію соціуму сьогодні активно обговорюється філософами, оскільки Hi-Tech перетворюються на головну детермінанту, що суттєво трансформує усі сфери індивідуальної та суспільної життедіяльності людини та кардинально впливає на процес трансформації технологічного устрою планетарної цивілізації. Предметом досліджень ряду соціальних аналітиків стали високі наукомісткі технології, їх зв'язки з фундаментальною науковою та запитами суспільства, і пов'язаний з цими проблемами понятійний апарат. Окреслена проблематика розробляється в працях Т. Гардашук, І. Глазко, М. Желени, О. Жукової, В. Кізіми, Н. Кобаясі, Б. Козлова, Б. Лузгіна, В. Лук'янця, М. Маркова, О. Мороза, Б. Патона, А. Ракітова, В. Цикіна, В. Чешко, С. Хокінга, Б. Юдіна та інших. Разом з тим, високі наукомісткі технології та наукомісткість як головна характеристика майбутнього, що наближається, не були об'єктом спеціального вивчення. Тому *метою* статті є з'ясування сутності індустрії високих наукомістких технологій як соціокультурного феномену.

Ідея технології формується в межах філософії технології, яка розглядає онтологічний статус технології як складної системи. Сучасні, і особливо високі, технології являють собою складні, ієрархічно побудовані поліструктурні і разом з тим динамічні системи [11, 189]. Такі системи мають значну кількість підсистем, які, в свою чергу, включають до свого складу підсистеми другого, третього та наступних рівнів аж до елементів, які не можна далі розкласти в рамках даної системи. Якісна визначеність та самоідентичність функціонуючих та динамічних систем визначаються низкою зв'язків та взаємодій, які постійно зберігаються в певних часових та просторових інтервалах. Система зберігає свою цілісність, навіть якщо її окремі елементи тією чи іншою мірою змінюються або заміщаються.

А. І. Ракітов виділяє основні структурні компоненти технології в певній спрощеній лінійній послідовності [10, 4–11]. Однак, в об'єктивній

реальності, вони являють собою елементи єдиного технологічного організму. Серед компонентів, запропонованих філософом, виділимо, по-перше, інструментально-апаратні засоби прямого та допоміжного призначення, тобто техніку; по-друге, ресурси технології. Термін «ресурси» стосується джерел та умов ефективного функціонування та розвитку технології. Відносно людських ресурсів, необхідно зазначити, що людський чинник перетворився на підсистему, найважливіший компонент складних, а в наш час і надскладних технологічних систем. У сучасному суспільстві зростає значення людського капіталу. Чим вищий рівень складності технології, тим вище мають бути кваліфікація, рівень освіти, професійної підготовки. Відбувається інтелектуалізація людських ресурсів. Звідси – зростання ролі освіти, професійної підготовки і постійного підвищення кваліфікації. Освіта і знання – це основні ресурси, що визначають багатство сучасного суспільства. Тому йому потрібні ресурси відкритого доступу для самоосвіти і підвищення інтелектуального рівня в умовах сучасних темпів розвитку з метою досягнення відповідного рівня прогресу.

Пріоритетними напрямами розвитку сучасної освіти є: фундаменталізація, інформатизація, безперервність, зростання ролі самоосвіти, гуманістична спрямованість, демократичність, випереджаючий характер (превентивність). Головний стратегічний напрям розвитку системи освіти – особистісно-орієнтована освіта, яка є основою розвитку особистості, суспільства, нації і держави. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний і економічний потенціал суспільства, є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [13, 46].

Важому роль також відіграють природні ресурси, території, транспорт і комунікаційні засоби. Центральною підсистемою і чинником функціонування і розвитку будь-якої технології є технологічна діяльність як свідома доцільна діяльність людей, які створюють та використовують для досягнення цілей інструментально-апаратні засоби. Для сучасних технологій роль когнітивного фундаменту виконує наука, що створюється співтовариством професійних учених. Управління як невід'ємний компонент всіх відомих технологій є особливою інтелектуальною діяльністю.

Отже, технологічна діяльність має системний характер, а технологія являє собою особливу об'єктивну реальність. Тому постає необхідність досліджувати не тільки когнітивну, епістемологічну сторону процесу, а технологію як особливу реальність, яка володіє онтологічним статусом, і структуру якої фіксує ідея технології.

Що ж являє собою наукомісткість? Чому вона є головним детермінуючим чинником еволюції людства? В даний час наукомісткість перетворилася на інтегральну характеристику буття соціуму, а високі технології стали фундаментальним чинником становлення і розвитку планетарної цивілізації. Цей процес був ініційований глобальними трансформаціями світоглядної парадигми Заходу, пов'язаними з могутнім сплеском науково-технічної революції.

На тлі загального впровадження науки в систему продуктивних сил (предмети і засоби праці, свідомість людини) в даний час сформувалася особлива категорія технологій, які іменуються наукомісткими. У світовій літературі ці технології позначаються термінами «високі наукомісткі технології», «високі технології», «надтехнології», «High-Tech», «High Tech», «Hi-tech», «супер-хай-тек», «хай тек», «хай-тек», які автором використовуються як синонімічні. В чому їх суть?

Сутність будь-якої технології полягає в можливості управляти технологічним процесом на будь-якому етапі. Тільки за умови, якщо відомі закономірності протікання процесу, засоби контролю початкового об'єкту у будь-який момент часу і є можливості управляти процесом на будь-якому етапі, такий процес можна вважати технологічним. Новий або змінений об'єкт із заздалегідь заданими властивостями має стати результатом такого процесу, який повинен бути спланований на науковій основі.

Переконливо в цьому відношенні, на наш погляд, є позиція О. Жукової, яка стверджує, що «налагоджена технологія виступає як якась програма (алгоритм, сценарій), що задає певну послідовність дій при дотриманні заданих умов і порядок функціонування всіх особистісних, методологічних і інструментальних засобів, які використовуються для досягнення мети» [3, с.37]. Саме у цьому значенні ми і вживатимемо поняття «технологія». Світоглядно стратегією творців новітніх технологій є «технологіям», оскільки він визнає пріоритет «інструментально-інженерійного» ставлення людини до природи, суспільства, людини, соціально-гуманітарного середовища її існування.

Що ж таке високі наукомісткі технології? На сьогоднішній день серед дослідників немає єдиної думки з приводу трактування сутності поняття «висока технологія», воно, як виявилося в ході аналізу, є багатозначним. Це можна пояснити тим, що технологія є відкритою складною системою, що вимагає нових підходів до категоріального апарату. На думку автора, можна виділити такі визначення:

- високі технології – сукупність інформації, знань, досвіду, матеріальних засобів при розробці, створенні і виробництві нової продукції і процесів у будь-якій галузі економіки, що мають характеристики вищого світового рівня [1];
- під високими технологіями розуміють будь-яке складний у виконанні, але при цьому простий у використанні пристрій, застосування якого дозволяє добитися таких результатів, про які раніше не доводилося і мріяти [14];
- до високих технологій відносять технології, засновані на високоабстрактних наукових теоріях, які використовують наукові знання про глибинні властивості речовини, енергії і інформації, а техніку називають сучасною не за датою випуску, а за ступенем її наукомісткості і приналежності до світу високих технологій [6];
- високі технології – інженерна діяльність по створенню нових виробів і технологій, якщо вона заснована на сильних ноу-хау, на правилах сильного мислення [12];

– термін «високі технології» україн відносний і в даний час частіше вживався для принципово нових технологій, особливо в галузі електроніки, ракетно-космічних досліджень, атомних виробництв, літакобудування і тому подібне [8].

Як бачимо, в цих визначеннях немає чіткого критерію, за яким ці технології виділяються в окрему групу. Найбільш прийнятним, на наш погляд, буде таке визначення: *високі наукомісткі технології* ґрунтуються на фундаментальних теоріях, що розкривають закономірності мікро-, макро- і мегасвіту та матеріалізовані в сучасних технологіях, використання яких сприяє прогресу соціуму у всіх сферах, справляє значний вплив на соціокультурний простір у всій його тотальності. При цьому ці технології є універсальними, багатофункціональними, багатоцільовими, такими, що мають широку сферу застосування. Вони забезпечують більш оптимальне співвідношення витрат і результатів у порівнянні з попередніми технологіями. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку людства основу Hi-Tech становлять «нано-біо-геномічно-комп’ютерно-мережеві надтехнології» [9, 5]. Ядро надтехнологій складає комплекс NBIC (за першими буквами областей: N – нано; B – біо; I – інфо; C – когно). Відбувається процес синергії нанотехнологій, біотехнологій, інформаційно-комунікаційних технологій та дослідженів людського мозку.

В індустрії наукомістких технологій ХХІ ст. можна виділити два відносно самостійних напрями: технології, спрямовані на трансформації природи, – Hi-Tech і технології, за допомогою яких стають можливими різного роду маніпуляції індивідуальною і масовою свідомістю, – Hi-Hume. Поступово ці дві категорії технологій створили єдину систему, яка інтегрувала і інші технології. Цей факт став важливим детермінуючим моментом прискорення розвитку технологій теперішнього часу. Високі наукомісткі технології є якісно новим етапом взаємозв’язку фундаментального знання, вимог виробництва і суспільства.

Можна виділити низку особливостей, що відрізняють наукомісткі технології від інших технологій:

а) висока наукомісткість; зростає потреба в комплексному, міжгалузевому і міждисциплінарному природниконауковому, технічному і соціогуманітарному знанні;

б) швидкі темпи впровадження, значне зменшення часового інтервалу між науковим відкриттям і його впровадженням у технологію; фізичний термін служби високотехнологічної продукції став більше терміну створення і виводу на ринок принципово нових товарів у даній сфері;

в) високий ступінь впливу на соціокультурну дійсність, здатність викликати процеси самоорганізації соціокультурних систем, що приводить до швидких системних змін останніх в умовах неможливості однозначного прогнозування результатів цих ефектів; сучасні технології за дуже короткий проміжок часу розповсюджуються у всіх секторах економіки, їх мережі підтримки тісно переплетені;

г) потреба в тому, щоб продукти наукомістких технологій ставали ланкою іншого процесу виробництва високих технологій, оскільки Hi-Tech

самі одночасно виступають і як технологічне ядро, і як частина мереж підтримки для інших високих технологій.

Для багатьох наукомістких технологій характерна відсутність чіткої визначеності в досягненні бажаного результату. Можна стверджувати, що більшість high-tech являють собою синтез науки, мистецтва і технологічного знання, оскільки часто вони унікальні. Як зазначає А. Грунвальд, «суспільне формування науково-технічного розвитку ніколи не може бути успішним у формі планування відносно твердо встановленої мети з гарантією успіху» [2, 119]. Такого роду формування варто розуміти як суспільний процес ведення дискусії про цілі та рішення по реалізації, в який залучаються знання та етичні орієнтири.

Технологія виражається у вигляді інновацій – освоєння випуску нового продукту, застосування нових технологічних процесів або надання нових видів послуг. У гранично широкому розумінні феномен інновації націлений на об'єктивування нового в різних сферах життєдіяльності соціуму, що реалізує внутрішній, інтелектуальний і технічний, потенціал людства, стає найважливішим елементом соціокультурного порядку, що поступово стверджується. Доцільно звернути увагу також на те, що високі наукомісткі технології використовуються також і для поліпшення якості і здешевлення виробництва традиційних продуктів і матеріалів.

Для високих наукомістких технологій характерні процеси комерціалізації і капіталізації фундаментальної науки, адже в цих технологіях фундаментальні дослідження отримують ринкову оцінку. Розвиток індустрії Hi-Tech ініціюється фундаментальною наукою, при цьому відбір програм з метою подальшого їх впровадження у виробництво здійснюється не науковими діячами, а представниками бізнесу, що мають достатньо для цього коштів, як правило ними є співтовариство ТНК. При цьому метою наукового дослідження стає не стільки одержання істини «заради істини», скільки створення продукту, що відповідає сучасному рівню технологічного розвитку мегасуспільства і критерію комфортності споживання. Поява феномена технонауки як нової форми взаємодії науки, виробництва і бізнесу стало результатом переорієнтації цілей наукового пошуку на реалізацію інновацій, що приносять прибуток від реалізації на ринку. Окремо узята наука і технологія перетворилися на одномірні «проекції» єдиної технонауки, в реальній практиці існує нерозривний синергетичний симбіоз між наукою та технологією.

Для високотехнологічних галузей характерне швидке моральне старіння. Покоління комп'ютерів і комунікаційних пристрій застарівають вже на момент їх впровадження у виробництво, значить вони можуть і не доходити до стадії тиражування. Можна також відзначити певного роду двоїстість наукомістких технологій, сутністю якої є те, що їх створення ініціюється розвитком фундаментальної науки, а, це означає, що учасниками цього процесу є висококваліфіковані фахівці. У той же час дуже швидко вони стають

доступними масовому споживачеві, якому досить володіти лише елементарною функціональною грамотністю.

Дамо коротку характеристику технологіям Hi-Hume, адже їх зміст також вимагає філософського аналізу. Ряд дослідників розуміють ці технології як технології керованої еволюції, предметом яких є саме біосоціальна природа людини [15, 98–100]. В нашому розумінні мова йде про маніпулятивні технології. Під маніпуляцією розуміється: по-перше, вид духовного, психологічного впливу (а не фізичне насилля або загроза насилля); по-друге, маніпуляція – прихований вплив, факт якого не повинен бути відмічений об'єктом маніпуляції; по-третє, маніпуляція – це вплив, котрий потребує значної майстерності та знань [5, 16–17]. Інформаційно-психологічна дія маніпулятивного характеру є специфічною формою управління. В сучасному світі повсякденне життя, сфери економічної конкуренції і політичної боротьби стали звичними областями використання різних засобів і технологій інформаційно-психологічної дії на людей. Як правило, теоретичне осмислення даних технологій відбувається після їх практичного застосування.

У ряді маніпулятивних технологій особливе місце займають високі соціогуманітарні технології (Hi-Hume), направлені на маніпуляцію індивідуальною і масовою свідомістю. До останніх О. Жукова відносить низку сучасних маркетингових і менеджерських технологій, які супроводжують Hi-Tech-виробництво. Підкреслимо, що в розумінні дослідницею Hi-Hume мова йде не про «олюднення» техніки і технологій, а про технології, які призначені для цілеспрямованої зміни людської свідомості, як індивідуальної, так і масової. Потужність цих технологій наскільки велика, що вони здатні руйнувати механізми саморегуляції людини і соціуму. Далі соціальний аналітик стверджує, що саме феномен Hi-Tech стає основою формування іншого соціокультурного феномена – феномена Hi-Hume: по-перше, становлення Hi-Hume по суті є процесом конвергенції соціальних і високих інформаційних технологій (ІТ); по-друге, сама поява Hi-Hume обумовлена потребами високотехнологічних виробництв [4, 29–30].

Дійсно, тільки після появи і розповсюдження сучасних інформаційних і телекомуникаційних технологій, які зробили можливою обробку і трансляцію потрібної інформації, а також забезпечили зворотний зв'язок з об'єктом дії, стала можливою поява Hi-Hume. Характер Hi-Hume по суті маніпулятивний, і розповсюдження необхідних маніпуляцій по відношенню до всього населення світу стає можливим в умовах глобалізації. На думку Ю. Коліна, «еволюція інформаційних технологій сприяє тому, що методи інформаційного впливу стають ... орієнтованими на ключових інформаторів і осіб, що ухвалюють рішення. Якщо раніше пропаганда була орієнтована на захоплення і маніпулювання всією свідомістю людини, включеною в драматургію масового психозу... то в даний час відбувається захоплення і маніпулювання однією із сторін особистості, коли в цілому людина залишається абсолютно нормальною, такою, що тверезо оцінює навколишню реальність» [7]. Тому дію цих технологій важко діагностувати.

Вони забезпечують швидке встановлення зворотного зв'язку внаслідок дії high-tech на соціокультурний простір планетарної цивілізації. High-hume пов'язані із засвоєнням певної інформації споживачем, створюючи штучний попит на продукти наукомістких технологій. High-hume сприяють формуванню нових потреб, а, отже, і нових соціальних замовлень на дослідження з метою розробки нових, досконаліших технологій.

В результаті свідомість (індивідуальна і колективна) інтегрується в своєрідне інформаційне середовище, що об'єднує і роз'єднує її з реальністю. Ця вторинна, одержана від інших осіб інформація, в результаті стає інструментом формування і маніпулювання свідомістю (психосоматичного програмування). Нас все менше переконують за допомогою логічних аргументів, нам все більшою мірою навіють певні поведінкові стереотипи [16, 209].

Hi-Hume є синтезом науки, мистецтва і технологічного знання. Точно відтворити ці технології в будь-якому місці або часі неможливо, оскільки їх дія направлена на людей, а їх поведінку спрогнозувати однозначно не можна. Ці технології багато в чому персоніфіковані і залежать від ряду якостей, що характеризують конкретну людину, яка застосовує їх. Hi-Hume залишаються ефективними до тих пір, поки їх дії не розпізнані або поки їх не скопіювали конкуренти, тому нерідко спеціально застосовуються заходи для їх маскування. Hi-Hume орієнтовані на ірраціональні, емоційні і підсвідомі рівні поведінки людини, тому виявлення їх дій і їх оцінка часто ускладнені.

Отже, на сучасному етапі розвитку планетарної цивілізації є всі підстави говорити про формування Hi-Tech як складного, багатоаспектного соціокультурного феномена, оскільки саме ці технології мають значний і достатньо швидкий соціокультурний ефект. Прогресуюче зростання наукомісткості – це якісно нова характеристика сучасної і майбутньої теоретико-практичної діяльності планетарної цивілізації, що репрезентує нову якість зв'язку фундаментальної науки, технології, виробництва та бізнесу, суспільства та людини. Наукомісткість виступає провідним детермінуючим чинником майбутнього планетарної цивілізації, тому на сьогоднішній день актуальним є включення ціннісних компонентів в структуру наукових знань на постнекласичному етапі розвитку науки, для якої характерна аксіологічна антропоцентризація. Центральна роль в суспільстві високих наукомістких технологій має належати «людино мірним» системам, що беруть до уваги цінності та морально-етичні критерії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Высокая технология [Електронний ресурс]. – Режим доступу (станом на 2011 р.) :
www.glossary.ru.
2. Грунвальд Ар. Роль социально-гуманитарного познания в междисциплинарной оценке научно-технического развития / Ар. Грунвальд // Вопросы философии. – 2011. – № 2. – С. 115–126.
3. Жукова Е. А. Проблема классификации высоких технологий / Е. А. Жукова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2008. – № 1. – С. 34–46.
4. Жукова Е. А. Человек в пленау Ni-Hume / Е. А. Жукова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2007. – № 11. – С. 29–35.
5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
6. Козлов Б. И. Современная техника: в поисках оснований постиндустриального развития [Електронний ресурс] / Б. И. Козлов // Высокие технологии и современная цивилизация : Мат-лы науч. конф. – Режим доступу (станом на 2011 р.) :
<http://www.philosophy.ru/iphras/library/tech/vysok.html>.
7. Колин Ю. Информационная война: перспективы и стратегии [Електронний ресурс] / Юрий Колин // Научная мысль Кавказа. – 2003. – № 1. – Режим доступу (станом на 2010 р.) :
http://zhurnal.lib.ru/k/kolin_j_w/article.shtml.
8. Лузгин Б. Н. Обратная сторона высоких технологий [Електронний ресурс] / Б. Н. Лузгин. – Режим доступу (станом на 2011 р.) :
<http://pozdnyakov.tut.su/Seminar/a0102/a003.htm>.
9. Лукьянец В. С. Вызовы тысячелетия научноемких технологий / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2008. – № 3. – С. 5–16.
10. Ракитов А. И. Пролегомены к идее технологии / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 3–14.
11. Ракитов А. И. Системный анализ и аналитические исследования: руководство для профессиональных аналитиков / А. И. Ракитов, Д. А. Бондяев, И. В. Романов, С. В. Егерев, А. Ю. Щербако. – М. : Альменда, 2009. – 448 с.
12. Табунщиков Ю. А. Здания высоких технологий – возможности современного строительства [Електронний ресурс] / Ю. А. Табунщиков // Архитектура и строительство Москвы. – 2004. – № 2–3. – Режим доступу (станом на 2011 р.) :
<http://www.ecoteco.ru/index.php?id=568>.
13. Цикін В. О. Філософія освіти: постнекласичний підхід: Монографія / В. О. Цикін, О. А. Наумкіна. – Суми : Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 232 с.

14. Черкасский С. Как не стать мастерской ненужных вещей [Электронный ресурс] / С. Черкасский // Новые рынки. – 2001. – № 2. – Режим доступа (станом на 2011 р.) :

http://b-news.narod.ru/management/kkak_3.htm.

15. Чешко В. Ф. Социальная верификация – человеческие измерения фундаментальной науки и высоких технологий (casus биоэтики) / В. Ф. Чешко, Ю. В. Косова // Практична філософія. – 2011. – № 1. – С. 94–100.

16. Чешко В. Ф. High Hume (биовласть и биополитика в обществе риска) / В. Ф. Чешко, В. И. Глазко. – М.: Издательство РГАУ МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. – 319 с.

РЕЗЮМЕ

С. В. Кондратенко. Особенности философского осмысления высоких научноемких технологий как социокультурного феномена.

В статье исследуются ключевые особенности высоких научноемких технологий как сложного, многоаспектного социокультурного феномена современного этапа цивилизационного развития человечества. Освещаются существенные характеристики двух относительно самостоятельных направлений в индустрии научноемких технологий XXI в.: технологий, направленных на трансформации природы, – Hi-Tech и технологий, направленных на манипуляцию индивидуальным и массовым сознанием, – Hi-Hume.

Ключевые слова: высокие научноемкие технологии, инновация, научноемкость, технология, технонаука, Hi-Hume, High Tech.

SUMMARY

S. V. Kondratenko. The Peculiarities of Philosophical Comprehension of High Tech as social-cultural phenomenon.

The key features of modern High Tech as difficult, multidimensional social-cultural phenomenon of the modern stage of civilization development of humanity are analyzed in the article. The essence features of two independent directions in industry of technologies of the XXI age: technologies, directed on transformation of nature, – Hi-Tech and technologies, directed on manipulation individual and mass consciousness, – Hi-Hume are uncovered.

Key words: high technologies, innovation, technology, science, Hi-Hume, High Tech.

Істина: від онтології *άληθεια* до епістемології *ψευδος*

У статті досліджується поняття істини в контексті розвитку сучасної цивілізації. Визначаються причини кризи істини. Аналізується її статус у перехідний період від *άληθειа* до *τεχνη* та *ψευδος*.

Ключові слова: істина, екзистенція, суб'єктивність, *άληθειа*, *ψευδοс*, *τεχνη*.

Якщо б ми запитали себе, як розуміємо слово "істина", відразу б зіткнулися з безліччю заплутаних думок, а то і взагалі б зніяковіли, – так свідчив М. Гайдеггер про людину, яка постала перед проблемою вирішення належного її сутності питання [2, 32]. М. Гайдеггер оголошує класичне розуміння істини як відповідність знання дійсності звичним і відходить від нього. Його концепція істини є історико-філософським джерелом розуміння істини у "гносеології від суб'єкта". Залишаючи як несуттєві питання логічної форми істини, М. Гайдеггер виділяє істину як справжність і істину як правильне судження. Справжньою може бути річ, яка узгоджується з нашим уявленням про те, якою вона має бути. Істина судження пов'язана з принципом співвіднесеності пізнання і речі, причому можливі два варіанти: або пізнання відповідає речі, або річ відповідає пізнанню. Незалежно від того, істина розуміється як правильність. Правильність, що відображає канон класичної концепції істини, характеризує вже не Річ, а висловлювання про неї. Істинним або хибним ми називаємо, перш за все, наші висловлювання про суще, яке за своїм характером може бути справжнім чи несправжнім, виступаючи в тій чи іншій формі у своїй дійсності. Але істина-справжність та істина-правильність не розділені між собою, навпаки, М. Гайдеггер намагається пояснити істину-справжність через істину-правильність.

Його не тішить традиційний спосіб осягнення Істини, оскільки питання про засоби, за допомогою яких остання пояснюється в межах науки, є лише суперечкою про можливість і неможливість, про вид і ступінь уподібнення, що відбувається в порожнечі. Щоб зрозуміти істину-правильність і як наслідок – речовинність (рос. вещность) сущого, потрібно брати за підставу не саму Річ, а відношення між висловлюванням і річчю. Справжні механізми істини можуть бути зрозумілі лише через природу відповідності, внутрішню можливість узгодженості. Відношення між висловлюванням і Річчю – позалогічне. Воно, по-перше, Річ представляє, висвічує, виявляє, по-друге, про представлена висловлюється. Істина-правильність можлива не як логічна відповідність, а як "відкрита зустрічність", "неприхованість", *άληθειа*. Вона можлива лише за певної представленості людини в ній.

Те, що ми звично перекладаємо словом "істина", греки називали *άληθειа*. Якщо перекладати його буквально, то правильніше було б говорити не про "істину", а про "неприхованість". Здається, що дослівний переклад полягає лише в тім, щоб для будь-якого слова підшукати, в даному випадку, відповідне

йому українське. Буквальний словесний переклад на цьому починається, а на цьому і закінчується. Переклад не вичерпується лише підстановкою слів, які повсякчас виглядають надумано і не до місця.

Замінюючи грецьке *άληθεια* на "неприхованість", ми нічого не перекладаємо. До перекладу справа доходить тільки тоді, коли прийнятне розуміння *άληθεια* як "неприхованість" переводить нас у ту сферу досвіду і той спосіб осянення, з яких греки виводять слово *άληθεια*. Тому ми даремно граємо словами, як це останнім часом стало модним. Перекладене слово "неприхованість" тепер замінюємо на "істину", наділяємо його значенням, яке спадає нам на думку зі звичного для нас слововживання, просто як відображення європейського (негрецького) способу мислення.

Акцентуючи увагу на дослівному, ми вважаємо, що всерйоз ставимося до слова, однак насправді ми нехтуємо словами, коли наш інтерес зводиться тільки до них. Дослівний переклад не повинен калькувати та "збагачувати" мову "новими", незвичними і нерідко незграбними словами: він повинен за безпосереднім перекладом осмислювати власне живу мову. Знайомство з окремими словами ще не дає знання мови. Слово, уживане в дослівному значенні, необхідно слухати немов би прислухаючись до тих вказівок, які до нього відсилають. Воно вчиться слухати. І стає мисленням. Буття-Істина "як рівновелике собі вимірює свій обшир, який окреслюється тим, що воно є у слові. Мова – це обшир, тобто дім буття. Суть мови не вичерпується ані у значенні, ані не є вона чимось знаковим чи таким, що можна виміряти числами. Оскільки мова – це дім буття, то дістаємося до сущого в той спосіб, що постійно проходимо через цей дім" [3, 243].

Осмислюючи сутність істини, греки мислять про усунення, знищення приховання. Відповідно приховання Істини для греків є чимось "негативним". Сутність Істини як неприхованості певним чином протистоїть прихованню. Здається, що неприхованість перебуває в суперечці з прихованням і суть цієї суперечки залишається невизначеною. Істина ніколи не є в наявності "в собі", але завойовується. Неприхованість відвоюється в суперечці з прихованням. Неприхованість вказує на противагу прихованню.

Зазвичай про протилежність істини говорять як про не-істину в розумінні хибності. В західноєвропейському мисленні така протилежність виявляється вже у греків, проте не варто плутати поняття помилкового чи то хибного в розумінні, прикладом, картезіанського суб'єкта і стародавнього грека. Ми тільки тоді зможемо осмислити значення хибного як протилежного істинному, коли помислимо істинне в його Істині, тобто, власне неприхованість. Ми ніколи не можемо мислити порівно "істинне" і "хибне" і тим більше відокремлено мислити Істину як "неприхованість", бо в її сутності як "неприхованість" вже виявляється зв'язок з "прихованням".

Якщо неприхованість визначає суть Істини, то нам треба зрозуміти хибність як приховання. Антоніном "неприхованого" (істинного, *άληθεια*) не є слово *λήθες*, що відносить нас до назви однієї з річок підземного царства Аїда, річці забуття *Λήθη* (Лете, Лета), в якій усе стає прихованим, а насправді –

захованим, навіки. Антоніном *άληθεια* є *ψευδος*, який ми перекладаємо "хибний", не надто вдаючись, до грецького значення цього слова.

Під "хибністю" як протилежного "істині" ми, по-перше, розуміємо фальсифіковану річ, коли вона мислиться як несправжня. Однак хибним може бути і певне висловлювання. Тоді воно є неістинним, себто неправильним. Отже, хибне – це, з одного боку, несправжнє, з іншого – неправильне. В грецькому еквіваленті воно означає заставлення, приховування.

Здебільшого люди переконані у своєму знанні того, що є Істина. *Вважається* (а не "вважається"), що наука постулює і повсякчас продукує істинне знання. Але що є Істина в контексті науки? Наука продукує конвенції; конвенції відносно мети, змісту чи-то способу одержання "істинного" знання. Наука є цінністю, яку людина остаточно не помислила. Сучасна наука як теорія є рішучим наступом на Річ, продукуючи з неї предмет¹. Слово "предмет" виникає вперше в XVIII ст. як переклад латинського *objectum*. Ні середньовічна, ні грецька думка не уявляють присутнє як предмет. Замість того, щоб зануритися у глибини Речі, еволюціонувати в ній і з нею, людина чимдужче дистанціюється від неї, заявляє про свою зверхність, наводячи як аргумент свого свавілля успіхи науки та віру в науковий прогрес. Наступ науки визначає межі дійсного як такого. В новоєвропейському розумінні дійсне фіксує свою присутність за способом предметного протистояння. Наука відповідає предметній приставленості усього присутнього оскільки вона, власне, і доводить дійсне до предметного протистояння.

Наука постулює дійсне. Але вона не в змозі усеосяжно охопити світ, який зробила своїм предметом. Вона потребує щоб дійсне щоразу поставало як результат певної дії, тобто у вигляді доступних для огляду наслідків підведеніх під нього причин. Тим самим стає можливим простежувати та оглядати дійсне через його причинно-наслідкові взаємозв'язки. На цьому шляху постають предметні сфери, доступні науковому дискурсу.

Наполегливе встановлення, що фіксує дійсність в її окресленій предметній приставленості – основна риса того уявлення, в силу якого сучасна наука проголошує відповідність знань дійсності, що закріплюється кореспондентною теорією істини. Сучасна наука в якості теорії дійсного не є чимось само собою зрозумілим. Вона є не просто людським витвором і не є вирваною з дійсності. Проте сутність науки з необхідністю випливає з характеру присутності всього присутнього з того моменту, як останнє виступає в образі предметного протистояння. Цей момент, як і всі інші моменти подібного роду, сповнений таємниці.

Істина як *άληθεια*, "неприхованість" ще не виражає її повної сутності. Для Істини необхідна не-істина, приховане. Справжня не-сутність Істини – це таємниця. Не-сутність не означає падіння до сутності в сенсі загального. Не-сутність – це передсутніса сутність. Місце, де народжується Істина, – це місце

¹ Йдеться про об'єкт (*ob-jectum*), еквівалентом якого є предмет, тобто те, що кинуто перед суб'єктом (*sub-jectum*), є окремішнім по відношенню до нього, приставлене йому.

буття людини. Багатоваріантність буття актуально присутнє у кожному "тутті" людини. Присутність розкривається в "повороті". Але "поворот" – це вибір між формами здійснення буття і взагалі між здійсненням і нездійсненням.

Здійснюючи вибір і зупиняючись на тому чи іншому векторі буття, людина немов би відсторонюється від Істини, вона залишається в своїй повсякденності. Покинуті люди доповнюють свій "світ" усе новими і новими потребами й предметами, забувши суще в цілому. Людина ж – промінь, що висвічує Істину, її форма визначає форму Істини, а вона сама – це "просвіт" між таємницею і її забуттям.

Оскільки людина екзистує, перебуваючи постійно в ситуації вибору, що визначається повсякденністю, створює усе нові і нові предмети, не замислюючись про обґрунтування самих предметів і про їх сутність, їй важко зупинитися і вдивитися в таємницю свого буття. Прагнення до осягнення Істини штовхає людину до збільшення свого знання про суще. Але цей процес здійснюється через екстенсивне збільшення знання, в результаті якого Істина складається із суми істин про окремі частини сущого. Таким є шлях науки, що абсолютнозує гносеологічний (онтичний), а не буттєвісний (онтологічний) аспект Істини, яка начебто пазл складається з фрагментів знань дефрагментованої дійсності, формуючи наукову картину світу. Таким є і шлях зануреної у повсякденність людини, що характеризується М. Гайдеггером як один з екзистенціалів неаутентичного *Dasein'y*.

Одкровення сущого в цілому не співпадає із сукупністю окремо узятого сущого. Те ж суще, яке є втасманиченим і непорушним науковою у своїй недоторканості, в цілому висвічується більш істотно, ніж у тих випадках, коли те, що стає об'єктом (предметом) пізнання і більше не в змозі чинити опір пізнанню, коли технічне оволодіння Речами виступає у формі безмежності, перетворюючи їх на предмети. Зникає сакральність Речі, яка стає елементом повсякденності. Вона перестає віщувати про таємницю буття, не висвічує його у його прихованості, а стає дріб'язковим лепетанням, базіканням про несуттєвості в їх несуттєвості.

Наука, оголосивши "хрестовий похід" проти прихованості, знищує тим самим і шлях до онтологічної основи людини, шлях до одкровення сущого, до Істини як ἀληθεία. Істина буття та буття Істини у своєму Поставі зміщується з онтологічного, екзистенціального аспекту до онтичного, гносеологічного та епістемологічного. В "Упанішадах" же значиться: те, що має бути розпізнане – невичерпне і наділене тонкою сутністю, тому, залишивши тенета наук, варто розмірковувати про те, що є істинним.

Людина існує серед речей (предметів) і залежить від них, і якщо розглядати її лише у сьогоденні, то вона нічим не відрізняється від тих речей. Якщо буття у сьогоденні – це приреченість речей, то і людина, проектуючи себе на майбутнє, також проектує себе не як людину, не як особу в бутті, а як факт, як річ. Людина зникає як проект. Вона в майбутньому стає проекцією минулого на майбутнє, перетворюється на річ і це недійсність буття людини. Вона сама стає річчю серед речей. Таку людину М. Гайдеггер називає терміном *das Man*. Він використовує це поняття для позначення неаутентичного *Dasein'y* в його

повсякденності. Das Man конституюється разом із повсякденністю як безособова персоніфікація. В das Man кожен є іншим і ніким – він сам.

Das Man створює свою повсякденність, в якій сумнівним є усе начебто безсумнівне, а симулякри приймаються як надійна очевидність. Недійсність буття має різні форми існування: масова культура, пріоритет сцієнтистського пізнання, впевненість у тому, що наукова істина розкриває сутність світу. Людина вважає тежуть єдиною метою свого життя. Масова культура і сцієнтистський підхід позбавляють людину її коренів.

Історія західноєвропейської філософії – це шлях за-буття, шлях від *άληθεια* як єдино істинного буття, від *άληθεια* як неприхованості фубіс (буття) до *τεχνη*, *ψευδος* і das Man, носієм яких є "непоборна" сила науки. Що ж приховує *ψευδοс* і розкриває *άληθεια*? Те, що віднесене, заставлене у забуття – Річ. Річ, що є не предметом, а сакральним, через яке промовляє божественність. Річ – центральна категорія філософії М. Гайдеггера. Вона постає як сакральність *άληθεια* у нероздільноті співіснування елементів das Geviert² (див. схему 1).

Das Geviert відкривається як структура буття-Істина в чистому вигляді. Буття чотирьохспектне, з нього нічого не можна вилучити. Воно є завжди як єднання чотирьох і тільки таким. Небо-світ суть вираження відкритого порядку (космос, космос). Небо упорядковує суще, висвічує та визначає його, робить будь-яку Річ тим, чим вона є. Земля у М. Гайдеггера – це те, що приводить усе до наявності. Завдяки Землі Речі стають присутніми, наявними, знаходяться при суті.

Завдяки Небу Речі є тим, чим вони є, а завдяки Землі – вони є справжніми, вони присутні. "Божественне" – особливий вид сущого (і одночасно буття), яке надзвичайно легке і тонке і чия функція гранично не утилітарна. "Божественне" мислиться врозріз його релігійному забарвленню, воно п'яний das Geviert. Людина Geviert'a не є ні суб'єктом, ні об'єктом, ні "мислячою твариною" чи-то "тростиною". Людина – це пастух, вартовий буття-Істини.

Якщо для I. Канта "Річ", "Ding an sich" – це останнє, перед чим зупиняється розум, поступаючись місцем вірі, то для М. Гайдеггера – з неї усе тільки має починатися. Ми мусимо реанімувати Річ, відродити її сакральний зміст, повернути її із забуття, виокремити її з-поміж безлічі предметів.

² Образ і структура das Geviert є фундаментальним концептом гайдеггерівської філософії. "Das Geviert" і його схематичні зображення з'являються у М. Гайдеггера в кінці 1930-х років в начерках до лекцій і книг в циклі, пов'язаному з темами Seynsgeschichte i Ereignis. Пізніше, в 1950-і роки, вони отримують розвиток у тлумаченні поезії Гельдерліна та дослідження проблем мови. Найповніше ця тема розвинена в таких творах М. Гайдеггера як "Річ", "Будувати, жити, думати" тощо, що увійшли до збірника "Лекції та статті 1936-1953 pp.".

Структура das Geviert [1, 27]

Himmel, Welt (Небо, світ)

Gott (Бог, божественне)

Ding (Річ)

Mensch (людина)

Erde (Земля)

Суспільство споживання, що проголошує науку найвищою цінністю, переосмислює Річ в універсумі «споживчого кошику». Речі перетворюються на симулякри, копії без оригіналу. Вони стають похідним від моди, коли основоположними стають такі принципи:

- речі живуть мить;
- речі повинні бути безглупдими, в цьому їх сенс;
- речі треба міняти;
- після речі є тільки інша річ;
- ідентичні речі – різні;
- річ – все, інше – нішо;
- річ не вмирає, її викидають.

Отже, Річ закінчує свій шлях і вже більше не є ані ідеєю, ані знаком, ані предметом і навіть не товаром, але чистим втіленим обманом. Товар, в якому Річ вмирає остаточно, засвідчує запустіння, за-буття Істини-άληθεια та вічне повернення одного й того ж: масового виробництва та масового споживача, das Man'a.

ЛІТЕРАТУРА

1. Heidegger M. Die Geschichte des Seyns / M. Heidegger // Heidegger M. Gesamtausgabe. Band 69. – Frankfurt am Mein: Vittorio Klosterman GmbH, 1998. – S. 1-173.
2. Гайдеггер М. Навіщо поети? / М. Гайдеггер. – Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 2001. – С. 230-249.
3. Філософско-релігиозные истоки науки. – М.: Мартис, 1997. – 319 с.
4. Хайдеггер М. Парменид / М. Хайдеггер. – С.-Пб: Владимир Даль, 2009. – 384 с.

РЕЗЮМЕ

А. Е. Лебедь. Истина: от онтологии áληθεια к эпистемологии ψευδος.

В статье исследуется понятие истины в контексте развития современной цивилизации. Определяются причины кризиса истины. Анализируется ее статус в переходный период от áληθεια к τεχνη и ψευδος.

Ключевые слова: истина, экзистенция, субъективность, áληθεια, ψευδος, τεχνη.

SUMMARY

A. Lebed. Truth: from ontology áληθεια to epistemology ψευδος.

In the article the concept of truth in a context of development of a modern civilization is investigated. The reasons of crisis of truth are defined. Its status in a transition period from áληθεια to τεχνη and ψευδος is analyzed.

Keywords: truth, existence, subjectivity, áληθεια, ψευδος, τεχνη.

УДК 167/168(045)

Т. А. Кравченко

Сумський державний педагогіческий
університет ім. А. С. Макаренка

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СЕТЕВОЙ ПАРАДИГМЫ И ЕГО ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ

В статье раскрывается сущность сетевой парадигмы, как последующего этапа эволюционирования информационно-технологической парадигмы. Проанализированы сущность, вопросы и прогнозы сети Интернет, как ядра данной парадигмы. Показан эвристический потенциал собственно сети Интернет и сетевой парадигмы, как детерминирующего фактора становления и развития планетарной цивилизации.

Ключевые слова: сеть, парадигма, сетевая парадигма, сеть Интернет, виртуальное пространство, коммуникация.

Термин «парадигма» был введен в научный дискурс американским историком науки Т. Куном. По его словам парадигму составляют принятые всеми научные достижения, которые в течении определенного времени дают модель постановки проблем и их решения научному сообществу. Как правило, парадигма фиксируется учеными в монографиях, теоретических статьях и на многие годы вперед определяет круг проблем и методов их решения в определенной отрасли науки. Он рассматривал революции в науке как переход от одной парадигмы к другой, в результате которого происходят пересмотр и переоценка всех прежних представлений в науке и намечается новая стратегия исследования – новая парадигма. Поэтому можно говорить о том, что на каждом этапе истории науки господствовала определенная парадигма.

Парадигма, соответствующая современному этапу развития цивилизации характеризуется широким распространением сетей: экономических, социальных, политических, образовательных, коммуникативных и др. Они пронизывают все сферы человеческой деятельности. Гносеологическое отражение основных черт и видов сетей выражается в феномене «сетевая

парадигма», раскрытие эвристического потенциала которого является *целю* статьи.

Понятие «сеть» интерпретируется по-разному. Ж. Делёз и Ф. Гваттари под сетью понимают ризомное образование, не имеющее центрального стержня, но обладающее разветвленной структурой. По их мнению, в широком смысле понятие «ризома» может быть применено к описанию современного мира, который характеризуется отсутствием централизации, упорядоченности и симметрии. Его можно использовать для объяснения феномена «сеть». На наш взгляд, это утверждение имеет право на одобрение, ведь в последнее время современное общество подвергается большому влиянию Интернет-сетей, люди включены в них, они имеют равные права и доступ к самым разнообразным ресурсам, они могут сами создать сайт, форум или блог, но в то же время не подчиняться никому, таким образом получив полную свободу действий.

М. Кастельс определяет сеть как «совокупность связанных между собою узлов» [4, 155]. Исследуя феномен Интернет, М. Кастельс пришел к выводу, что современный мир переживает переход к новой «информационной эпохе», характерной чертой которой является наличие большего количества сетей, связывающих между собой людей, институты, корпорации и даже государства. Но, не смотря на это, «новая модель социальности в нашем обществе характеризуется сетевым индивидуализмом» [4, 155]. Человек, будучи включенным в сеть, все-таки получает большую свободу действий и самовыражения. Интернет, как массовое средство коммуникации и передачи информации, позволяет человеку абстрагироваться от внешнего мира, индивидуализировать личностное пространство.

А. В. Назарчук дает такое определение сети – это «полимагистральная структура, в которой две точки всегда связываются множеством магистралей, а каждая магистраль состоит из множества отрезков и путей» [7, 63]. Данное определение сети также подчеркивает ее ризомность и широкое распространение, ее разветщенность.

Несмотря на расхождения в трактовках данного понятия, все исследователи сходятся на том, что сеть имеет разветвленную структуру, имеющую множество взаимосвязанных и равнозначных путей, способствует расширению коммуникативных возможностей и охватывает все сферы жизнедеятельности общества.

Таким образом, можно дать следующее определение сети. *Сеть – это суперсложная система, характеризующаяся полимагистральностью, большим количеством участников (акторов), доминированием горизонтальной иерархии, отсутствием централизованного управления, свободой, процессуальностью.*

Исходя из этого определения можно выделить такие *особенности сети*:

– *интеграция и дифференциация*, где доминирует интеграция. Сеть объединяет все сферы социума, людей, фирмы, корпорации, государства, формируя глобальное сетевое сообщество;

- *мобільності*, позволяюча сіти і її користувачам підстраиватися під змінюючіся умови соціальної реальності, переміщуючись, реконструюючись, але залишаючись попередньою;
- *откритості* – будучи відкритою системою, вона обмінюється ззовнішніми енергією, веществом і інформацією. Обмін проходить таким чином, що для сіті характерні процеси самоорганізації і саморозвитку;
- *домінування горизонтальної ієрархії* – всі елементи рівні в сіті, ресурси доступні на рівних основах. Але відмінити вертикальну ієрархію все ж неможливо, так як вона також існує і спостерігається, наприклад, в управлінні сітевими мережами. Це можна легко прослідити на прикладах форумів і чатів, де є – модератор, адміністратор, керуючі там і звичайні користувачі, які також відрізняються за рангом – гость, новичок і т.д.;
- *різомність* сіті, тобто така організація, що немає централізованого управління, а воно знаходиться в різних великих «узлах», які рівні;
- сіть існує як визначене середовище, в якому взаємодіють учасники, тобто в основі сітей лежить комунікація індивідів;
- *продукти*, породжені сітєю, виртуальні і можуть існувати незалежно від індивідуальності;
- сіть можна створювати на основі будь-якого інструменту соціального діяння, здатного мати форму повідомлення і інформації.

Сіті являються зв'язуючим звеном сучасних технологій, так як розробка і активне внедрення високих технологій потребує розширення кооперації і співпраці всередині наукового суспільства, між наукою і промисловістю на регіональному, національному і міжнародному рівнях. Ідея формування науково-дослідницьких сітей в сфері високих технологій, метою яких є підвищення конкурентоспроможності промисловості країн, преодолення географічної і дисциплінарної фрагментарності ресурсів, підготовка експертів і спеціалістів в сфері високих технологій, формування благоприятної середовища внедрення та використання хай-тек.

Широке поширення сітей во всіх сферах суспільства, їх всебічність і актуальність веде до видимому еволюціонуванню інформаційно-технологічної парадигми. Поняття «інформаційно-технологічна парадигма» ввели в науковий обіг К. Перес, К. Фрімен і Д. Досі, в подальшому воно отримало широке розширення в працях М. Кастельса. За їхнім думанням, ця парадигма засновується на технологіях і самінавчій інформації, але в такому відношенні, що технології, активно розвиваючись, сприяють розвитку інформації, тобто інформація є ядром парадигми. Головною особливістю інформаційно-технологічної парадигми є той факт, що вона еволюціонує до відкритої і саморозвиваючоїся сіті. А це є основною характеристикою мережевої парадигми. Поэтому можна сказати, що *сетева парадигма* – це наступний етап еволюції інформаційно-технологічної парадигми, новий етап розвитку наукового знання. Вона є гносеологічним відображенням реальних сітей,

предполагает их осмысление и широкое использование в современном мире. Сетевая парадигма представляет собой концептуально новый способ построения и решения научных задач, нахождения ответов, основанный на ризомности, интегративности, мобильности и доминировании горизонтальной иерархии.

Из вышесказанного следует, что сетевая парадигма обладает следующими чертами (сходными с информационно-технологической):

- ядром выступает информация;
- растущая конвергенция высоких технологий, квинтэссенцией которой является NBIC-конвергенция;
- сетевой характер взаимодействия элементов;
- трансформация трудовых, экономических отношений – появление сетевого предприятия и индивидуализация схем занятости;
- возникновение сетевой экономики;
- становление сетевого общества, коммуникативной основой которого выступает сеть Интернет и др.

Сети широко охватили все сферы общества и сегодня существует множество их видов – социальные, коммуникативные, экономические, политические, образовательные и др. Они обрели универсальное, глобальное распространение, тем самым получив методологическое значение. Отражение этих реальных сетей породило онтологическое понятие «сеть». У некоторых ученых, исследователей возникла необходимость обобщить черты реальных сетей. Отражение наиболее общих черт, присущих всем реальным сетям является сущностью сетевой парадигмы. Она комплексно отражает процессы, происходящие в социуме на данном этапе его развития.

Следовательно, сегодня мир структурирован как сеть. Этим он отличается от индустриальной эпохи, где доминировал принцип иерархичности. Ведущей в жизни человечества становится сетевая организация, которая охватывает самые основные сферы общества – экономику, политику, культуру и продолжает занимать господствующее положение в мире. Люди пытаются объединиться в сети и тем самым облегчить себе жизнь on-line. Жизнь в сети становится все более распространенной, популярной и интересной.

Рассмотрим особенности такого феномена как «жизнь в сети». За всю историю своего существования человечество прошло множество изменений. Эволюция касалась всех аспектов жизни, так как она имеет свойство действовать на популяцию и передавать от поколения к поколению накопленные традиции, свойства и опыт. В этом отношении она сходна с модификацией, в основе которой лежат комплексные изменения общества. Мы становимся более рациональными, начинаем по-новому, более глобально мыслить и, в конце концов, становимся умнее, получая новую информацию. Происходит усиление интеллекта за счет новейших технологий, прогрессивных методик и техники (персональных компьютеров). Нарастает и доступ к информации из-за активного использования новейших технологий, например,

рассылки новостей, он-лайн закладки, эффективные программы для поиска информации, которая стала доступна широкому кругу людей. Это ведет к усилению интеллектуального общения, духовного развития и к повышению грамотности населения.

В результате активного развития высоких научноемких технологий, их использования, возросло число коммуникаций между людьми. Также большое количество коммуникаций стало возможным благодаря НТР и активному развитию высоких технологий – благодаря социальным сетям и другим онлайн-инструментам для коммуникации. Это привело к изменению психологии общения, обучения и деятельности в целом.

Увеличение коммуникаций произошло благодаря использованию глобальной сети Интернет, а это повлекло за собой формирование виртуального пространства для общения, перенос информации и знаний в сеть, ведь знанию и информации приписывается роль «основного агента социальных и политических изменений в современном западном обществе» [8, 142]. Основными каналами доступа к виртуальной реальности пока что остаются персональный компьютер и мобильный телефон. Поэтому можно утверждать, что компьютер, мобильный телефон и виртуальное пространство – Интернет – являются основными компонентами «жизни в сети».

Увеличение числа коммуникаций, их развитие, широкое распространение сетей и активная включенность людей в жизнь виртуального пространства – превратили сегодняшний мир в мир интерактивности, в котором 2/3 всего общения – занимает общение в сети Интернет.

Коммуникации в сети представляют собой несколько видов – это:

- общение посредством электронной почты (E-mail);
- мгновенные сообщения (чаты, ICQ, QIP и др.);
- голосовые и видео-сообщения (чаты, видео-чаты, видео-конференции, ICQ, Skype, Агент Mail.ru и др.).

Эта коммуникация становится возможной в основном благодаря сети Интернет, которая воплощает в себе все черты рядовых сетей. Сегодня Интернет – это социальный Интернет Web 2.0. Он интерактивный (позволяет общаться и объединяет людей на дальних дистанциях), социальный (благодаря активному развитию и распространению самых разнообразных сетей, например, Одноклассники, ВКонтакте, Мой мир и др.) и в нем происходит развитие виртуальных миров. В виртуальном мире человек может жить совершенно другой жизнью, вступать в различные отношения и коммуникации, самореализоваться и просто снимать напряжение.

Широкое распространение сети Интернет, ее доступность и всеохватность, ведет к определенным последствиям, в которых заложен определенный эвристический потенциал. В чем его суть?

Во-первых, Интернет как целое предлагает универсализацию возможностей коммуникации «... каждый в Интернете достичим и почти все в Сети представимо, поскольку дигитализировано» [2, 129]. То есть «... коммуникация принимает свой широкий размах и разрастается в своей экзистенциальной, индивидуальной, социальной, политической, этической

интенсивности» [1, 82]. Раскрывается потенциал Интернета – как средство самореализации и общественной коммуникации людей, он становится «платформой для социальной активности» [3, 37]. Общение в Интернете зачастую заменяет реальное общение.

Во-вторых, развитие Интернета повлекло за собой активное развитие субкультур, способствовало возникновению групп людей, объединенных общими целями (например, флешмоб, любители экзотики и др.). В то же время наблюдается и проблема «размножения» личности. Это значит, что человек, попадая в виртуальное пространство, может представить себя кем-то другим, скрыть свое истинное «Я». Это становится возможным благодаря свободному созданию аккаунтов (даже нескольких и в одном виртуальном мире), загрузке фотографий, аватарок. Поэтому человек начинает раскрывать разные грани своей личности, таким образом познавая себя глубже.

Встает вопрос о смещении реальной жизни и ее замене виртуальной реальностью. Но четко ответить позитивно или негативно на этот вопрос нельзя, ведь если один человек посвящает себя работе в сети Интернет через виртуальный офис, при этом зарабатывая деньги, получая удовольствие и самореализуясь – это хорошо, но и если другой человек, просто играя, получает удовольствие и эмоциональную разрядку – это тоже хорошо. Чтобы основательно ответить на вопрос: замена реальной жизни виртуальной – это хорошо или плохо? – нужно выделить определенный критерий (например, критерий полезности, одобряемости и др.). Но пока на данном этапе четко ответить на этот вопрос нельзя. Активное развитие глобальной сети привело к «зарождению новой эпохи социальной изоляции, когда общение в среде киберпространства стало вытеснять общение в среде реальной: как в общественной, так и в семейной» [9, 114].

За последнее время возникает проблема зависимости от Интернета и компьютерных игр. Это происходит из-за их социальной допустимости, так как они не вызывают тяжелых массовых потрясений, и доступности широкому кругу населения. Это в какой-то мере жизнь он-лайн – то есть человек постоянно находится на связи 24 часа в сутки, 7 дней в неделю. Это способствует собственно увеличению числа и интенсивности коммуникаций, большему контролю над ситуациями и жизнью в целом.

В-третьих, в эпоху развития компьютеринг-индустрии и индустрии суперхай-тек человек получает возможность осуществлять реинжиниринг сети Интернет и «... планетарного коммуникативного праксиса, осуществляемого с помощью Всемирных сетей WWW и WWG» [6, 18]. Поэтому создаются цифровые сети следующего поколения (*Internet 2, Super-Internet* и др.), в которых связь между узлами осуществляется через спутник или по оптоволоконным линиям, проложенным вдоль телефонных или силовых линий электропередач. Уже в недалеком будущем это «обеспечит возможность объединения домашних компьютеров, профессиональных суперкомпьютеров, средств связи (телефона и факса), а также средств массовой информации (книг, газет, журналов, радио и телевидения) в единую систему, обретающую очертания среды глобального интеллекта» [5, 134].

В-четвертых, сеть Интернет с углубляющими свойствами может рассматривать как специфическую ноосферу – мы больше контактируем, больше возможностей для коммуникации. Здесь актуальными являются опыты интерфейсов «мозг-компьютер» и опыты по передаче эмоций с помощью микро- и наночипов. Поэтому можно сказать, что современный этап – это начало новой ноосферы, что неоднократно обозначалось в работах В. Прайд.

В-пятых, активная включенность большого количества людей в сеть и широкое распространение сетей и влияние их на все сферы социума привело к формированию сетевого общества, которое Г. Бехманн определяет, как «общество, социальная структура которого выстраивается в связи с информационными сетями и структурированными в Интернете микроэлектронными информационными технологиями» [2, 131–132]. Из этого следует, что Интернет – это уже не только технология, а средство коммуникации, которое составляет организационную форму данного общества. Активно развиваясь, он перерабатывает виртуальность и модифицирует реальность, в которой и возникает сетевое общество.

Таким образом, активное развитие сетей, в особенности глобальной сети Интернет, их широкое распространение, всеохватность сфер социума, увеличение числа коммуникации и контактов благодаря доступности инструментов – ведет к усилению интеллекта и определенной модификации человека. Это способствует «рождению» нового социума и человека, которые характеризуются новыми интересами, ценностями, сетевым мировоззрением в результате постоянного погружения в потоки информации. В этом и состоит сущность эвристического потенциала сетевой парадигмы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аршинов В. И. Синергетика конвергирует со сложностью / В. И. Аршинов // Вопросы философии. – 2011. – № 4. – С. 73–83.
2. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц. – М.: Логос, 2010. – 248 с.
3. Губина В. Ю. Проблема и потенциал социальных сетей / В. Ю. Губина // Проблемы развития информационного общества и социально-инновационного благополучия современной России: Всероссийская научно-практическая конференция, 2011 г.: [материалы]. – Волгоград – М.: ООО «Планета», 2011. – С. 36–38.
4. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс; [пер. с англ. А. Матвеева]; под ред. В. Харитонова. – Екатеринбург: У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с. (Серия «Академический бестселлер»).
5. Косарев В. В. Влияние высоких технологий на ход глобализации: надежды и опасения / В. В. Косарев, В. Прайд // Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего /

Отв. ред. Валерия Прайд, А. В. Коротаев. – М.: Издательство ЛКИ, 2008.
С. 122–148.

6. Лукьянєць В. С. Наука нового века: смена оснований индустрии научного прогноза / В. С. Лукьянєць // Практична філософія. – 2010. – № 3. – С. 11–19.

7. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.

8. Соловьев Э. Г. Информационное общество / Э. Г. Соловьев / Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс. А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов.— М. : Мысль, 2001. – Т. II. – 2001. – С. 142–143.

9. Сычев М. Б. Неотехнологические субкультуры в современном мире / М. Б. Сычев // Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / Отв. ред. Валерия Прайд, А. В. Коротаев. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – С. 112–121.

РЕЗЮМЕ

Т. О. Кравченко. Евристичний потенціал мережевої парадигми та його філософське осмислення

У статті розкривається сутність мережової парадигми, як подальшого етапу еволюції інформаційно-технологічної парадигми. Проаналізовано сутність, питання і прогнози мережі Інтернет, як ядра даної парадигми. Показаний евристичний потенціал власне мережі Інтернет і мережової парадигми, як детермінуючого чинника становлення і розвитку планетарної цивілізації.

Ключові слова: мережа, парадигма, мережева парадигма, мережа Інтернет, віртуальний простір, комунікація.

SUMMARY

T. A. Kravchenko. The Heuristic Potential of the Network Paradigm and its Philosophical Interpretation.

The essence of a network paradigm, as subsequent stage of an information-technological paradigm evolution reveals in article. The essence, questions and forecasts of the Internet network, as kernels of the given paradigm are analysed. The heuristic potential of the Internet network and a network paradigm, as determining factor of formation and development of a planetary civilization, are shown.

Keywords: a network, a paradigm, a network paradigm, the Internet network, virtual space, communications.

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ РАЦИОНАЛЬНОСТЬ: НА ПУТИ К НОВОМУ МИРОПОНИМАНИЮ

В статье рассмотрено значение принципов синергетики для современной философской мысли. Совершен анализ философии самоорганизации как методологии постнеклассического этапа в развитии науки.

Ключевые слова: теория самоорганизации, нелинейность, рациональность, социальные системы, неустойчивость.

Синергетика, будучи изначально научным направлением, исследующим сложные системы в рамках естествознания, на сегодняшний день доказала сквозной и универсальный характер своих достижений, акцентируя внимание науки XXI века на принципе универсального эволюционизма, рассматривающем процесс развития, начиная с элементарной частицы и заканчивая Вселенной, как целостный и неразрывный (в некоторых источниках теорию самоорганизации называют новой холистикой). Хотя в западной и отечественной научной литературе очень много идёт дискуссий о том, насколько правомерен перенос основных принципов синергетики на теории общественного развития и тем более на развитие личности в психологическом и социологическом контекстах.

По мнению Э. Тоффлера, синергетическая парадигма особенно интересна тем, «что она акцентирует внимание на аспектах реальности, наиболее характерных для современной стадии социальных изменений: разноупорядоченности, неустойчивости, разнообразия, неравновесности, нелинейных соотношений, в которых малый сигнал на входе может вызвать сколь угодно сильный отклик на выходе» [1, 933]. Однако на этом мажорном фоне И. Пригожин и И. Стенгерс формулируют предупреждение против непосредственного заимствования социальными науками понятий и методов теории самоорганизации. По их мнению, «прямая аналогия между ними и социальными или экономическими явлениями и непосредственная экстраполяция синергетической методологии на материал социально-исторического характера не могут рассматриваться в качестве корректных» [1, 933].

Однако именно философия, исследуя основные законы и принципы синергетики, выполняет не только мировоззренческую, методологическую, но и адаптационную, и интегративную функции. Философская интерпретация концепции самоорганизации способна сблизить естественнонаучные и гуманитарные аспекты синергетики. Наука XXI века как никогда нуждается в целостном взгляде на единый в своём многообразии мир. И здесь философское осмысление значения идей синергетики представляет необычайную важность и актуальность.

В западной научной литературе в разработке философии самоорганизации особый интерес представляют работы К. Майнцера, И. Пригожина, И. Стенгерса, Г. Хакена, Э. Янча. В отечественной науке по данной проблематике работают В. Н. Аршинов, В. П. Бранский, В. Г. Буданов, В. В. Василькова, И. С. Добронравова, Е. Н. Князева С. П. Курдюмов и др.

С момента возникновения классической науки естествознание стимулировало развитие философии и интерес к одному из основополагающих её вопросов – формированию общенациональной картины мира, акцентируя при этом внимание на различных её концептуальных элементах и принципах на каждом этапе развития науки.

Классическая физика инициировала значимость таких аспектов универсального процесса развития, как обратимость, равновесность и линейность; биологическая эволюционная парадигма – проблем сложности развития; термодинамика – проблем организаций и необратимости; кибернетика и общая теория систем, аккумулирующие новации неравновесной динамики и современной биологии, – проблем целостности сложных развивающихся систем.

В этом контексте необходимо подчеркнуть, что статус факторов мироздания неравновесность и неустойчивость приобрели лишь в эволюционно-синергетическом видении мира. Совсем недавно с позиций ньютоновской парадигмы они воспринимались «как досадные неприятности, которые должны быть преодолены» [7, 4]. Синергетика, акцентируя внимание в рассмотрении процесса развития на категориальном ряде «порядка и хаоса», активно вводит в круг философского и общенационального рассмотрения проблему мироупорядочения, а точнее – возрождает интерес к этой проблеме на основе новейших естественнонаучных представлений о ней. Причём, универсализируя процесс порядкоформирования, провозглашая общность законов самоорганизации на уровне природы, общества и человека, синергетика выходит на важнейшую мировоззренческую проблему – проблему поиска человеком своего места в саморазвивающемся мире. Можно сказать, что если прежде человек стремился к самоутверждению, «лепить мир по своему образу и подобию» (отсюда популярность идей прогресса, управления миром), то синергетика открывает другой интеграционный мировоззренческий подход: человек должен стремиться «лепить себя по образу и подобию мира», не перестраивать мироздание, а встраивать себя в упорядоченное мироздание. Отсюда – имманентная тяга синергетики к философскому стремлению отыскать сквозные, универсальные, общие для мира духа и мира материи закономерности упорядочения как ориентиры для индивидуального и общественного бытия современного человека, направленные не на конкуренцию и количественные накопления, а на кооперацию и качественные переходы.

И здесь интересно отметить поразительную связь между переменами в мышлении, вызванном к жизни концепцией самоорганизации и изменением ценностей. Оба эти процессы можно рассматривать как сдвиг от самоутверждения к интеграции. Эти тенденции – самоутверждающая и

интегративная – представляют собой два важнейших аспекта любой живой системы. Ни один из них по своей сущности не является ни хорошим, ни плохим. Хорошее, или здоровое, характеризуется динамическим равновесием; плохое, или болезненное, обусловлено нарушением равновесия – переоценкой одной тенденции и пренебрежением другой. «Обращаясь теперь к западной индустриальной культуре, мы видим явную переоценку самоутверждения и недооценку интегрирования» [4, 25]. Это с очевидностью доминирует и в нашем мышлении, и в системе наших ценностей. Если сопоставить эти противоположные тенденции для большей наглядности, то выглядеть они будут, на наш взгляд, так (табл. 1).

Мышление		Ценности	
Самоутверждающее	Интегративное	Самоутверждающие	Интегративные
рациональное	интуитивное	экспансия	консервация
анализ	синтез	конкуренция	кооперация
редукционистское	холистическое	количество	качество
линейное	нелинейное	господство	партнёрство

Анализируя эту таблицу, мы можем заметить, что самоутверждающие ценности ассоциируются с мужской половиной. Действительно, в классической картине мира, с её патриархальным обществом, мужчины наделяются не только привилегиями, но также экономическими преимуществами и политической властью. И в этом кроется одна из причин того, почему сдвиг к более сбалансированному миропониманию и к системе ценностей так труден для большинства людей. Между тем существует другая форма власти, более приемлемая для новой парадигмы, – власть как способность влиять на других. Идеальной структурой для осуществления этого типа власти является не иерархия, а сеть. Таким образом, переход к синергетической картине мира подразумевает и сдвиг в социальной организации – от иерархии к сетям.

Современная теория самоорганизации, будучи по своим истокам сугубо естественнонаучным направлением, казалось бы, твёрдо стоит на «материалистическом фундаменте». Основоположники синергетики не раз подчёркивали связь её идей с идеями диалектического материализма, который описывает природу как «историческую», т. е. способную к развитию и инновации [9, 320]. Отмечается, что сама идея истории природы как неотъемлемой составной части материализма, безусловно, принадлежит К. Марксу и была далее развита Ф. Энгельсом. Задолго до открытия физикой конструктивной роли необратимости, диалектический материализм стал понимать природу как самоусложняющуюся и саморазвивающуюся, способную порождать и человека, и человеческое общество.

Однако, перенеся исследовательский акцент с проблем эволюции на проблемы мироорганизации и мироупорядочения, современная теория самоорганизации невольно вторглась в сферу теологических смыслов, поскольку она неизбежно выходит на проблему источника так разумно и гармонично организованного мира природы.

Обратимся, например, к опубликованной работе В. Н. Ильина «Статика динамика чистой формы, или Очерк общей морфологии», которую он написал до появления синергетики, но в которой заложено понимание универсальных законов организации мира с позиций борьбы хаоса и космоса, чрезвычайно близкое современному естествознанию. Примечательно, что, разрабатывая философию материологии и признавая, что в материи действует «энергетически динамический хаос, творчески действующий в товарных формах-модусах» [3, 92], учёный приходит к выводу о том, что основным морфологическим, формообразующим фактором, «бездонным творческим истоком», создающим основы всех мыслеобразов и образов-форм, является всеединое Целое, необъятное Всё, носящее в различных культурах такие названия, как «мир», «космос», «брахман», «логос», «дао» и являющееся предметом философии и метафизики (религии) [3, 124–131].

И хотя работы В. Н. Ильина не столь известны, как труды других философов русской эмиграции, они, тем не менее, выражают тот круг идей, которые представляют сердцевину русской идеалистической философии начала века, синтезирующую религиозные искания христианства, мистическую традицию, взгляды античной философии и позитивной науки, – идей, интерес к которым столь заметен в настоящее время.

Но представления об исходной «небесной» модели миропорядка аккумулировались и в философии, в первую очередь в философии объективного идеализма. Не касаясь специально темы о соотношении философии и религии как способов описания миропорядка, отметим только, что идеалистическая философия в течение многих веков была носителем и интерпретатором данного круга идей наряду с теологией. Что же касается традиции атеистического материализма, удалившего роль Бога и объективного трансцендентного начала в организации материального мира, то она, будучи порождением века Просвещения, сравнительно молода и не занимала главенствующего места в истории духовного поиска человечества. Более того, наиболее мощные всплески философского материализма, как правило, порождали своего рода ответную реакцию – появление новых влиятельных концепций идеалистической философии. Так было на рубеже XVIII – XIX вв., когда вслед за атеистическим материализмом французского Просвещения появился немецкий романтизм с его очевидным мистическим началом и немецкий классический идеализм, осуществивший уникальный синтез научной и общественной мысли середины XIX века. Аналогичным образом распространение атеистических и материалистических взглядов в России конца XIX в., подготовляющее грядущие революции, было исторически связано с появлением целой палитры оригинальных учений религиозно-философского направления, столь мощного, что его значение в полной мере осмысливается лишь спустя десятилетия.

Таким образом, и религиозная, и философская мысль развивали свои представления об источниках, движущих силах и законах миропорядка и мироорганизации. И современная позитивная наука в лице синергетики, концентрируя свой исследовательский интерес на проблемах становления,

хаоса и порядка, попадает в самый эпицентр общечеловеческих смысложизненных проблем мироустройства, касается предельных оснований мироописания, находящихся в ведении как философии, так и теологии.

Поэтому неслучайно, на наш взгляд, что уже в первых работах, посвященных философскому анализу синергетических идей, были отмечены глубокие параллели между положениями теории самоорганизации и идеями древней космогонии, христианских мистиков (в первую очередь гностиков), восточных религий. Здесь можно упомянуть таких авторов, как И. Пригожин и И. Стенгерс, Э. Янч, Ф. Капра, С. П. Курдюмов и Е. Н. Князева, С. Гомаюнов, Т. П. Григорьева и др.

В этом аспекте сделаны лишь первые, хотя и достаточно смелые, шаги по выявлению культурологических и теологических смыслов синергетических идей. Можно сказать, что это лишь вершина айсберга. Огромная теоретическая работа по введению в философский и общенациональный оборот космогонических и теологических представлений о мироупорядочении, по соотнесению этих различных понятийных контекстов ещё впереди. Сейчас важно отметить лишь то, что синергетика дала толчок такому соотнесению, позволяющему навести мости между прошлым, настоящим и будущим интеллектуальным и духовным опытом человечества.

Итак, синергетическое мировидение не означает отказа от традиций, накопленных в других сферах человеческой культуры. Более того, расширительная (мировоззренческая и философская) интерпретации идей самоорганизации ведёт к творческому «переоткрытию», переосмыслению известных образов, символов, ценностей культуры, позволяет оживить для современного человека архаические и забытые пласти и традиции истории и культуры.

Такое понимание синергетики вызревает в недрах методологии естественных наук. Так, И. Пригожин анализирует характерное для современной науки соотношение рациональных и иррациональных элементов знания, эмпирических данных и трансцендентальных истин в структуре познания [9]. И. Пригожин соглашается с мнением Р. Тарнакса о том, что самым страстным желанием западного разума и воплощающей его позитивной науки всегда было воссоединиться с основами бытия. Он приводит замечание Эйнштейна, который полагал, что одним из самых сильных побудительных мотивов, заставляющих людей заниматься искусством и наукой, является «стремление уйти от суэты и бессмыслицы обыденного существования с его болезненной и отчаянной пустотой, избежать уз нескончаемо изменяющихся личных желаний. Это стремление побуждает людей, тонко чувствующих, выйти за рамки их личного существования и отправиться на поиски мира созерцания и объективного знания [9, 49], иными словами, на поиски трансцендентального бытия. Пригожин интерпретирует эту позицию как схожую с мистическим миропониманием: «...в Эйнштейне, несомненно, воплотился идеал высшего назначения физики – идеал знания, срывающего с нашего представления о мире всё, в чём Эйнштейн усматривал хотя бы малейший признак субъективности. Некоторые мистические учения

претендовали на то, чтобы избавиться от уз реальной жизни, от мук разочарований изменяющегося и обманчивого мира. В некотором смысле можно сказать, что Эйнштейн возвёл эти притязания мистических учений в ранг предназначения физики и тем самым перевёл их на язык науки» [9, 52].

Именно такой период переживает современная наука и философия. Синергетический подход позволяет говорить о новом диалоге человека и природы, о человеческом творчестве как открытом процессе производства и изобретения в открытом, производящем и изобирающем мире.

Возникает потребность в установлении новых связей между историей человека, человеческих обществ и изменяющейся природой. Эти связи, новый синтез, поиск нового единства между природой и человеком является выражением фундаментальной тенденции во Вселенной. Потому и современная наука, претерпевшая за последние десятилетия концептуальные трансформации, стала частью поисков трансцендентального, универсальных паттернов, присущих многим видам культурной деятельности: искусству, музыке, литературе.

Российские исследователи С. П. Курдюмов и Е. Н. Князева также отмечают принципиальную родственность синергетического образа мышления с мистическим (в частности, с восточным) типом мышления, для которого характерно иное, отличное от западного, чуждое недостатков логицистского подхода, целостное мировосприятие [6, 53–74]. Авторы усматривают аналогии синергетических феноменов в таких древневосточных образах и символах, как «вихрь порождающий» (или свастика), и ритмы Инь-Янь, идея дхармы и др.

Следующим примером проведённых аналогий является книга Ф. Капры «Дао физики», в которой физик-теоретик проводит параллели между современной физикой и мистицизмом Востока. В этой книге сделана успешная попытка объяснить интерес к восточным мистическим учениям тем, что в современной науке и культуре сложился своего рода дисбаланс. Он определяет современную культуру как культуру с чрезмерно преобладающим подходом мужского начала Янь (рациональное мышление, наука, соперничество, агрессивность, самоутверждение, анализ) и пренебрегающую женским началом (интуиция, мистика и психологизм, сотрудничество, объединение, синтез). Путь к воссозданию естественного равновесия связан в данном контексте с осознанием глубочайшей взаимосвязи современного естествознания и восточных мистических учений, в которых скрыт прообраз современного методологического видения в естественных науках. Эта взаимосвязь приобретает у Ф. Капры более глубокий характер. Данная параллель очередной раз доказывает, что бытие тончайшим образом переплетено, образуя органическую целостность нескончаемого разнообразия [4, 10].

Мы привели несколько примеров, подтверждающих, что природа проблемы самоорганизации бытия рождает удивительные точки соприкосновения между современным естествознанием и мистицизмом восточной философии. Таким образом, синергетическое мировидение, конструирующее универсальные законы мироздания, позволяет не только существенно расширить характер научной аргументации за счёт привлечения

нетрадиционного знания, но и в более широком методологическом контексте – выйти на проблему, которая в современной философской литературе обозначена как проблема нового понимания рациональности.

Остановимся на этом вопросе более подробно, чтобы показать, каким образом синергетическое мировидение позволяет определить новые горизонты, новые перспективы решения данной проблемы. Проблема нового понимания рациональности не сводится только к переоценке арсенала исследовательских методов. Своими корнями она обращена к переосмыслению роли философии на данном этапе, пересмотру соотношения философии с научным знанием, также меняющим свою структуру.

Кризис философии конца XX в. часто воспринимается как переживание «конца философии». На наш взгляд, речь чаще всего идёт не только об эпистемологическом, сколько о мировоззренческом аспекте проблемы. Некоторые философы испытывают тоску по временам, когда философия не только рождала образцы мыслетворчества, но и служила ориентиром для осуществления исторических и цивилизационных сдвигов. Кризис же современной философии понимается либо как вытеснение философии наукой, когда все философские проблемы теряют свой метафизический характер, превращаясь в проблемы эмпирические, естественнонаучные; либо как разрушение философией самое себя через деконструкцию и постмодернизм; либо как естественное угасание творческих импульсов философии и постепенное вырождение последней в историю философии, в ретроспективный обзор философского прошлого.

На наш взгляд, подобная трансформация философского знания в качестве своего онтологического и гносеологического основания имеет процесс изменяющегося соотношения различных компонентов культуры, питающих бытие личности. С победой рационалистического идеала Нового времени доминирующим элементом в смысложизненных ориентациях человека стала научная рациональность. В этом контексте критериями истины перестали быть красота, гармония, благо; остались лишь критерии логической корректности и эмпирической верифицируемости, то есть критерии позитивной науки.

Сциентизация всех компонентов культуры определила и судьбу философии. Она из «любви к мудрости» трансформировалась в «любовь к знаниям». Другими словами, происходит своего рода мировоззренческое отчуждение человека от философии, она начинает утрачивать широкую культурную значимость и представляет скорее арсенал исследовательских приёмов – инструментов, нежели арсенал высших смыслов, способных сделать бытие современного человека целостным, наполненным.

Одной из попыток (хотя и весьма спорной) преодоления потери целостности мировоззренческих смыслов является современная философия постмодерна. Постмодернизм с его сознательно мозаичным и эклектичным перебором фрагментов и ценностей культурного опыта предшествующих эпох и многомерной современной реальности есть попытка вдохнуть в философию этические, эстетические, религиозные смыслы, подпитать её более широким контекстом. В первую очередь это касается философской рефлексии

феноменологических аспектов бытия (новое осмысление трагизму повседневности) и знаково-текстовой реальности в различных её проявлениях. В свете сказанного возникает вопрос, почему философский постмодернизм возникает именно в эпоху переоценки всемогущего рационалистического идеала эпохи Просвещения?

Философский постмодерн, на наш взгляд, отражает нездоровое, кризисное состояние современной философии на пути к её выздоровлению. Ему присуща двойственность, которая обусловлена тем, что в нём сосуществуют несоединимое: с одной стороны, ясное сознание фрагментарности, принципиально несинтезируемой раздробленности человеческого опыта начала XXI века, с другой – бессознательное стремление к целостному и мировоззренческо-эстетическому постижению реальности.

Исходной позицией такого миропостижения является осознание того, что понятийное мышление крайне ограничено. Оно, обладая линейной, логически последовательной структурой, мало пригодно для отражения нелинейного, спонтанного, неоднозначного мира (подобно тому, как плоские географические карты не способны адекватно изобразить сферическую поверхность Земли).

Эта исходная посылка объединяет представителей восточной философии, мистиков и современных методологов науки. Она формулируется в «Дао дэ цзин» следующим образом: «Тот, кто знает, не говорит. Тот, кто говорит, не знает». Подобный мотив мы встречаем у Эйнштейна, который видел эту познавательную двойственность: пока математические законы описывают действительность, они неопределённы, когда они перестают быть неопределёнными, они теряют связь с действительностью.

И хотя мы не ставим своей целью описать все новации в преобразовании современного философского знания, ведущей к его расширению, мы всё же с большой долей вероятности можем предположить, что наиболее адекватным для истории и традиции западноевропейской философии будет путь выхода из кризиса, связанный с воссозданием целостности миропонимания и мироописания на основе выявления иерархии идей и смыслов миропорядка, имеющей объективные (а не произвольно-субъективные, как в постмодерне) основания, выходящие за пределы бытия и сознания отдельного человека.

Таким образом, речь может идти о формировании нового синтеза науки, философии и религии. Об эвристических и мировоззренческих перспективах такого синтеза говорил ещё в начале XX столетия А. Н. Уайтхед. Он противопоставлял сциентистской установке докантовский, восходящий к Платону, идеал системосозидающего рационализма, для которого наука – лишь один из источников знания (наряду с искусством, религией, философией). В этой интерпретации философия должна выражать систему общих идей и категорий, в рамках которых может толковаться весь человеческий опыт [11]. В этом понимании реальности такие феномены, расширяющие представления о научной рациональности, как интуиция, образное восприятие, спонтанность мышления становятся феноменами, связанными с такими параметрами бытия как нелинейность, поливероятность, неравновесность, бифуркационность, являющимися предметом исследования синергетики.

Подобный подход влияет и на антропологическую составляющую философии. Здесь нашим единомышленником выступает, в частности, К. Ясперс, позиция которого представляется нам весьма актуальной. К. Ясперс – один из тех мыслителей, которые категорически возражают против идеи «конца философии» в современном мире. Он утверждает, что философии не может не быть, пока живут люди. Поскольку «философия содержит притязание: обрести смысл жизни поверх всех целей в мире – явить смысл, охватывающий эти цели, – осуществить, как бы пересекая жизнь, этот смысл в настоящем – служить посредством настоящего одновременно и будущему – никогда не низводить какого-либо человека или человека вообще до средства. Постоянная задача философии такова: стать подлинным человеком посредством понимания бытия; или, что то же самое, стать самим собой, благодаря тому, что мы достигаем уверенности в Боге [12, 500].

В данном процессе прослеживается логика самоорганизации духовного развития человека как одной из форм достижения органического баланса, гармонии с самим собой и с объективной реальностью. В этом контексте возможно понимание того, что через синергетику оказывается допустимым соединение двух взаимодополнительных способов постижения мира – постижения через образ, сосредоточенное во внетактических формах миропонимания, и через число, ставшее символом рациональности и научного знания. Как отмечает Е. Н. Князева, «синергетика позволяет сблизить Восток и Запад, восточное наглядно-образное, интуитивное восприятие мира и западное, логико-верbalное» [7, 148–152].

Картина мира, эксплицированная теорией самоорганизации, имплицитно содержит смысложизненную модель – модель саморазвития человека в самоорганизующемся мире. Человек в своём отношении с миром в таком рассмотрении избегает двух крайностей: с одной стороны, он не является марионеткой в трансцендентной игре высших сил, а с другой – он не доминирующая сила во Вселенной. Человек выступает старательным учеником Природы и Космоса, выстраивающим своё индивидуальное бытие по законам универсального миропорядка. Происходит мировоззренческое возвышение организации себя и своего окружения до уровня абсолютных смыслов. Современный человек – человек научно-технической эры, который, убеждаясь в синхронности и сквозном характере законов самоорганизации в природе, социуме, культуре, развитии психической сферы, находит в таком мировидении надёжное рациональное, этическое и эстетическое основание для осмыслиения своей частной жизни в общем потоке бытия. Наука же перестаёт пониматься как источник власти над миром, а выступает как условие к внутреннему преображению человека познающего.

Синергетическое мировидение как видение мира сквозь призму законов его самоорганизации призвано не только продемонстрировать современному человеку идентичность, синхронность принципов бытия, но и научить его распознавать в спонтанном разнообразии мирской повседневности универсальные алгоритмы саморазвития, самоструктурирования, формообразования. Иными словами, теория самоорганизации, представляя

новейшее естествознание, приходит к тем же выводам, что и мыслитель прошлого: понять мир и себя – значит накопить и соединить массу разрозненных знаний о различных аспектах реальности. Понять себя и мир значит овладеть логикой смыслов организации мира и себя в этом мире.

Но следует сказать, что синергетическая парадигма не претендует на роль очередной мировоззренческой панацеи и тем более – на роль новой религии, облачённой в научные одежды. Однако необходимо обратить внимание на то, что именно синергетика, в отличие от других направлений современного естествознания, начала «хождение в народ», стала обретать широкий мировоззренческий контекст, и произошло это, на наш взгляд, потому, что универсализация идей самоорганизации позволяет выйти на проблемы предельных оснований человеческого существования в сферу его трансцендентных смыслов. Всё это позволяет говорить о том, что синергетический подход, осуществляя мировоззренческий, методологический и аксиологический синтез, способен со временем трансформироваться в философию самоорганизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Всемирная энциклопедия: Философия. – М. : АСТ ; Mn. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
2. Давидович В. Е. В зеркале философии / В. Е. Давидович. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2007. – 448 с.
3. Ильин В. Н. Статика и динамика чистой формы, или Очерк общей морфологии / В. Н. Ильин // Вопросы философии. – 2008. – № 11. – С. 92–132.
4. Капра Ф. Дао физики / Ф. Капра. – К. : София; М. : Гелиос, 2009. – 352 с.
5. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / Ф. Капра. – К. : София; М. : Гелиос, 2009. – 336 с.
6. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М : АСТ, 2005. – 229 с.
7. Князева Е. Н. Международный Московский синергетический форум (некоторые итоги и перспективы) / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 1996. – № 11. – С. 148–152.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
9. Пригожин И. Наука, разум и страсть / И. Пригожин // Знание – сила. – 2001. – № 9. – С. 44–56.
10. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 2005. – 432 с.
11. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед. – М. : Прогресс, 1990. – 386 с.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1994. – 527 с.

РЕЗЮМЕ

I. О. Снегірьов. Синергетична раціональність: на шляху до нового світорозуміння.

У статті розглянуто значення принципів синергетики для сучасної філософської думки. Здійснено аналіз філософії самоорганізації як методології постнекласичного етапу в розвитку науки.

Ключові слова: теорія самоорганізації, нелінійність, раціональність, соціальні системи, нестійкість.

SUMMARY

I. Snegirov. The Philosophic Meaning of Synergetic Ideas.

In this article it was examine the meaning of synergetic principles for modern philosophic ideas. It was analyzed of self-organization as a methodology of post-non-classical stage in the science's development.

Key words: theory of self-organization, nonlinearity, rationality, social systems, the instability.

УДК 14:140.8 + 316.4

Н. Н. Зленко

Сумський юридичний університет ім. А. С. Макаренка

ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

В статье проанализировано современное общество, которое получило множество интерпретаций, на основании которых были разработаны различные методологические подходы и созданы разнообразные модели (теория постиндустриализма, информационного общества, общества знания, сетевого общества, общества риска и др.).

Ключевые слова: постиндустриализм, информация, знания, сеть, риск.

Современный этап развития общества характеризуется определённой системой мировоззренческих установок, которые определяют различные аспекты социума. В теориях развития общества в настоящее время имеется большое разнообразие в подходах к его определению: постиндустриальное общество (Д. Белл, В. Иноzemцев), постфордизм и информационная инфраструктура (Р. Райх), потребительский капитализм (Г. Шиллер), управление с помощью информации (Ю. Хабермас), информационное общество (М. Кастельс, А. Ракитов, О. Рубанец, Ф. Уэбстер), сетевое общество (В. Оноприенко), общество знания (В. Колпаков), хорошее общество (В. Федотова), общество риска (А. Альгин, У. Бек), общество организаций, наблюдения и контроля (Э. Гидденс), общество потребления (Ж. Бодрияр), индивидуализированное общество (З. Бауман).

Общество – сложный организм. Управлять им невозможно, делая акцент исключительно лишь на объективном характере законов общественного развития, игнорируя или недооценивая конкретно-исторические коллективные и индивидуальные действия социальных объектов. Однако нужно четко представлять, что можно ожидать от науки и тем более от философии для совершенствования реальной практики управления. Для того чтобы создать современную теорию управления, необходима мобилизация всего интеллектуального потенциала общества, достижение хотя бы минимального временного интервала для объективной оценки глобальных событий прошлого века не только самими учеными, но и массами людей как в отдельных странах, регионах, так и во всем мире.

Термин «постиндустриальное общество» был введен в научный оборот в 1958 году американским социологом Д. Рисменом. В 60-е годы XX века произошло широкое распространение понятия о постиндустриализме и осмысление того, что технологические факторы развития начинают превалировать над политическими и социальными. К началу 70-х годов XX века постиндустриальная проблематика стала одной из ведущих в западной социологии и многим исследователям представлялось, что эта новая глобальная методологическая парадигма способна дать существенный импульс общественным наукам.

Начало систематической работы в этом направлении можно отнести к 1965 году, когда в США была создана футурологическая комиссия, руководителем которой был Даниел Белл. Свою концепцию он изложил в книге «Грядущее постиндустриальное общество» (1973 г.) [14].

Начиная с этого периода, появляются многочисленные работы, посвященные осмыслению исторического рубежа, на котором оказалось человечество. В. Иноземцев выделяет два основных течения (подхода в русле концепции постиндустриализма).

Первое течение объединило авторов, подчеркивающих различия между сложившимся к концу 60-х годов западным обществом и новой технологической цивилизацией. Некоторые исследователи конкретизируют свои концепции, говоря о постиндустриальном капитализме и социализме, экологическом и конвенциальном постиндустриализме и т. п. В основе данного подхода лежит оценка нового (зарождающегося) социума как резко отличающегося от общества, господствующего на протяжении последних столетий. При этом отмечается, прежде всего, снижение роли материального производства и опережающее развитие сектора услуг и информации. Указанные факторы изменяют характер человеческой деятельности и типы ресурсов, вовлекаемых в общественное производство, что должно привести к существенной модификации традиционной социальной структуры. Этому подходу, как и всей концептуальной линии постиндустриализма, присущи оттенки технологического детерминизма, что стало причиной ее критики со стороны исследователей – приверженцев концепции постмодернизма, которая широко распространилась в футурологических исследованиях 1980/90-х годов [4, 19–20].

В русле этого подхода лежит развернутое определение постиндустриализма, данное Д. Беллом: «Постиндустриальное общество определяется как общество, в экономике которого приоритет перешел от преимущественного производства товаров к производству услуг, проведению исследований, организации системы образования и повышению качества жизни, в котором класс технических специалистов стал основной профессиональной группой и, что самое важное, в котором внедрение нововведений... во все большей степени стало зависеть от достижений теоретического знания... Постиндустриальное общество... предполагает возникновение нового класса, представители которого на политическом уровне выступают в качестве консультантов, экспертов или технократов».

Второй подход связан с определением нового состояния цивилизации через анализ его отдельных признаков – в частности информационных процессов.

Существенный вклад в развитие доктрины постиндустриализма внес американский политолог Збигнев Бжезинский, который изложил основные положения своей футурологической концепции в книге «Между двух веков. Роль Америки в технотронную эру». «Постиндустриальное общество, – утверждает З. Бжезинский, становится технотронным обществом – обществом, которое в культурном, психологическом, социальном и экономическом отношениях формируется под воздействием техники и электроники, особенно развитой в области компьютеров и коммуникаций» [5]. Технотронная революция накладывает свой отпечаток на характер образного восприятия действительности: рушатся традиционные связи в семье и между поколениями, общественная жизнь фрагментируется, несмотря на растущие тенденции к глобальной интеграции. Этот парадокс, по мнению З. Бжезинского, способствует краху старых верований, связанных с национальными и идеологическими общностями людей, и формирует новое глобальное видение мира.

Все изложенное свидетельствует о том, что теория постиндустриального общества представляет собой весьма серьезную и глубокую социальную доктрину, которая имеет продолжительную историю, весьма глубокие и разветвленные корни, разработанную методологическую и терминологическую основу и способна служить действенным средством социального прогнозирования событий XXI века.

Также в настоящее время современное общество часто определяется как общество информации, или информационное общество. Концепция информационного общества рассматривается в трудах Д. Белла, И. Масуды, О. Тоффлера, А. Турена и трактуется практически синонимично постиндустриальному обществу. При этом в качестве основного фактора, определяющего направление общественного развития, выделялось научное знание и постепенный переход от производства материальных продуктов к доминированию производства нематериальных продуктов, а позднее конвергенция электронно-вычислительной техники с техникой средств связи. В работах современных российских авторов, таких как Р. Абдеев, С. Дятлов,

И. Курносов, И. Милюхин, А. Ракитов, О. Сухарев, делается акцент на информационной составляющей процесса перехода к новому этапу развития социума, а также основных способов и технических средств передачи данных, при этом уделяется недостаточное внимание проблеме снижения прогнозируемости общественного развития, приводящей к возрастанию неопределенности и, как следствие, росту риска.

Во второй половине XX ст. считалось, что основой формирования информационного общества является развитие информационно-коммуникационных технологий и рост информации. В исследованиях информационного общества этого времени речь шла в основном о совершенствовании распространения и обеспечении доступа к информации, в обсуждении доминировали технологические, инфраструктуры и экономические аспекты.

Сам термин «информационное общество» связывается с именами японских ученых Ю. Хаяши и Й. Масуды и датируется началом 60-х годов XX века. Также встречаются версии, что данный термин был введен в научный обиход одновременно в США и Японии Ф. Махлупом и Т. Умесао, которые занимались исследованиями динамики развития научноемких производств.

Информационное общество – это новая стадия в истории человечества и от того, как люди смогут осознать его значение, зависит характер будущей цивилизации. По этому поводу Н. Моисеев писал: «Информационное общество не сможет утверждаться на планете само по себе, без целеустремленного действия людей. Для того чтобы потенциальные возможности информатизации послужили планетарному содружеству, нужно много чего изменить в его укладе и в стереотипах нашего сознания» [7, 428–452].

Согласно Э. Соловьеву, понятие «информационное общество» характеризует постиндустриальное общество в контексте «информационной революции». К традиционному для концепции постиндустриализма делению экономики на первичный, вторичный и третичный секторы был добавлен информационный, который является системообразующим для информационного общества. Информация является ключевым фактором производства, превосходящим по значимости все виды материального производства, производства энергии и услуг. «Более того, знанию и информации, а также интерактивным коммуникациям приписывается роль основного агента социальных и политических изменений в современном западном обществе» [11, 142–144].

Концепция нового информационного общества быстро приобрела широкое признание, а американский футуролог Д. Нэйсбит уже в начале 80-х гг. прошлого века одной из мегатенденций своего времени признал переход от индустриального общества к информационному [9, 342–343]. Переход воспринимался в те годы, как однозначное благо для человека, даже как «триумф личности» в конце XX в., поскольку человек встречает новое тысячелетие более могущественным, чем когда-либо. Исходными и решающими факторами этого перехода признаны: компьютерная революция, развитие информационных технологий и инфраструктуры до того уровня, когда

зависимость развития общества от законов движения информации настоятельна, дает о себе знать и осознается людьми.

А. И. Ракитов [10, 14–18] в своих трудах пишет, что переход к информационному обществу значит, что важнейшим продуктом социальной деятельности становится производство, эксплуатация и использование услуг и знаний. Информационное общество – это общество, где все средства информационной технологии, то есть компьютеры, интегрированные системы, кабельная, спутниковая и другая связь, программное обеспечение, научные исследования, нацелены на то, чтобы сделать информацию общедоступной, что активно внедряется в производство и жизнь.

По мнению А. Ракитова, основными критериями информационного общества являются количество и качество информации, которая есть в обращении, ее эффективная передача и переработка. Дополнительным критерием является доступность информации для каждого благодаря ее относительной дешевизне.

Ж. Бодрийяр, Е. Гидденс, Г. Шиллер, Ю. Хабермас и другие связывают становление информационного общества не столько с технологическим развитием и количеством используемой в обществе информации, сколько с ее новыми характеристиками. Общим для этих авторов является убеждение, что процесс информатизации нашего образа жизни продолжается, возможно, уже несколько веков, хотя в последнее время после индустриализации и появления национальных государств он усилился. Придерживаясь этих принципов, отмечены авторы, однако, не утверждают, что в современном обществе ничего не изменилось, напротив, уже именно явление информатизации свидетельствует об изменениях, которые происходят, и их результатом выступает то, что информация занимает сегодня намного более важно место в обществе, чем когда-то. Однако данные авторы отбрасывают идею информационной революции, которая изменила сформированный социально-экономический порядок и привела к появлению принципиально нового типа общества. Информатизация, по их мнению, является выражением социальных отношений, которые давно возникли и сохраняются.

Из высказанного можно выделить общие принципы создания глобального информационного общества для всех стран: обеспечение справедливой конкуренции; поощрение частных инвестиций; определение и адаптация регулирующих механизмов; обеспечение открытого доступа к сетям; создание условий для обеспечения универсального доступа к информационным услугам; обеспечение равенства возможностей для граждан; обеспечение разнообразия содержания, включая культурное и языковое; признание необходимости международного сотрудничества с особенным вниманием к развивающимся странам.

В основу современной информатизации общества можно положить два важных принципа. *Практический принцип* – информатизация возможна только при условии, если отправной точкой для практиков станет выход на общенациональный, общефилософский, общеметодологический уровень рассмотрения. В результате этот подход начинает реализовываться в

общечеловеческом масштабе и вписывается в парадигму нового мышления. *Теоретический принцип* – за отправную точку необходимо принять содержательную цепочку понятий: «компьютеризация – информатизация – интеллектуализация». В такой интерпретации информатизация выступает как связывающее звено – формально между обществоведением и технознанием, между наукой и производством, содержательно между собственно природой и умом человека.

Таким образом, думается, что составляющими понятия информационного общества являются: а) информация и знание как важный ресурс и движущая сила социоэкономического, технологического и культурного развития; б) формирующийся рынок информации и знания как фактор производства рядом с рынком природных ресурсов, труда и капитала; в) быстрые темпы развития тех отраслей, которые связаны с созданием, передачей и использованием информации; г) развитие и активное внедрение информационных технологий в производстве, образовании, общественной жизни.

Среди различных модификаций концепций информационного общества существенное место занимают концепции, вплотную примыкающие к проблематике управления или кибернетики. Показательно, что авторами таких концепций являются представители технократической элиты. Так, например, интерес вызывает работа специалиста в области кибернетики Р.Ф. Абдеева, который обосновал в конце 80-х новую философскую концепцию «информационной цивилизации», объединив идею развития с идеей внедрения кибернетики и процессов информатизации [1, 59–70].

Все больше авторов соглашаются с тем, что прогресс информационно-коммуникационных технологий превращает общество не само по себе, а благодаря изменению природы и свойств информации, создаваемой и распространяемой с их помощью. Таким образом, концепция информационного общества превращается в концепцию общества знаний («knowledge society»). Она характеризуется технологическими, социальными, этническими и политическими измерениями. Неотъемлемыми ее компонентами стали: новые междисциплинарные знания, которые генерируются научными и социальными институтами; подготовка высококачественного человеческого капитала, которую осуществляет образование, создание дополнительных богатств экономикой знаний и формирование на этой основе интегрального вектора развития общества, ориентированного на повышение качества и безопасности жизни всех его членов.

Новое общество – это общество знаний, общество, в котором интеллекту отдают предпочтение перед грубой силой, где центр деятельности сместился в сферу умственного труда. В этом обществе главные активы любого предприятия – интеллектуальные. На первый план выдвигаются знание и творческие способности работников.

Неудовлетворенный неопределенностью приставки «пост» в термине «постиндустриальное общество», канадский социолог Н. Штер настаивает на том, что термин «постиндустриальное общество» должен быть заменен

термином «общество знания». Под обществом знания Н. Штер понимает общество, в котором преодолено различие дискурсов науки, технологии, культуры и социума. Н. Штер видит в обществе знания новую социальную реальность, которую он характеризует множеством черт, таких, как рост значения фундаментальной науки в качестве непосредственной производительной силы, возрастание роли знания как основания индивидуальных и коллективных действий, появление политической экономии знания, повышение статуса экспертов и экспертных групп и пр. [6, 26–38].

Общества знания – это общества, источником развития которых являются собственное многообразие и собственные способности. Каждое общество располагает собственными преимуществами в сфере знания. Поэтому надо стремиться обеспечить соединение знаний, которыми уже обладают те или иные общества, с новыми формами создания, приобретения и распространения знаний, которые используются в рамках модели экономики знания. Понятие же обществ знания подразумевает более широкие социальные, этические и политические параметры. Множественное число здесь использовано, очевидно, неслучайно, а для того, чтобы подчеркнуть, что не существует какой-то единой модели, которую можно «поставить под ключ» и которая достаточно отражала бы культурное и языковое многообразие, которое одно только и может позволить каждому человеку ориентироваться и найти свое место при нынешних стремительных изменениях. Построение любого общества всегда включает различные формы знания и культуры, в том числе и те, на которые оказывает сильное влияние современный научно-технический прогресс.

А. Субетто называет это общество – образовательным, которое стало одним из измерений общества в XXI веке, т. е. того «разумного общества», с которым связан выход человечества из «тупика Истории». Образование – главный механизм восходящего воспроизведения качества общественного интеллекта, следовательно, качества культуры, качества науки, качества управления будущим на уровне общества; главный механизм действия закона опережающего развития качества человека, качества общественного интеллекта, качества образовательных систем в обществе. Действие этого закона является основой устойчивого развития, обеспечения динамической социоприродной гармонии, решения экологических проблем.

Согласно А. Субетто, современное общество трансформируется в образовательное общество под воздействием Синтетической Цивилизационной Революции, ее императивов:

- императива всесторонне гармоничного, целостного универсального развития человека как императива «человеческой и системной революции»;
- императива непрерывного образования человека как условия его бытия в «мире изменений», в мире постоянной непрерывной инновационной динамики;
- императива подготовки профессионалов-проблемников, т. е. императива новой парадигмы профессионализма – проблемно ориентированного, универсального профессионализма;

• императива фундаментализации и универсализации образовательных программ;

• императива перехода ко всеобщему высшему образованию и др.

Образование в результате Синтетической Цивилизационной Революции «переместилось» от позиции института, «работающего» в сфере услуг, в позицию института, «работающего» в сфере основания как материального, так и духовного расширенного воспроизводства. Появление образованияемкой, интеллектоемкой, научоемкой экономики, как результат Синтетической Цивилизационной Революции, имело своим следствием превращение образования в главную силу воспроизведения современных экономики и общества, в движущую силу всех воспроизводственных процессов [12, 120–123].

Следствием развития информационного общества является развитие нового типа общества – сетевого. Понятие сетевого общества чаще фигурирует в работах философов и социологов, посвященных современной постиндустриальной эпохе. Взяв его за основу, американский социолог М. Кастельс сделал себе имя. Продуктивное применение понятию сети нашли такие авторы, как А. Бард, П. Бурдье, А. Давыдов, Ж. Делез, Я. Зодерквист, А. Назарчук, и ряд других учёных. Сеть возникла и развивается как сугубо технический феномен новых коммуникационных технологий. Понятие сетевого общества обозначает новый подход к изучению социальных явлений, находящийся на стыке информатики и социологии. Задача состоит в самостоятельном исследовании процесса возникновения совершенно нового качества социальной коммуникации, стремительным образом трансформирующего институты и практики современного общества.

В основе концепции сетевого общества лежит представление об информации как знании, порождающем конструктивные изменения системы. Понятие сети является ключевым для логистики сложных коммуникационных систем. Будь это сети транспортных коммуникаций, кабельной или сотовой связи, в основе лежит задача покрыть максимальную площадь, обеспечить доступ от одной точки к какой-либо другой на этой площади.

Компьютерные технологии придают новые очертания понятию сети: сеть – это не только способ транспортировки информации, но и возможность ее обработки.

Ключевым, хотя далеко и не единственным механизмом формирования сетей, является Интернет. Это и широкие экспертные сети, и сетевые бизнес-проекты (Google, Ebay, Yahoo, электронные биржи), и он-лайн конференции, которые объединили по интересам миллионы людей. Никаким традиционным институтам не под силу формирование столь широких и многообразных сетевых сообществ. Интернет породил новый тип «социальных сетей», которые смогли придать черты устойчивой коммуникации поистине эфемерным, случайнym человеческим контактам – форумам, Интернет-конференциям, блогам и т. д. Интернет по праву называют «сетью сетей». Однако важно не терять из виду инфраструктурный, технический характер Интернета. Это кабельная (или беспроводная) компьютерная сеть, подобная телефонным сетям,

сетям дорог или воздушных сообщений. Интернет-сообщества, которые образуются в его пространстве, не являются Интернетом, поскольку это сообщества людей, использующих Интернет.

Одним из интересных предметов исследования сетевых структур является индивидуализация конфигурации сетей в каждой определенной области. Именно разнообразие сетей создает новый структурный эффект в обществе. Сети не одинаковы. Они могут быть плотными и редкими, горизонтальными и вертикальными, магистральными и переплетающимися, стержневыми, эксклюзивными и массовыми, локальными и глобальными, постоянными и спорадическими и т. д. Реальная комплексность и морфология сетей обнаруживается не в локальном пространстве, где берут начало элементарные ячейки сети, а в глобальном мире [8, 61–75].

Сетевые формы организации возникают и в сфере политики, при этом они могут использоваться для достижения самых разных целей. Наиболее опасные проявления этого связаны с феноменом международного терроризма, питательной средой которого выступает политический экстремизм.

Исходя из наличия такого источника информации, как знание, возникает тенденция считать термин «общество знания» тождественным термину «информационное общество», раскрывающим при этом главные источники производства и распространения информации.

Однако вся эта терминологическая разноголосица не мешает современным интеллектуалам, социальным аналитикам, гуманитариям сходиться в главном, а именно в понимании будущей судьбы мира – мир, который есть детерминистически не определенным, не гарантированным, открытым катастрофам, преисполненным экзистенциальными рисками, опасностями, угрозами.

Сегодня индустриально развитые страны, а за ними и человечество в целом, переходят в качественно новое состояние, которое немецкий социолог Ульрих Бек назвал «обществом риска» [2, 5–10]. Концепция, изучающая риски, называется рискологией. Это междисциплинарное направление, изучающее риск во всех его проявлениях. Между тем именно это направление должно играть решающую роль в изучении современного общества, называемого обществом рисков.

Основы рискологии были заложены западными мыслителями, в трудах которых нашли отражение представления о сущности риска как явления, затрагивающего различные сферы человеческой жизнедеятельности. Это, работы У. Бека, Э. Гидденса, К. Лау, Н. Лумана, а также В. Зубкова, В. Ибрагимова, С. Яковлевой, О. Яницкого и др.

По мнению Н. Лумана, в современном обществе нет поведения, свободного от риска [15, 28]. Риск рождается в русле прогрессирующей модернизации и становится детерминирующим фактором среды жизнедеятельности. Н. Луман также считает, что современная коммуникация предполагает выбор между альтернативами, что само по себе является рисковым. Но, несмотря на подрыв основ традиционной рациональности,

коммуникация, и ничто иное, остается тем средством, с помощью которого общество как система производит и воспроизводит себя.

Анализируя имеющиеся в научной литературе определения риска, можно выделить три аспекта рассмотрения данного феномена: 1) риск как опасность, угроза; 2) риск как вероятность определенных возможностей, т. е. риск трактуется как ситуация выбора; 3) риск как способ снятия состояния, ситуации неопределенности путем реализации имеющихся возможностей в реальности. В реальной социальной жизни все три аспекта риска, как правило, переплетаются в единое целое, ибо любой выбор предполагает снятие неопределенности, но в то же время он может таить в себе определенную угрозу или опасность, поскольку с ним связаны некие ожидания, вариативность осуществления которых и представляет собой ситуацию риска.

По мере восхождения развития общества увеличивалось число рисков и возрастала мера опасности. В связи с развитием глобализации социальный риск стал элементом транснационального и межгосударственного взаимодействия.

Возникновение рисков в различных сферах общественной жизни породило необходимость теоретического осмыслиения сущности риска и их содержания. В конце прошлого века возникла новая дисциплина – социология риска, которая изучает риск как социальное явление, особенности его возникновения, функционирования и перехода в иное состояние.

Исходя из вышеизложенного, представляется возможным сделать вывод о том, что к социальным рискам относятся такие явления и процессы социальной сферы общества, которые несут опасность социальной дестабилизации и являются весьма сложными по своей структуре, специфическим функциям и социентальным последствиям, что затрудняет качественное прогнозирование их развития. Социальные риски являются индикатором уровня социальной напряженности как на локальном, региональном уровне, так и на уровне всего мирового сообщества.

С данных позиций представляется возможным подразумевать под социальным риском опасность, возникающую себя в рамках социальной сферы общества, имеющую негативные социальные последствия, которая оказывается на жизнедеятельности индивидов, социальных групп и общества в целом.

Ряд авторов определяют общество риска как специфический способ организации социальных связей, взаимодействия и отношений людей в условиях неопределенности, когда воспроизведение жизненных средств, физических и духовных сил человека приобретает не социально направленный характер, а преимущественно случайный, вероятностный, вытесняясь производством самого риска.

С учетом вышеизложенного представляется возможным сделать вывод о затруднительности выявления социальных рисков в чистом виде, поскольку каждый из них очень тесно связан с явлениями и процессами, протекающими в других сферах общества.

Так, в концепции У. Бека риск есть систематическое взаимодействие общества «с угрозами и опасностями, инициируемыми и производимыми процессом модернизации как таковым. В отличие от опасностей прошлых эпох

риски суть последствия, связанные с угрожающей мощью модернизации – порождаемыми ею глобальной нестабильностью и неопределенностью... В обществе риска неизведанные и неожиданные последствия приобретают характер господствующей силы» [3, 21–22].

О. Яницкий, опираясь на теоретические конструкты У. Бека, Н. Лумана и Э. Гидденса, разработал концепцию «общества всеобщего риска», которая сводится к совокупности техногенных рисков, порожденных форсированной модернизацией, и социогенных рисков, имеющих общественную природу своего происхождения [13, 30–47]. При этом в его работах четко прослеживается некоторое противоречие. С одной стороны, он на примере России описывает процесс формирования «общества всеобщего риска», анализирует различные его характеристики, а с другой стороны, пишет о том, что «общество всеобщего риска» – это именно парадигма, то есть теоретическая конструкция, а не слепок с текущей действительности.

Однако основным условием становления общества всеобщего риска, согласно У. Беку и О. Яницкому, является смена позитивной логики общественного развития на негативную. Первая своим нормативным идеалом имеет достижение равенства. Этот идеал, будучи основан на такой позитивной ценности социальных изменений, как рост богатства, признается обоими авторами утопичным и недостижимым. Нормативным же идеалом общества риска является безопасность, вследствие чего социальный проект имеет негативный и защитный характер. Такое общество ориентируется уже не на достижение лучшего (общественный прогресс), а на защиту и избежание худшего. При этом изменяется система ценностей (это уже не ценности «неравноправного общества», а ценности «небезопасного общества»); ориентация на удовлетворение потребностей трансформируется в ориентацию на их самоограничение. Одним из наиболее важных условий для подобной смены ценностей послужило превращение окружающей среды, а также созданной человеком системы жизнеобеспечения в среду жизненного разрушения. В такой ситуации общество уже не может развиваться прежними темпами, ему необходимо все больше сил для предотвращения тех последствий, которые породил общественный прогресс.

Таким образом, все выделенные подходы не выступают как альтернативные, а раскрывают многообразие черт нового типа общества.

Доминирующую роль в этих исследованиях играют экономические и социальные аспекты информационного общества, поскольку использование новых знаний для разработки технических инноваций становится решающим фактором международной конкуренции, а само научно-техническое и экономическое развитие общества все более зависимым от производства новых знаний. Однако при этом возникает целый ряд методологических и онтологических проблем, связанных с новой социальной ролью знаний, не считающихся больше прерогативой лишь научного производства, их использование рассматривается как усиление способности общества к практическому действию. Причем выявляется, что использование знаний

может иметь не только положительные, но и отрицательные последствия, увеличивая степень возникающего при их применении риска [3, 7–10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 342 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Г. Бехманн ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д.В. Ефременко и др. – М. : Логос, 2010. – 248 с.
4. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе : антолог. – М. : Academia, 1990. – С. 19–20.
5. Информационное общество: сб. науч. работ [отв. ред. Е. Г. Кривцова]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 507, [5] с. – (Philosophy).
6. Колпаков В. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа / В. Колпаков // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 26–38.
7. Моисеев Н. Н. Информационное общество: возможность и реальность / Н.Н. Моисеев // Информационное общество : сб. – М. : АСТ, 2004. – С. 428 – 452.
8. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.
9. Нэйсбит Д. Мегатренды / Д. Нэйсбит ; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380, [4] с. – (Philosophy).
10. Ракитов А. И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях / А. И. Ракитов. – М. : Прогресс, 1998. – 104 с.
11. Соловьев Э. Г. Информационное общество / Э. Г. Соловьев // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. 2. – С. 142–143.
12. Субетто А. И. Наука и общество (ноосферные основания единства) / А. И. Субетто. – СПб. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2009. – 224 с.
13. Яницкий О. Н. Социология риска / О. Н. Яницкий. – М. : Изд-во «Lvs», 2003. – 192 с.
14. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – N. Y., 1973.
15. Luhmann N. Risk: A Sociological Theory / N. Luhmann. N.Y. : Walter de Gruyter, Inc., 1993. – P. 28.

РЕЗЮМЕ

Н. М. Зленко. Філософське осмислення сучасних підходів суспільного розвитку.

У статті проаналізовано сучасне суспільство, яке отримало безліч інтерпретацій, на підставі яких були розроблені різні методологічні підходи і створені різноманітні моделі (теорія постіндустріалізму, інформаційного суспільства, суспільства знання, мережевого суспільства, суспільства ризику та ін.).

Ключові слова: постіндустріалізм, інформація, знання, мережа, ризик.

SUMMARY

N. M. Zlenko. Philosophical Comprehension of Modern Society Development Approaches.

The article is devoted to modern society, which got the great number of interpretations on the basis of which different methodological approaches were worked out and various models were created (theory of postindustrialism, information society, society of knowledge, network society, society of risk and others).

Key words: postindustrialism, information, knowledge, network, risk.

УДК 130

I. В. Книш
Сумський національний аграрний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ «БІОСФЕРА» ТА «НООСФЕРА» У ПОСТНЕКЛАСИЧНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається становлення концепції біосфери та ноосфери, досліджується трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» в постнекласичному науковому дискурсі та аналізується процес антропологізації екологічного знання в некласичний період як підґрунтя революційних змін у розвитку сучасної науки.

Ключові слова: біосфера, ноосфера, екологія, жива речовина.

Сучасний етап розвитку науки, пов'язаний із проблемою осмислення великої значущості середовища для існування людини, потребує пошуку нових світоглядних орієнтацій людства та введення відповідної теорії про взаємодію людини та природи в усі сфери наукового знання. Необхідно зазначити, що сучасні екологічні проблеми, занепокоєння громадськості умовами життя та екологічною ситуацією, яка склалася на планеті Земля, зумовлює необхідність створення нових підходів та переоцінок теорій, які були розроблені в некласичний період розвитку науки.

Наприкінці ХХ ст. настає період формування та становлення постнекласичного етапу в розвитку екологічного знання. Екологічне знання має синтетичний характер, поєднуючи природничу і гуманітарну сфери осмислення світу. В цей період взаємодія між людиною та природою не обмежується їх співвідношенням, а значно розширяється, що відображається у змісті понять, таких, як: «ставлення суспільства до природи», «людини до природи», «людини до людини» та «світу до людини». Це пов’язують із двома обставинами: по-перше, із зазвичай наявним розрізненням між даними поняттями; по-друге, з набуттям значення необхідності в сучасних умовах більш чітких уявлень про зміст та структуру співвідношення «Людина-Світ». Ця необхідність виникає тому, що людина в її світовідчутті була виведена за межі світу і ввійшла з ним у суб’єкт-об’єктні відносини. В певний час такі уявлення виявились неадекватними. Тому становлення постнекласики в екологічному знанні – це, насамперед подолання суб’єкт-об’єктності у відносинах «Людина-Світ». Нові уявлення відображалися перш за все в розумінні місця екології в системі наукових знань. У постнекласичний період розвитку науки виникає потреба екологізації мислення для вирішення глобальних проблем, зокрема екологічних, які постали перед людством.

У цьому контексті стає нагальним з’ясування змісту та значення теорії В. Вернадського в сучасних наукових вимірах. Тому спробуємо з’ясувати значення теорії біосфери та ноосфери для некласичного періоду розвитку наукового знання та визначити актуальність його перегляду в сучасному науковому знанні та дослідити трансформацію значення термінів «біосфера» та «ноосфера» в постнекласичний період розвитку наукового знання як підґрунтя революційних змін у розвитку сучасної науки.

В першій половині ХХ ст. на зміну термодинамічній картині світу Нового часу прийшла квантово-релятивістська картина фізичної реальності. В цей період відбувся перегляд принципів неподільності атомів, існування абсолютноного простору – часу, лапласовської детермінації фізичних процесів. Антропологізація самої фізики через включення в її дослідження спостерігача привела до розгляду його як об’єкта та суб’єкта дослідження фізичних явищ та процесів. Все це знайшло відображення і в науках про природу. Природознавство вийшло на рівень дослідження сутності, нелінійності, самоорганізованості динамічних багатофакторних людиновимірних систем. Класична методологія виявилася неефективною та однобічно обмеженою для розкриття й розуміння опису і пояснення якісної цілісності нелінійних об’єктів та систем, які самоорганізуються, а тим більше для адекватного відображення їх сутності, а також багатофакторних систем шляхом дослідження «елементарних» процесів. Але при вивченні динамічних багатофакторних систем (особливо свідомості) виявилася ціла низка методологічних труднощів, пов’язаних із уявленнями про самостійність частин цілого, про ціле як сукупність відділених один від одного компонентів. Саме тому це призвело дослідників до розчарування в класичній парадигмі щодо вивчення і пояснення закономірностей розвитку й функціонування складних цілісних систем, таких, як фізико-хімічні, біологічні, свідомість і т. ін. Було встановлено, що будь-яка

спроба представити досліджуваний об'єкт як сукупність окремих складників, проведення аналізу їх окремих властивостей призводить до відродження або трансформації механізму на аналітичній основі, що не давало повної нової картини закономірностей та функціонування об'єкта як цілого. Антропологізація в екологічному знанні відбулася раніше, ніж в інших природничих науках, у зв'язку з чим механічний розгляд об'єктів дослідження поступився місцем органічному розгляду людини у природі. Тому розвиток природознавства вимагав заміни старої механістичної парадигми новою, що і сталося, зокрема, завдяки працям спочатку Е. Гекеля, потім В. Вернадського та М. Моїсеєва.

Е. Гекель став автором самого слова «екологія». Але в побудованій Е. Гекелем системі наук екологія розглядалася як частина фізіології. В. Вернадський вперше зв'язав геологічну історію Землі з розвитком живого світу, організованого в структурні одиниці надвидового рівня, заклав основи вчення про біосферу, сформулювавши ідею її екосистемної організації. Це стало зародком постнекласичного бачення світу, оскільки екологія не була подібною до інших наук того періоду. М. Моїсеєв, розглядаючи ноосферу на рівні інтуїції, дійшов до висновку, що людство неодмінно почне шукати шляхи до досягнення «епохи ноосфери».

Розглянемо більш детально означені тези.

Автором наукового терміну, який дав назву новій науці, як ми зазначили, став Е. Гекель. У 1866 р. у праці «Загальна морфологія організмів» він заперечував використання слова «біологія» для позначення способу життя тварин: «...ми виключаємо вузьке та обмежене поняття, в якому дуже часто (особливо в ентомології) біологія змішується з екологією, з науковою про економію, про спосіб життя, про зовнішні життєві відносини організмів один з одним і т. ін.» [11, 8]. Е. Гекель звертав увагу на визначення предмета **екології**. Він вважав, що екологія – це вчення про економію природи, частина фізіології, яка розглядає взаємовідносини організмів між собою, а також і хорологія – наука про географічне та топографічне розповсюдження організмів [11, 235–236]. Е. Гекель пояснив також походження терміну «екологія» та надав йому розгорнуте визначення: «Під екологією ми розуміємо загальну науку про відношення організмів з навколошнім середовищем, куди ми відносимо в широкому смислі всі «умови існування». Вони частково органічної, частково неорганічної природи; але як ті, так й інші... мають досить велике значення для форм організмів, тому що вони примушують їх пристосовуватися до себе» [11, 286]. До неорганічних умов існування відносять фізичні й хімічні властивості місцеперебувань організмів – клімат (світло, тепло, вологість й атмосферна електрика), неорганічна їжа, склад води й ґрунту тощо. До органічних умов існування входять загальні відносини організму до всіх інших організмів, з якими він вступає в контакт і з яких більшість сприяє його користі або шкодить.

В побудованій Е. Гекелем системі наук екологія розглядалася як частина фізіології і називалася ним «фізіологією взаємовідносин». Хоча багато чого в цій системі, із сучасної точки зору, викликає сумніви, проте деякі аспекти

заслуговують на увагу: віднесення екології до наук динамічних, що вивчають процеси (що не було характерним для систематики наук того часу); наближення екології до власне фізіології, тобто вивчення функціонування окремого організму; наближення екології до «хорології», тобто просторового розподілу організмів. Такі уявлення стали одним із зародків постнекласичного бачення світу, оскільки екологія не була подібною до інших наук того періоду. Так відбувався поступовий переход від розгляду окремих екологічних об'єктів до розгляду певних екологічних процесів, а саме: взаємини між паразитом та хазяїном, вивчення пристосових якостей, різний ступінь залежності організмів від природи, конкуренція, сприяння одного виду іншим тощо.

Отже, теорія Е. Геккеля, методологічні та світоглядні положення, на які вона спиралася, сприяли виникненню уявлень про цілісність і взаємозв'язок усього живого на Землі. Ці зasadничі моменти одержали своє продовження в іншій науковій теорії некласичного періоду розвитку екологічного знання, – теорії В. Вернадського.

У 20-х рр. ХХ ст. в біології починає формуватися новий напрям еволюційного вчення, яке розробив В. Вернадський, – вчення про еволюцію біосфери та ноосфери.

Історично склалося так, що термін «біосфера» використовували багато вчених. Одні розуміли під ним неперервну суттєву залежність людського існування від взаємозв'язку живої речовини і довкілля, інші розглядали її як просторову оболонку Землі, в якій постійно відбувається взаємозв'язок між живою та косною речовиною.

Біосфера, за визначенням В. Вернадського, являє собою цілісну систему, що має високий ступінь самоорганізації та здатність до еволюції. Вона є наслідком «достатньо тривалої еволюції у взаємозв'язку з неорганічними умовами» і може розглядатися як закономірний етап в розвитку матерії. Вона уявляється як особливе геологічне тіло, структура та функції якого визначаються специфічними особливостями Землі та Космосу. Тому, розглядаючи біосферу як систему, що самовідтворюється, В. Вернадський наголошував, що в значній мірі її функціонування зумовлюється «існуванням у ній живої речовини – сукупності живих організмів, які живуть у ній» [2, 14]. Отже, в науці була обґрутована думка про те, що живе істотно впливає на земну кору, тобто на неживе.

На даний час існує багато теорій про біосферу. Всі дослідники так чи інакше спираються на концептуальні положення вчення про біосферу В. Вернадського, оскільки він глибоко дослідив геологічну історію Землі, пов'язав її з розвитком живого світу, організованого у структурні одиниці надвидового рівня, заклав основи вчення про біосферу, сформулював ідею її екосистемної організації. В. Вернадський виокремив та синтезував дві концепції навколо питання про походження біосфери:

- просторову – теорія геологічного походження біосфери;
- біологічну – виникнення біосфери внаслідок взаємодії живої та косної речовини.

Основні його ідеї з цієї проблеми склалися на початку ХХ ст., він викладав у своїх лекціях у Парижі. Він розробив принципово нове розуміння феномена біосфери – як об’єкта якісно відмінного від усіх інших, як сфери існування життя на планеті, як найбільшого біокосного тіла на Землі. На його думку, біосфера – це своєрідна «плівка життя», що огортає поверхню планети, залишаючись при цьому цілісним, динамічним, самоорганізованим утворенням, що постійно розвивається. Як ціле, у свою чергу, біосфера включена в найбільш широке довкілля – глибинні породи Землі, з одного боку, космічний простір – з іншого. Отже, біосфера постає об’єктом не лише земним, а й космічним [1, 172].

Звернемося до питання про еволюцію біосфери, що становить особливий інтерес з філософської точки зору. В. Вернадський, підкреслюючи свою позицію натураліста, вводить поняття живої речовини, спираючись на об’єктивні факти науки. І першим таким фактом є те, що живий організм – невід’ємна частина земної кори й агент, який її змінює [1, 170]. Ось чому «явища життя та явища мертвоти природи, розглянуті з геологічної, тобто планетарної, точки зору, являються проявами єдиного процесу» [1, 52]. Другим об’єктивним фактором є відмінність живого та неживого, відсутність переходів між ними. Ця протиставленість живої та косної речовини та їх органічна взаємодія в планетарному кругообігу і створюють протиріччя, яке В. Вернадський вважав необхідним вирішити.

Отже, жива речовина – це сукупність організмів, які беруть участь у геохімічних процесах та відповідним чином розрізнюються масою, хімічним складом та енергією. У цьому випадку вона може вивчатися науковими методами класичного природознавства.

Однією зі специфічних особливостей біосфери і живої речовини є здатність до організації. «Організованість біосфери – це організованість живої речовини – має розглядатися як рівновага, рухливі,увесь час мінливі в історичному і в географічному часі навколо точно визначеного середнього. Зміщення або коливання цього середнього безперервно проявляється не в історичному, а в геологічному часі» [2, 15]. Біосфера являє собою динамічну систему, яка знаходиться в розвитку. Цей розвиток здійснюється під впливом внутрішніх взаємодій структурних компонентів біосфери, і на нього впливають постійно зростаючі антропогенні фактори. В результаті саморозвитку і під впливом антропогенних факторів у біосфері можуть виникнути такі стани, які призводять до якісної зміни частин, з яких вона складається. При цьому єдність мінливості та сталості у біосфері є результатом взаємодії компонентів, з яких вона складається. Співвідношення сталості та мінливості виступає у цьому випадку як діалектична єдність сталості та розвитку, внаслідок чого сама сталість являє собою сталість процесу, сталість розвитку.

Розвиваючи своє розуміння біосфери, В. Вернадський прийшов до усвідомлення нової ролі людини у природі. Людську діяльність він порівнював з геологічними силами, розглядаючи їх як розвиток природних сил. З приводу цього він доходить висновку, що «геологічна роль людства являється

продуктом історичного розвитку, і тому історичний розвиток необхідно розглядати як продовження історії біосфери» [1, 589].

Вивчаючи антропогенний вплив на довкілля, В. Вернадський зосередив увагу на безперервному посиленні цього фактора в цілісному еволюційному процесі: активна діяльність людей поступово набуває геологічних масштабів. «Цивілізація «культурного людства», оскільки вона є формою організації нової геологічної сили, яка виникає в біосфері, – не може обірватися та знищитися, оскільки це природне явище, що відповідає історично, точніше геологічно, складеній організованості біосфери» [2, 33]. Від вузьких локальних дій у навколошньому середовищі людство поступово переходить до такої діяльності, яка починає справляти природотворчий вплив на всю ойкумену. Аналізуючи часові характеристики різних процесів, В. Вернадський виявив, що людський фактор у розвитку біосфери стає домінуючим: його вплив на довкілля зростає зі швидкістю, що перевищує еволюційний розвиток.

Доки вплив людини на природу, її наукова думка були несуттєвими порівняно з природними геологічними силами, людина почувала себе частиною природи, точніше, біосфери. Але зараз становище змінилося. Відбувається не тільки знищення окремих видів тварин і рослин, їх руйнування їх природних геоценозів, а разом з тим змінюється структура біосфери, її циклічна організація. В цій ситуації особливо очевидним є той факт, що розумність людини не звільняє її від головного принципу життя – біохімічного кругообігу і збереження стійкої нерівноваги.

Для людини це означає усвідомлене включення своєї діяльності в організацію біосфери. А поки що її діяльність, а разом з тим і думка, замкнута на собі. Ось чому участь людського розуму в планетарному кругообігу біосфери поки не приводить до гармонії. Тобто для того, щоб визнати наукову думку силою, здатною удосконалити біосферу до ноосфери, треба переглянути способи впливу, які постійно здійснюються між людиною та природою, зрозуміти, що настав час, коли людству потрібно змінити своє відношення до природи та спрямувати свої дії на її збереження.

Передумови виникнення глобальної свідомості людства можна побачити, зокрема, в концепції ноосфери. Ця концепція вперше була висунута французьким дослідником природи Е. Леруа у 1927 році. Він трактував ноосферу як «мислячу» оболонку, яка формується людським мисленням. Згідно з Е. Леруа, до того часу, поки ноосфера не досягла кульмінації своєї еволюції – злиття в містичній точці Омега, вона розвивається у біосфері. На цьому етапі біосфера та ноосфера розрізняються не в просторовому відношенні. Багато в чому вони проникають одна в одну, і друга є прообразом першої [12, 54]. Подібне трактування терміну «ноосфера» виводив П. Тейяр де Шарден, розуміючи під ним якісно новий стан концентрування мислення, яке утворює особливу плівку або сферу духу, «мислячий пласт», «сферу розуму», що покриває Землю. Подібно до біосфери, це ще одна земна оболонка, покрив, який розгортається «над світом рослин та тварин – поза біосферою та над нею» [9, 181]. Тобто Е. Леруа та П. Тейяр де Шарден розуміли під «ноосферою» оболонку Землі, яка формується людським мисленням. Необхідно зазначити,

що виникнення ноосфери і антропогенезу в П. Тейяра де Шардена практично збігаються в часі. А сама ноосфера, за думкою дослідника, міститься над біосферою, поза її межами.

В подальшому, незалежно від Е. Леруа та П. Тейяра де Шардена, теорії про «біосферу» та виникнення «ноосфери» розвивав В. Вернадський. У нього «ноосфера» – це не «царство людського розуму» (як у П. Тейяра де Шардена та Е. Леруа), а історично неминуча стадія розвитку біосфери. Ноосфера являє собою процес трансформації самої біосфери, забезпечити який ще належить людству [3]. У цьому відношенні позиція В. Вернадського істотно відрізняється від уявлень П. Тейяра де Шардена та Е. Леруа. Ще на початку ХХ століття В. Вернадський писав: «Створена протягом всього геологічного часу, стала у своїх рівновагах біосфера починає все сильніше і глибше змінюватись під впливом наукової думки людства» [1, 231–232].

На думку В. Вернадського, головні передумови створення ноосфери зводяться до наступного:

- 1) людство стало єдиним цілим;
- 2) відбулось перетворення засобів зв'язку та обміну;
- 3) відкрито нові джерела енергії;
- 4) поліпшується благоустрій тих, хто працює;
- 5) рівність усіх людей;
- 6) виключення війн із життя суспільства [3, 499–500].

Те, що намітив В. Вернадський, частково виконане, зокрема: людство в багатьох вимірах стало єдиним цілим (це також відповідає програмі сталого розвитку), змінилися засоби зв'язку та обміну інформацією (Інтернет), постійно поліпшуються умови життя тих, хто працює. Всі ці передумови стосуються взаємин, які відображаються у взаємодії «людина – людина», «людина – суспільство». Відкриття альтернативних джерел енергії (наприклад, біотопливо), мають на меті відносини, які відображаються у взаємодії «людина – природа». Таким чином, за В. Вернадським, сфера розуму – це, перш за все, сфера пізнання і усвідомлення самої людини у світі. Як бачимо, В. Вернадським була проголошена ідея про відносини, які стають актуальними у постнекласичний період розвитку наукового знання, не тільки у природному аспекті (взаємодія «людина – природа»), але й і у соціальному аспекті (це взаємодія «людина – людина», «людина – суспільство»).

Проте, на жаль, у некласичний період розвитку наукового знання сферу розуму трактували технократично, тобто людина мала спрямовувати свій розум на перетворення середовища власного існування. Раніше людство не становило єдиної глобальної спільноти (системи), яка впливала на біосферу Землі. Екологічні кризи та катастрофи, завдяки розвитку просторових підсистем людства, не виходили з локально-регіональних меж та не призводили до світових загроз. Нині ж людство стало всеземною «геологічною силою» (за В. Вернадським), здатною повністю знищити середовище свого існування – біосферу або зробити її непридатною для власного життя. Ніяка група країн або регіон, хоч би який техніко-економічний потенціал вони не мали, не можуть уникнути спільної долі. «Екологічні двері» зачинити неможливо [8, 334].

Останні дві передумови, які будуть сприяти виробленню ноосфери, В. Вернадським (рівність усіх людей, виключення війн із життя суспільства) ще не виконані, але будемо сподіватись, що і вони у найближчий час обов'язково мають відбутися.

Отже, ми бачимо, що ідея ноосфери і зараз залишається актуальною. Її розробкою займаються сучасні вчені в галузі як природничих, так і гуманітарних дисциплін. Так, український філософ С. Кримський сприймав ноосферу сферою розуму не у звичному абстрактно-логічному розумінні, а вважав її репрезентантом буття, необхідною регулятивною силою, яка діє не сама по собі, а у взаємодії із загальними космопланетарними закономірностями існуючого [6, 390]. Глобальна свідомість, як зазначає В. Кушерець, «полягає в усвідомленні людиною своєї особливої ролі в процесі еволюції та своєї відповідальності за сьогодення й майбуття планети» [7, 39]. Тобто В. Вернадський, С. Кримський та В. Кушерець наголошують на особливу роль відносин, які відображаються у взаємодії «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – природа».

Термін «біосфера» також неоднозначно тлумачиться різними вченими. Наприклад, він, як зазначає Г. Гутнер, містить дві головні інтуїції: діахронічну безперервність розвитку матерії та синхронічну єдність світу. Перше вказує на те, що розум виникає внаслідок безперервного розвитку матеріального світу і поступово стає провідним фактором цього розвитку. Друге свідчить про те, що починаючи з ХХ століття людство стає єдиним організмом, наділеним колективною свідомістю [4, 107]. Тобто сучасний стан природи має визначатися ноосферним мисленням.

Отже, ми бачимо, що в некласичний період розвитку екологічного знання поняття «ноосфера» та «епоха ноосфери» трактувалися з позиції технократизму. Але, як зазначає К. Ясперс, «думати, що завдання подолання техніки за допомогою техніки взагалі може бути здійснене, означає прокладати новий шлях до неблагополуччя» [10, 145].

Неоднозначне тлумачення в постнекласичний період розвитку наукового знання термінів «ноосфера» та «епоха ноосфери» свідчить про те, що вони є актуальними, проблеми щодо їх досягнення ще і досі не вирішенні.

Отже, необхідно зазначити, що концепція біосфери і ноосфери є істотною науковою експлікацією ідеї універсального взаємозв'язку усіх процесів та демонструє необернений характер еволюційних процесів, чітко визначаючи в них фактор часу. Саме тому в постнекласичний період розвитку науки актуальну стала проблема перегляду тактики пізнання, при якому не відбувалося б руйнування предмета дослідження, що було характерним для класичного та некласичного періоду розвитку наукового знання. Для того щоб досягти цього, потрібно ввести етику відповідальності за дії людини, які б були сумісними з усім живим, що мешкає на Землі. Введення етики відповідальності сприятиме подоланню екологічної кризи.

Треба зазначити, що однією з умов ноосферизації людського мислення, одним із головних інститутів, що може запропонувати шляхи виходу з кризи, та для досягнення «епохи ноосфери» маєстати, на нашу думку, екологічна освіта.

Сучасна система освіти та виховання потребує впровадження нової моделі, що у свою чергу, зумовлює звернення науковців у галузі освіти до філософії та екології. Це потрібно для того, щоб екологізувати освіту і виховання, зробити їх екологістськими (а не екологічними) через два взаємопов'язані напряму – теоретичне знання про природу та практичне знання про межі й наслідки людської діяльності.

Таким чином, ми проаналізували різні підходи щодо тлумачення термінів «біосфера» та «ноосфера» в некласичний та постнекласичний періоди розвитку наукового знання та дійшли висновку, що вчення про ноосферу, яке розробив В. Вернадський, являє собою видатне досягнення наукової думки. Воно має велике світоглядне значення, узагальнює роль людства в еволюції біосфери, обґруntовує єдність людства і біосфери та трансформацію біосфери в ноосферу в результаті життєдіяльності людства як могутньої геологічної сили. Але, як відомо, ідеї В. Вернадського – це ідеї науки кінця XIX–початку XX ст. Він дійсно зробив прорив у науці того часу, пов’язавши діяльність людини та вплив живих організмів, які мешкали на Землі, у велику геологічну силу. Зараз перед людством постало питання: до чого призведе ця геологічна сила? На думку В. Вернадського, людська діяльність приведе людство до ноосфери. Але це лише розгляд відносин, які відображаються у взаємодії, «людина – природа», В. Вернадський не торкався стосунків, які відображаються у взаємодії «людина – людина», «людина – суспільство», оскільки наука в той час ще не набула достатнього розвитку, щоб розглядати ці взаємини. Але як було виявлено у 70-х роках ХХ століття, біосфера може відновлюватися, проте існує певна межа, при перетині якої вона відновлюватися вже не в змозі. Реалії сьогодення вказують на незворотні зміни, які відбуваються у взаємодії «людина – природа». Людство своїм антропогенним втручанням вже перетнуло цю межу, руйнує біосферу, змінює умови життя на планеті. Це призводить до трансформації біосфери в техносферу, яка проявилася у глобальній екологічній кризі, поставивши перед людською цивілізацією цілу низку життєво важливих проблем:

- реальність прогнозів катастрофічного розвитку конфлікту між людством і довкіллям;
- здатність людства перебороти глобальну екологічну кризу;
- можливість вирішення питання про те, що призвело людство до погіршення екологічного стану на Землі та інші [7, 26].

Отже, проаналізувавши різні точки зору на тлумачення термінів «біосфера» та «ноосфера» ми показали неоднозначність сприйняття ідей В. Вернадського вченими ХХ та ХХІ століття. Згадані дослідження, датовані початком ХХ ст., створили для людської діяльності надійний природничо-науковий фундамент, але, як ми бачимо, багато проблем залишилося відкритими. Як зазначалося вище, це проблеми рівності всіх людей та проблеми виключення війн та тероризму з життя суспільства. Для їх вирішення потрібен постійний приріст наукового та ненаукового знання, вирішення проблем антропосоціогенезу, ноосферизація людського мислення. Але, незважаючи на незавершеність цих теорій, вони і сьогодні мають важливе

світоглядне і методологічне значення для подальшої людської діяльності, особливо тоді, коли людина усвідомлює себе як геологічну силу, здатну суттєво змінити біосферу. Важливим є здатність людини взяти на себе відповідальність за ті процеси людської діяльності, які призвели до глобальної екологічної кризи. Сьогодні ми підійшли до усвідомлення важливості та незавершеності теорії В. Вернадського і маємо взяти їх за основу та розвивати в різних аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни /Владимир Иванович Вернадский. – М. : Советская Россия, 1989. – 704 с.
2. Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2 кн /Владимир Иванович Вернадский. – Кн. 2: Научная мысль как планетарное явление / Посл. И. В. Кузнецова и Б. М. Кедрова. – М. : Наука, 1977. – 191 с.
3. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста /Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
4. Гутнер Г. Б. Ноосфера / Г. Б. Гутнер// Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. Общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семитин, уч. секр. А. П. Огурцов – М. : Мысль, 2000. – Т. 3: Н-С. – С. 107–108.
5. Запорожан В. М. Від біоетики до нооетики / В. М. Запорожан. // Вісник НАН України. – 2004. – № 12 – С. 22–29.
6. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / С. Б. Крымский. – К. : Курск, 2000. – 308 с.
7. Кушерець В. Система освіти в ноосферному вимірі / В. Кушерець // Вища освіта України. – 2003. – № 3. – С. 36–40.
8. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила принципы и гипотезы) /Н. Ф. Реймерс — М. : Журнал «Россия Молодая», 1994 — 367 с.
9. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Вселенская месса / П. Тейяр де Шарден. – М. : Абрис-пресс, 2002. – 352 с.
10. Ясперс К. Современная техника / К. Ясперс. // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С.145.
11. Haeckel E. Generelle Morphologie der Organismen. Allgemeine Grundzüge der Organischen Formen – Wissenschaften, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformierte Descendenz – Theorie./ E. Haeckel. – 2 Bd. Berlin, 1866. Bd I. Allgemeine Anatomie der Organismen, 574 S.
12. Le Roy E. L`Exgence idealiste et le fait d`evolution./ E. Le Roy. – Paris, 1927.

РЕЗЮМЕ

І. В. Кныш. Трансформация значения концептов «біосфера» и «ноосфера» в постнеклассическом научном дискурсе.

В статье рассматривается становление концепции биосферы и ноосферы, исследуется трансформация значения концептов «біосфера» и «ноосфера» в постнеклассическом научном дискурсе и анализируется процесс антропологизации экологического знания в неклассический период как фундамент революционных изменений в развитии современной науки.

Ключевые слова: биосфера, ноосфера, экология, живое вещество.

SUMMARY

I. V. Knysh. Transformation Concepts «Biosphere» and «Noosphere» in a Post-Non-Classical Scientific Discourse.

This article is devoted to the foundation of the concept of «biosphere» and a «noosphere», the transformation of the above concepts meanings in post-non-classical a scientific discourse is investigated; the process of the anthropologization of ecological knowledge in non-classical period as the fundament of revolutionary changes in the development of a modern science is analyzed.

Key words: biosphere, a noosphere, ecology, live substance.

УДК 37.015.2:165

Б. В. Прокопенко

Сумський національний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка

ТЕХНОЭВОЛЮЦИЯ: ОТ «ТЕХНЕ» К СИНЕРГИЙНОЙ КОНВЕРГЕНЦИИ ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье раскрыты основные этапы техноэволюции. Особый акцент сделан на выявлении особенностей высоких технологий и осмыслении совершенно нового феномена – конвергенции высоких технологий.

Ключевые слова: техника, технология, техноэволюция, техносфера, высокие технологии, конвергенция технологий.

Техника и технология в истории человечества существовали всегда, так как история начинается не ранее того момента, когда люди начинают применять искусственные орудия труда, то есть простейшую технику. Уже в трудах Платона и Аристотеля встречается греческое слово «техне», которое переводится как искусство, мастерство, умение. Исторический путь человека неразрывно связан с техническим прогрессом, развитием и усложнением техники, а технические инновации являются катализатором существенных изменений во всех сферах человеческой жизнедеятельности.

В начале XXI века всё ускоряющиеся темпы научно-технического прогресса, «взрывной» характер развития, синергийное взаимодействие технологий порождают как позитивные изменения, так и новые риски и угрозы. В связи с этим особую актуальность приобретает философская рефлексия техники и технологий с целью прогнозирования, и, если не предотвращения, то хотя бы минимизации негативных техногенных последствий. Исходя из этого, целью статьи является выявление особенностей высоких технологий и основной тенденции их развития – конвергенции.

Изучению техники и технологий уделяется пристальное внимание, только начиная с середины XIX – начала XX века, когда они стали важнейшим фактором развития общества. Признанным основоположником технологической науки является немецкий профессор И. Бехманн. Ему принадлежит приоритет и во введении в научный оборот самого термина «технология». К первым теоретикам новой науки относят также И. Поппе, ученика И. Бехманна, А. Эспинаса и др.

Страной, заложившей традицию такого исследования, является Германия. Именно здесь в 1877 г. вышла первая книга по философии техники – «Основания философии техники» Э. Каппа. Отметим, что в середине XIX ст. над философскими аспектами техники работал и К. Маркс, который высказал ценные и интересные идеи, не потерявшие своей актуальности и в настоящее время. Фундаментальным трудом стала вышедшая в 1927 г. книга Ф. Дессауэра «Философия техники». В 60–70-х годах XX в. философия техники развивается достаточно интенсивно и становится самостоятельным направлением философского знания.

К известным исследователям философских аспектов техники и технологий относят также М. Мемфорда, П. Рикера, А. Турена, М. Хайдеггера, К. Ясперса и др. На постсоветском пространстве данную проблематику рассматривают В. Г. Горохов, А. И. Ракитов, М. А. Розов, О. Д. Симоненко, В. С. Степин.

Понятие «техника» является одним из самых древних и широко распространенных в современном мире. До недавнего времени оно применялось для обозначения некоторой неопределенной деятельности или некоторой совокупности материальных образований. На сегодняшний день четкого и однозначного определения «техника» не существует. Однако можно попытаться дать обобщающее определение, исходя из характеристик техники. Например, В. М. Розин выделяет такие характеристики, специфицирующие технику:

1) техника представляет собой артефакт (искусственное образование), она специально изготавливается, создается человеком. При этом используются определенные замыслы, идеи, знания, опыт;

2) техника является «инструментом», то есть всегда используется как средство, орудие, удовлетворяющее или разрешающее определенную человеческую потребность (в силе, движении, энергии, защите);

3) техника – самостоятельный мир, реальность. Техника противопоставляется природе, искусству, языку, всему живому, наконец,

человеку. Первое осознание самостоятельной роли техники относится античности, где было введено понятие «техно», следующее – к Новому времени (формирование представлений об инженерии), но основной этап приходится на конец XIX – начало XX столетия, когда были созданы технические науки и особая рефлексия техники – философия техники;

4) техника представляет собой специфически инженерный способ использования сил и энергий природы;

5) техника в современном мире неотделима от широко понимаемой технологии. До определенной поры технология рассматривалась только как определенная сторона организации производственных процессов, существующая наряду с другими – организационной, ресурсной, технической и т. д. В последние два–три десятилетия ситуация стала резко меняться. Реализация крупных национальных технических программ и проектов в наиболее развитых в промышленном отношении странах позволила осознать, что существует новая техническая действительность, технологию следует рассматривать в широком смысле [8, 24–26].

С учетом вышеизложенного, а также встречающихся в литературе других подходов, можно дать определение понятия «техника» в узком и широком понимании. В узком смысле техника – совокупность артефактов, созданных для конструктивно-преобразующей деятельности, в широком – совокупность артефактов и знаний для их применения. На наш взгляд, наиболее полно раскрывающим суть понятия «техника» является следующее определение: *техника – исторически развивающаяся совокупность создаваемых людьми средств (орудий, устройств, механизмов и т. п.), которые позволяют людям использовать естественные материалы, явления и процессы для удовлетворения своих потребностей; нередко к технике относят также и те знания и навыки, с помощью которых люди создают и используют эти средства в своей деятельности* [6].

На протяжении человеческой истории содержание понятия техники трансформировалось, отражая развитие способов производства и средств труда. Первоначально значение слова «техне» – «искусство», «мастерство» – обозначало саму деятельность, ее качественный уровень. Затем понятие «техника» отражает определенный способ изготовления или обработки. В ремесленном производстве индивидуальное мастерство сменяется совокупностью приемов и методов, передаваемых от поколения к поколению. И, наконец, понятие «техника» переносится на изготавливаемые материальные объекты. Это происходит в период развития машинного производства, и техникой называются различные приспособления, обслуживающие производство, а также некоторые продукты такого производства.

Термин «техника», по сути, заменил современное понятие «технология». Под ним часто подразумевали профессиональную, целенаправленную, инженерную либо иную творческую деятельность в определенной области.

Понятие «технология» впервые появилось в Европе в 1777 г. после выхода книги экономиста И. Бехманна «Введение в технологию или к познанию ремесел, фабрик и мануфактур, преимущественно тех, которые

находятся в ближайшей связи с сельским хозяйством, полицией, камералистикой (с включением очерков по истории искусств)» [4]. В остальных отраслях практической деятельности людей и науке его заменяли такие термины, как «искусство», «инженерное искусство», «ремесло». Лишь с зарождением в конце XVIII – начале XIX столетий инженерной деятельности понятие «ремесло» заменяют сначала «делом», затем «искусством» и только в химии «технологией».

Для правильного понимания дальнейших рассуждений необходимо определиться с понятием «технология». В Новой философской энциклопедии под технологией понимают *совокупность (систему) правил, приемов, методов получения, обработки или переработки сырья, материалов, промежуточных продуктов, изделий, применяемых в промышленности* [7]. В Большом энциклопедическом словаре [2] находим:

1) технология – совокупность методов обработки, изготовления, изменения состояния, свойств, формы сырья, материала или полуфабриката, осуществляемых в процессе производства продукции;

2) технология – научная дисциплина, изучающая физические, химические, механические и др. закономерности, действующие в технологических процессах. Технологией называют также сами операции добычи, обработки, транспортировки, хранения, контроля, являющиеся частью общего производственного процесса.

Следует подчеркнуть, что данное понятие может использоваться в двух значениях: широком и узком. Так, Г. М. Троян предлагает в широком смысле рассматривать технологию как совокупность методов и средств в определенной области производства, а в узком смысле – как научное описание способа решения практической задачи в конкретной области с использованием технических процессов, методов, средств и знаний [10].

Технология в конечном виде представляет собой некоторую систематизированную последовательность действий (с помощью различных методов и средств) над некоторым объектом, как правило, характеризующуюся изменением его свойств. Важным признаком любой технологии является ее воспроизводимость.

Таким образом, мы выявили, что долгий период понятие «техника» включало в себя и заменяло понятие «технология». Лишь в 40–50-е годы XX столетия происходит дифференциация понятий «технология» и «техника».

Техника – примитивные предметы окружения и технология – метод использования предметов, будучи на заре технологической эволюции абсолютно простыми продолжениями конечностей ранних людей, с развитием цивилизации стали аккумулировать в себе знания и навыки изготовления артефактов, полученные предыдущими поколениями. Благодаря становлению сознания, биологическая эволюция на Земле продолжилась синтетической, искусственной эволюцией технологий, которая, обладая специфическими характеристиками, в целом развивалась по единому со своей прародительницей сценарию.

Каким образом действует эволюционный механизм в техносфере, как формируется среда, которая оказывает влияние на рост технологического прогресса? Для ответов на эти вопросы обратимся к исследованию феномена техноэволюции, предпринятыму американским ученым Э. Тоффлером.

В своей книге «Третья волна» [9] Э. Тоффлер развивает концепцию трех великих технологических волн, знаменовавших расширение влияния человека на окружающую среду и преобразование социальных институтов. Первой волной стала аграрная, которая характеризовалась развитием сельского хозяйства и становлением оседлого образа жизни. Второй волной, по Э. Тоффлеру, стала индустриальная, начало которой было положено в конце семнадцатого века возникновением феномена мануфактур и разделения труда. На смену «индустриальному» обществу приходит общество постиндустриальное, или «информационное», в трактовке таких исследователей, как Д. Белл, З. Бжезинский, Ё. Масуда.

Это разделение технологических эпох характеризуется становлением принципиально новых форм организации труда, направленных на удовлетворение человеческих потребностей. Соответственно развитие технологий в рамках смены этих сред, предположительно, проходит фазы дивергенции и конвергенции.

История развития технологий последовательно описывает механизм расширения человеческих потребностей. Совершенствование той или иной технологии приводит к упрощению способа удовлетворения запросов человека. Следствием этого становится изменение среды обитания и отношений в обществе, появление свободного времени, развитие науки и культуры и затем возникновение нового, расширенного запроса. Следствием неудовлетворенности результатом, который предлагает человеку устаревшая технология, является возникновение научного поиска, направленного на открытие путей реализации новых запросов.

Суть технологической эволюции заключается в создании человеком инструментов, которые расширяют его возможности контроля и изменения реальности в своих интересах.

В результате технологической эволюции к концу XX века некоторые технологии приобретают ранее не свойственные особенности:

- 1) для них характерен очень быстрый и очень значительный социокультурный эффект;
- 2) они взаимосвязаны между собой и взаимообусловливают друг друга;
- 3) для них характерны исключительно высокие ожидания рынка;
- 4) высокая научность;
- 5) требуют для своего создания комплексного, межотраслевого и междисциплинарного знания;
- 6) характеризуются вовлечением не только технического и естественнонаучного знания, а и социогуманитарного;
- 7) значительное сокращение временного промежутка от научного открытия до создания массового продукта и реализации его на рынке;

8) создание принципиально новых барьеров для входа высокотехнологичную отрасль [3, 176–179].

Такие технологии получают название «высокие технологии». *Высокая технология – условное обозначение наукоемкой универсальной, многофункциональной, многоцелевой технологии, имеющей широкую сферу применения, способной вызвать цепную реакцию нововведений, обеспечивающей более оптимальное по сравнению с предшествующими технологиями соотношение затрат и результатов и оказывающей позитивное воздействие на социальную сферу. Обладает высокой хозяйственной релевантностью* [3, 75].

Для нас особый интерес представляет такая особенность высоких технологий, как их взаимовлияние. Это обусловлено тем, что тесная взаимосвязь высоких технологий привела к возникновению нового феномена – конвергенции технологий.

В широком смысле под конвергенцией (от лат. *convergere* – «приближаться», «сходиться») понимается склонность к чему-либо, процесс сближения или схождения с чем-либо [11, 217]. Например, в биологии – это сближение признаков в результате эволюции различных групп неродственных друг другу организмов и, как следствие, приобретение ими сходного строения. В результате биоконвергенции органы, выполняющие у разных организмов одну и ту же функцию, приобретают подобные структуры и строение. Конвергенция в политике и экономике представляет собой процесс сближения между различными странами, находящимися на различной стадии исторического, политического, экономического и культурного развития. Политическая и социально-экономическая конвергенция особенно характерна для современного этапа глобализации и глобальной экономической, промышленной и научно-технологической интеграции.

По мнению Д. А. Медведева, конвергенция технологий означает не только взаимное влияние, но и взаимопроникновение технологий, когда границы между отдельными технологиями стираются, а многие интересные результаты возникают именно в рамках междисциплинарной работы на стыке областей [5].

Сегодня конвергенция технологий является определяющим фактором мирового трансформационного процесса. В принципе так происходило и в предшествующие эпохи, однако, в наибольшей степени данная тенденция присуща и адекватна технологическому строю именно постиндустриальной цивилизации, в рамках которой она носит очень глубокий, разносторонний и органичный характер. Это обусловлено, прежде всего, тем, что наука, интернациональная по своей природе, превращается в основную производительную силу, а ядром экономики становится информатика.

Одним из результатов конвергенции высоких технологий является значительное ускорение темпов технического прогресса, его «взрывной» характер. По мнению В. И. Аршинова, «когда мы говорим о «взрывных», «прорывных», «инновационных» технологиях, то фактически явно или неявно имеем дело с синергично конвергирующими, взаимоусиливающими

процессами, примером которых в настоящее время все больше становятся нанотехнологии. Иначе говоря, нанотехнологии «сами по себе» — это задействованная совокупность конвергирующих междисциплинарных технонаучных процессов, реализующихся в высокоинтегрированной инновационной среде. Включение их в NBIC-модель лишь более отчетливо проясняет их суть», причем «в ее основе лежит идея взаимоусиливающего (синергетического) взаимодействия «нано-», «био-», «инфо-», «когно-» компонент сложноцелостного конвергентного и коэволюционного метапроцесса, катализирующим ядром которого выступают нанотехнологии» [1, 80].

Диалектическая взаимосвязь и способность к синергизму вышеперечисленных отраслей научного знания получили название NBIC-конвергенции (по первым буквам областей: N – нано; B – био; I – инфо; C – когно). Этот термин введён в 2002 году М. Роко и У. Бейнбриджем, авторами отчёта «Converging Technologies for Improving Human Performance». С этого момента феномен NBIC-конвергенции стал предметом пристального анализа философского и научного сообщества.

Сегодня, как следствие дальнейшего бурного развития науки и ее практических приложений, мы наблюдаем все более тесную взаимосвязь и взаимозависимость нано-био-нейро-генно-инфо-когно-компьютерных областей знания. Это явление получило название синергийной конвергенции технологий, когда в результате взаимодействия друг с другом технологии выходят на качественно новый уровень. В связи с этим в постнеклассической науке смещается акцент на осмысление возникновения новых качеств этой системы технологий, связанных с переходом на более высокие уровни структурной организации.

Синергия конвергентных технологий имеет не только огромное научное и технологическое значение. Технологические возможности, раскрывающиеся в ходе развития синергийных технологий, неизбежно приведут к серьёзным культурным, социальным, а также философским трансформациям. В частности, это касается пересмотра традиционных представлений о таких фундаментальных понятиях, как жизнь, разум, человек, природа, существование и др. Поэтому феномен синергийной конвергенции технологий можно рассматривать как радикально новый этап научно-технического прогресса, а по своим возможным последствиям он является новым важнейшим эволюционно-определяющим фактором.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аршинов В. И. Принцип рефлексивной сложности в методологии конвергирующих технологий / В. И. Аршинов // Рефлексивные процессы и управление. – 2007. – № 2. – Т. 7. – С. 78–83.
2. Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/292286.html>.

3. Жукова Е. А. High-Tech: феномен, функции, формы / Е. А. Жукова. Томск : Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2007. – 376 с.
4. Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк – М., 1996. – С. 43–80.
5. Медведев Д. А., Прайд В. В. Феномен NBIC-конвергенции. Реальность и ожидания [Электронный ресурс] / Д. А. Медведев, В. В. Прайд – Режим доступа: <http://www.transhumanism-russia.ru/content/view/621/48/.html>.
6. Разин В. М. Техника / В. М. Разин. Новая философская энциклопедия в 4 т. / [под ред. В. С. Степина, Г. Ю. Семигина]. – Т. 4. – 608 с.
7. Разин В. М. Технология / В. М. Разин. Новая философская энциклопедия в 4 т. / [под ред. В. С. Степина, Г. Ю. Семигина]. – Т. 4. – 608 с.
8. Розин В. М. Философия техники и культурно-исторические реконструкции развития техники / В. М. Розин // Вопросы философии. – 1996. – № 3. – С. 19–28.
9. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2010. – 784 с.
10. Троян Г. М. Универсальные информационные и телекоммуникационные технологии в дистанционном образовании : учеб. пособ. / Г. М. Троян. – М. : РИЦ «Альфа», 2002. – 153 с.
11. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 576 с.

РЕЗЮМЕ

Б. В. Прокопенко. Техноеволюція: від «технє» до синергійної конвергенції високих технологій.

У статті розкрито основні етапи техноеволюції. Наголошена на виявленні особливостей високих технологій та осмисленні цілковито нового феномену – конвергенції високих технологій.

Ключові слова: техніка, технологія, техноеволюція, техносфера, високі технології, конвергенція технологій.

SUMMARY

B. V. Prokopenko. Technoevolution: from «Tehne» to Synergy of Convergence of High-Tech.

In article reveals the basic stages of technoevolution. The special accent is made on the exposure of features of high-tech and judgement of new phenomenon – convergence of high-tech.

Key words: technique, technology, technoevolution, technosphere, high-tech, convergence of technologies.

УДК 141.7«71»316.4

Я. В. Пушкар
Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються основні тенденції суспільного розвитку через призму синергетичної парадигми. Аналізуються зміни в суспільстві, використовуючи методологічні можливості синергетики. Обґрутується необхідність вивчення історії суспільства на ретроспективному та перспективному плані за допомогою основних ідей теорії саморганізації.

Ключові слова: Інформаційне суспільство, атрактор, точка біфуркації, супервідбір.

Філософія історії з давніх часів цікавилася питанням про те, куди рухається людське суспільство, звідки ми прийшли і в якому напрямку розвиваємося. Чи є в історії мета і вищий сенс? У філософії історії, у світоглядних пошуках людства можна виділити три основні моделі соціальної еволюції: лінійну, циклічну і синергетичну (ймовірнісну). Прикладом лінійної моделі може слугувати християнське уявлення про історію як рух від створення світу до приходу Царства Божого. Циклічна модель має декілька основних варіантів: маятникоподібний рух, рух по колу, розвиток по спіралі (синтез лінійної моделі та кругової циклічності), синусоїdalна еволюція (соціальне зростання через підйом і спади).

На зміну класичним моделям соціального універсуму, заснованим на практицизмі і утилітаризмі, приходить ідея гармонії суспільства і природи. Нова модель соціального універсуму повинна включати в себе:

1. Нове розуміння природи як середовища освоєння та проживання людства, що перебуває в гармонії з космосом.
2. Сучасний погляд на розум як на орган багатовимірного мислення.
3. Ймовірнісну модель історичного розвитку, яка передбачає відмову як від лінійних і історично детермінованих напрямів розвитку цивілізації, так і від різних варіантів циклічності в історії.
4. Підхід до розуміння «феномена людини» з точки зору космічної свідомості.

У світлі сказаного колишні теорії суспільного розвитку вимагають ґрунтовного перегляду та трансформації, принаймні, у двох відносинах. По-перше, доцільно відмовитися від ідеї довгострокової детермінації в потоці історії і перестати говорити про історичну неминучість, закономірності, подруге, потрібно переосмислити принцип односторонності історії. Взагалі кажучи, синергетичний підхід не відкидає начисто ідею «закону», «практичності», але привносить у неї деякий зміст, дозволяє поглянути на цю проблему в іншому ракурсі. І цей погляд принципово змінює роль людини в

історичному процесі, надаючи ролі індивідуума якісно нового значення. У чому ж суть суспільного розвитку крізь призму синергетичної парадигми? Чи необхідно перенесення ключових понять синергетики на тенденції розвитку суспільства? Що це дає, перш за все, гуманітарним дисциплінам?

Розвиток суспільства неможливий без участі людини, як представника мікрорівня макросоціальної системи – суспільства. Діалектика відводила обмежену роль впливу людини на макросоціальні процеси, зводячи роль випадку до побічного, другорядного, тоді як синергетика дозволяє по-новому поглянути на суб'єктивне, випадкове в історичному процесі, зрозуміти, що випадковість – не синонім побічному, а навпаки, цілком стійка, характерна властивість, умова існування і розвитку суспільства [1, 61]. Саме людина є в більшості випадків носієм випадкового в соціумі.

В основі розвитку суспільства лежить процес відбору. Відбір як найважливіший елемент «дарвінівської тріади» у змістовому плані не викликає сумнівів, але проникаючи в сутність цього процесу, виникають такі питання: 1) з чого проводиться відбір; 2) хто його виробляє; 3) за допомогою чого цей відбір здійснюється. Кожен фактор у синергетиці має свою назву: перший наземо тезаурусом, другий – детектором, третій – селектором. Тезаурус буквально означає «скарбниця». Ця назва точно передає зміст цього чинника – для відбору надається безліч чинників.

Соціальні біфуркації, в ролі яких виступають, періодичні соціальні кризи, пов’язані з різними заворушеннями в суспільстві, а зокрема, з революційними ситуаціями, створюють соціальний тезаурус, іншими словами, безліч можливих соціальних структур. У цьому випадку суспільство як соціальна структура знаходиться в нестійкому стані, що може привести до революції (соціальний вибух). Криза – це не що інше, як глобальна біфуркація, яка готується протягом локальних біфуркацій, що стосуються не тільки окремих соціальних інститутів, а й людей. У відповідні моменти – моменти нестійкості – малі збудження, флюктуації можуть розростатися в макроструктури. В особливих станах нестійкості соціального середовища дії кожної окремої людини не безплідні, вони аж ніяк не розчинені в загальному русі соціуму, вони можуть впливати на макросоціальний процес [4, 165].

Наявність великої кількості хаотичних локальних криз пов’язано, звичайно, зі зміною поколінь. Локальні осередки нового виховання, властивого новим поколінням, приходять у суперечність зі старою системою управління, через що в суспільстві з’являється безліч людей, які намагаються протистояти існуючому режиму. Невідповідність старої системи (форми влади і власності) новим соціальним елементам вносить у суспільну свідомість сукупність уявлень про можливі «сценарії» іншого структурування соціальної системи званої суспільством. Такі уявлення зазвичай відображають з тим або іншим ступенем точності реальні можливості перебудови глобальної соціальної структури.

Кризовий стан суспільства передбачає об’єктивне виникнення набору нових можливих соціальних структур, втілення в реальність кожної з яких може повернути відносно втрачену відповідність між структурою соціальної

системи та її елементами. Отже, виникає проблема вибору, і тепер вона зачіпає вже не несвідомі дисипативні системи (як в неживій природі), а такі суперечливі системи як живі люди з їхніми ідеями, цілями, переконаннями, думками, цінностями.

Середовище є якесь єдине начало, що виступає як носій різних форм майбутньої організації, як поле неоднозначних шляхів розвитку [4, 166]. Історія вчить, що специфіка соціального детектора (фактор, що вибирає з тезауруса певну біфуркаційну структуру, тим самим перетворюючи її з можливості в реальність) полягає в тому, що його функцію, в кінцевому рахунку, виконує кооперація і конкуренція різних елементів соціальних систем. Часом дуже жорстоке зіткнення цілей, ідеалів, цінностей і вирішує те, яка ж саме з наявних структур соціального устрою буде обрана і реалізована в дійсність. Тут, мабуть, необхідно звернути увагу на такі моменти: по-перше, зіткнення ідеалів аж ніяк не зводиться просто до уявної боротьби якихось суб'єктивних образів, а передбачає соціальну конfrontацію їх носіїв у вигляді живих людей, які заради реалізації своїх цілей та ідеалів готові піти на крайні заходи, часом невіртуальні.

За ідеалами завжди стоять потреби та інтереси: по-перше, утилітарні чи духовні, що є причиною того, що в суспільстві примножується кількість осіб, нездоволених існуючим режимом. А по-друге, не лише якісне, але кількісне співвідношення сил носіїв різних ідеалів впливає на результат соціального добору історичних альтернатив або біфуркаційних можливостей. Результат відбору може виявитися цілком несподіваним для носіїв ідеалів так як він в загальному випадку визначається рівнодіючою всіх соціальних сил, які беруть участь у взаємодії, і цілком можуть не відповідати жодному з ідеалів. Прорахувати цей момент неможливо. Це якраз те, що Гегель мудро охарактеризував, як «хитрість світового розуму» [2, 27]. Історія начебто насміхається над діями тих реформаторів, які намагаються сконструювати на соціальному середовищі щось, що не відповідає її природі, нав'язати середовищу шлях еволюції без урахування її власних внутрішніх еволюційних тенденцій. Завжди потрібно враховувати співвідношення управлінських зусиль влади і власних внутрішніх тенденцій самоорганізації суспільства [3, 39]. По-третє, той момент, що соціальний відбір здійснюється в результаті боротьби цілей та ідеалів, показує його принципова відмінність від біологічного відбору: біологічний відбір зумовлений боротьбою за існування, а соціальний – боротьбою за перетворення. Саме у цьому і полягає принципова відмінність синергетичної теорії соціального відбору від соціал-дарвіністських теорій. Послідовники соціал-дарвіністських теорій поширювали теорію біологічного відбору на суспільство, не беручи до уваги специфіку соціальних закономірностей. Соціальна ж синергетика не тільки не ігнорує, але навпаки, акцентує увагу на цю специфіку. Тому, що в галузі історії ми маємо справу зі складними, незворотно розвиваючими, унікальними системами. Такі системи кидають виклик традиційній методології, прийнятій в природознавстві, вимагаючи глибокого осмислення аналітичного досвіду, який мають гуманітарні дисципліни [5, 9]. Боротьба за існування націлює на адаптацію

(конформізм), боротьба ж за перетворення – на трансформізм (зміни середовища).

В результаті соціального відбору реалізується одна з можливих соціальних структур, присутніх в тривожній атмосфері соціальної кризи, але про них ніхто з членів даного суспільства міг навіть не підозрювати (соціальна мутація). Виникає питання: а чи не могло бути інакше?

Це питання утворює стрижень проблеми історичного детермінізму. На перший погляд може здатися, що відповідей можуть бути тільки дві: негативний (фаталізм) і позитивний (волюнтаризм). Ось тут-то і приходить на допомогу синергетика, яка свідчить про те, що всяка складноорганізована система має, як правило, не єдиний, а безліч власних, що відповідають їй природі шляхів розвитку [3, 40]. І. Пригожин з цього приводу зауважив: «Синергетика передбачає зближення діяльності вченого і літератора. Літературний твір, як правило, починається з опису вихідної ситуації за допомогою кінцевого числа слів, причому в цій частині розповідь ще відкрито для численних різних ліній розвитку сюжету. Ця особливість літературного твору як раз і надає читанню цікавість – завжди цікаво, який з можливих варіантів розвитку вихідної ситуації буде реалізований»[1, 51]. Синергетична проблема відбору вказує на існування третього варіанту, що дає змогу уникнути крайнощів фаталізму та волюнтаризму.

Соціальний детектор і соціальний селектор визначають вибір відповідної біфуркаційної структури, тобто співвідношення сил взаємодіючих ідеалів і принципу, якому підпорядковується їх взаємодія. Якщо співвідношення сил і зазначений принцип фіксовані, то вибір історичного шляху не міг бути іншим. Якщо ж вони не фіксовані, то оскільки породжуваний біфуркацією соціальний тезаурус містить кілька соціальних структур, то в даному випадку історія може піти і так, і інакше. Але хто ж визначає співвідношення сил і принцип боротьби? За це відповідальні три фактори: 1) взаємодія з природним і соціальним середовищем; 2) власна активність взаємодіючих елементів соціальної системи; 3) попередня досліджуваної події історія взаємодії між елементами системи.

Зовсім інакше йде справа по відношенню до майбутнього. Тут всі три, зазначених вище чинника ще не спрацювали, а тому її співвідношення сил і його принцип однозначно не позначені. Однозначне передбачення майбутньої соціальної мутації тут неможливо, беручи до уваги соціальні біфуркації, а можна дати лише імовірнісний прогноз (розглянути сценарії можливого розвитку подій і оцінити ймовірність таких сценаріїв).

Чому ж немає суперечності між свідомістю питання «А чи могло бути інакше» по відношенню до майбутнього і його безглуздістю по відношенню до минулого? Тому, що в першому випадку ми ставимо питання щодо можливої єдності необхідності та випадковості, яку ще не реалізовано, а в другому – щодо справжньої єдності необхідності та випадковості, яку вже реалізовано.

Синергетична теорія дає переконливу відповідь на питання про існування і критерії соціального прогресу. Соціальний прогрес, з точки зору синергетики, являє собою ланцюг таких мутацій соціальної системи, при яких

досягається велика ступінь реалізації деякого загальнозначущого ідеалу. Ступінь реалізації ідеалу і є критерієм від «нижчого» до «вищого» стану суспільства. Звідси стають очевидними дві речі.

Перше: не може бути ніякого «об'єктивного» критерію соціального прогресу, незалежного від соціальних ідеалів. Друге: синергетична теорія відбору робить зрозумілим, чому в суспільстві час від часу втрачається віра в прогрес. Для прогресивного розвитку суспільства необхідна реалізація у процесі соціального розвитку визначеного соціального ідеалу. Це можливо тільки тоді, коли у взаємодії ідеалів з'являється домінуючий, впливовий ідеал, який накладає відбиток на весь суспільний розвиток, який впливає на всі елементи соціальної структури. Якщо ж переважає безліч різних рівнодіючих ідеалів, говорити про реалізацію певного ідеалу не доводиться, – суспільству, що називається, ні до чого прагнути. Де немає чіткого критерію, вести мову про «прогресивний» розвиток суспільства стає важко. Але коли відносна рівновага ідеалів порушується і з'являється переважний ідеал, віра в прогрес, втрачена в «смутні» часи, відновлюється.

Супервідбір припускає існування безлічі граничних станів ієархізації дисипативної системи. Кожен такий граничний стан (атрактор) представляє собою локальну (місцеву, відносну) межу складності, тобто такий ступінь синтезу порядку і хаосу, який перевершує всі відомі на даному етапі розвитку системи ступеня складності. Чи існує глобальна межа ускладнення дисипативних систем, або абсолютний атрактор? Автор теорії дисипативних систем І. Пригожий дає на це питання таку відповідь: «Складність у природі неможливо звести до деякого принципу глобальної оптимальності»; тому «меж для структурної стійкості не існує» [3, 148].

Найважливіша особливість дисипативної системи полягає в тому, що вона поєднує порядок з хаосом. Порядок у такій системі виникає з кількісної точки зору у вираженні зменшення її ентропії (міра дезорганізації), але відбувається це за рахунок збільшення хаосу в навколошньому середовищі. Можна сказати, що система «харчується» порядком, черпаючи його з навколошнього середовища. Упорядкована структура не може існувати невпорядкованою, іншими словами – порядок за рахунок хаосу і навпаки. Зважаючи на нестійкості будь-яких переходів від хаосу до порядку і навпаки, максимальна стійкість може бути досягнута тільки шляхом подолання самої протилежності між хаосом і порядком.

Межа складності формується супервідбором саме тому, що відбір факторів відбору йде в напрямі повного синтезу порядку і хаосу. Глобальна межа складності і є не що інше як такий синтез. Межею складності неорганічної природи є біологічна клітина (за її генетичним кодом), межею складності в живій природі – людина (з її володінням свідомістю – мозком). Обставина, що біологічна клітина виходить за межі неживої природи, а людина – живої природи, не суперечить сказаному, бо жива природа виявляється межею розвитку неживої природи, а суспільство – межею розвитку живої природи. Чи існує аналогічна межа в розвитку соціальних систем? Чи існує межа культурного розвитку людства?

Для того, щоб відповісти на це питання, необхідно більше заглибитися у приховані механізми супервідбору. Цей процес передбачає дві протилежні тенденції в розвитку суспільства: 1) прагнення соціальної системи до рівноваги або стійкості; 2) постійне прагнення до мінливості (порушення стійкості). Перша тенденція детермінована зв'язком соціального відбору, в принципі, як і всякого відбору, з принципом стійкості; друга – виникненням у результаті подолання старих соціальних протиріч нових протиріч, що дає новий поштовх до розвитку. На перший погляд, наявність таких взаємовиключаючих тенденцій в одній системі неможлива, але існує один спосіб розвитку, при якому воно стає можливим. Це відбувається тільки тоді, коли в процесі розвитку має місце зменшення гостроти протиріч. Під «зменшенням гостроти протиріч» мається на увазі наступне: 1) нові суперечності виникають на основі більш високої інтеграції елементів системи в цілі; 2) скорочується антагонізм між протидіючими причинами; 3) кількість жертв, необхідних для вирішення протиріч, зменшується.

Закон супервідбору діє в суспільстві не безпосередньо, а (на відміну від природи) через закон диференціації та інтеграції ідеалів, що призводе до формування та реалізації загальнолюдського («абсолютного») ідеалу.

Реалізація абсолютноого ідеалу повинна привести до утворення якоїсь певної дисипативної системи, яку варто назвати суператрактором. Для суператрактора характерні такі риси:

- повний синтез порядку і хаосу. Це порядок, який стійкий по відношенню до абсолютноого хаосу;
- суператрактор не може бути ні простим, ні дивним, так як він долає саму протилежність між цими типами атракторів;
- суператрактор повинен бути втіленням абсолютної єдності в абсолютному різноманітті бажань. Шлях до нього лежить через послідовне розгортання всього різноманіття бажань;
- суператрактор за кінцевий період часу недосяжний в принципі. Нескінченність руху до суператрактору в кінцевому рахунку обумовлена його зв'язком з перетворенням об'єкта суб'єктом (трансформізм), що складає саму специфіку соціальної діяльності. Біологічна та біохімічна еволюція тому кінцева, що вона заснована на пристосуванні до об'єкта (конформізм), при адаптації змінюється лише суб'єкт, об'єкт ж залишається незмінним, інакше пристосування втратило б сенс. Процес же, коли перетворюється об'єкт, тягне за собою зміну у суб'єкта, тим самим він стає нескінченним.

Отже, теорія соціальної самоорганізації призводить до висновку про необхідність існування в потенційно нескінченному процесі розвитку кінцевого граничного стану з унікальними властивостями. Причиною прагнення системи до суператрактору є природний процес супервідбору. Такий підхід формує нову систему соціальних понять і виявляє нові соціальні закономірності, відкрити які без урахування синергетичної парадигми було б неможливо. Системно аналізуючи методологічні можливості синергетики стосовно людини і суспільства, можна стверджувати, що складається нова сфера знання –

соціальна синергетика, що пропонує принципово новий погляд на історію суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Князева Е.Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2007. – 272 с.
2. Лоскутов А.Ю. Нелинейная динамика, теория динамического хаоса и синергетика: идеи и перспективы / А. Ю. Лоскутов // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. — М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 592 с.
3. Степин В. С. О философских основаниях синергетики / В.С. Степин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. — М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 592 с.
4. Степин В. С. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / В. С. Степин Г. Бехманн // Вопросы философии. – 2010. – №7. – С. 165–167.
5. Федотова В. Г. Социальные инновации как основа процесса модернизации общества / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2010. – № 10. – С. 3–17.

РЕЗЮМЕ

Я. В. Пушкарь. Тенденции развития социальных систем: синергетический аспект.

В статье рассматриваются основные тенденции общественного развития через призму синергетической парадигмы. Системно анализируются изменения в обществе, используя методологические возможности синергетики. Обосновывает необходимость изучения истории общества в ретроспективном и перспективном плане с помощью основных идей теории самоорганизации.

Ключевые слова: информационное общество, атTRACTOR, точка бифуркации, суперотбор.

SUMMARY

Ya. V. Pushkar. Trends in the Development of Social Systems: a Synergetic Aspect.

The author examines the main trends of social development through the prism of synergetic paradigm. System analyzes changes in society, using the methodological possibilities of synergy. Justifies the need to study the history of society in a retrospective and prospective terms with the basic ideas of self-organization theory.

Keywords: Information Society, attractor, bifurcation point, superselection.

ФІЛОСОФІЯ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ ТА КУЛЬТУРИ

УДК 111:572

В. А. Косяк

Сумський державний педагогіческий
університет ім. А. С. Макаренка

К ОНТОЛОГІИ ПОЗИТИВНОЇ СИЛЫ

Чем сильнее, интенсивнее, целеустремленнее живет
человек, тем заметнее становится его существование.

Ст. Цвейг

В статье отдаётся должное высоким достоинствам носителей позитивной силы (отличающихся личностной мощью, трансгрессивностью, пассионарностью) в сопоставлении с жизненными установками и качествами людей "слабых". Аргументируется, что увековечивает энергию, воплощенная в действиях, требующих от человека силы и цельности.

Ключевые слова: личностная сила (мощь), действия, «высший тип», «низкий тип», сильные, слабые, преформация.

Мы воспринимаем силу прежде всего такой, какой она являет нам себя в нашем повседневном бытии в позитивных проявлениях. Это, например, сила суждения, интеллекта, характера; сила противостояния неправде, профессиональному примитивизму. Это также сила физическая, которой издавна наделялись фольклорные персонажи, будь то древнегреческие герои, богатыри русских былин или доблестные рыцари Средневековья. Гимн красоте и благородству такой силы спел Гомер в «Илиаде». Неувядаемый интерес к мифу о подвигах Геракла тоже свидетельствует о том, что физическая сила в человеке ценится высоко и вызывает уважение. И в настоящее время общество поклоняется телесной силе человека, если она находится в соответствии с кодексом чести.

Проблемой исследования видятся перипетии бинарной оппозиционности «сильных» и «слабых», противостояние высоких ценностей и задач первых и ressentiment вторых; целью – показать в ницшевском философском ракурсе аристократизм личностной силы (мощи), ее созидательный, творческий потенциал, ее всегдашнюю актуальность и востребованность.

Сильный человек – «сверхчеловек» был излюбленной темой Ф. Ницше. В поэме «Так говорил Заратустра» он возвеличивает сверхчеловека до смысла Земли. Философ-лирик празднует сильного человека, и как бы вторит словом библейской книги «Откровение» Иоанна Богослова: «Побеждающему (сильному – В. К.) дам вкушать от древа жизни, которое посреди рая Божия» (Откровение 2:7); «Побеждающий не потерпит вреда от второй смерти» (Откровение 2:11); «Побеждающему дам вкушать сокровенную манну, и дам ему белый камень и на камне написанное новое имя, которого никто не знает, кроме того, кто получает» (Откровение 2:17); «Кто побеждает и соблюдает дела

Мои до конца, тому дам власть над язычниками» (Откровение 2:28); «Побеждающего сделаю столпом в храме Бога Моего, и он уже не выйдет вон; и напишу на нем имя Бога Моего и имя града Бога Моего, нового Иерусалима, нисходящего с неба от Бога Моего, и имя Мое новое» (Откровение 3:12); «Побеждающему дам сесть со мной на престоле Моем, как и Я победил и сел с Отцом Моим на престоле Его» (Откровение 3:21).

Ф. Ницше славит сильного человека и памфлетно говорит о слабом. Слабый (раб) недоброжелательно смотрит на добродетели сильного, так как для него имеют значимость качества, облегчающие жизнь таких, как он – страждущих. Это сострадание, сердечная теплота, прилежание, кротость, дружелюбие, они дают возможность слабым выносить тяготы существования. (Это не качества сильных – «смеющихся львов»). Это полезные для рабов качества. В морали рабов злое – все мощное, сильное, а значит, опасное для них. И не от сильнейших идет пагуба на сильных, а от слабейших с их поверженностью, надломленностью, самопрезрением, мстительными чувствами. Слабейшими, пишет Ф. Ницше в «Генеалогии морали», «плетется сеть злочастственного заговора страждущих против удачливых и торжествующих, здесь ненавистен самый вид торжествующего» [5, 443]. (Так же в древности ненавистны были киникам аристократы, занимавшиеся спортом). Однако в «Воле к власти» Ф. Ницше дает иные интерпритации «сильных» и «слабых». Мы склонны думать, что, пребывая в процессе социализации все более в поле своей деятельности (культуры), человек постепенно и все более поднимается от «низшего» (слабого) к «высшему» (сильному) культурному типу. Можно также допустить, что наибольшая сила и полнота внутренних жизненных состояний в их интенсивности и всесторонности физических и духовных проявлений присущи сильно «поднявшемуся», культурному человеку. Однако эта «наибольшая сила» не гарантирует культурному, «высшему типу» жизненной прочности. Совершенный тип, «высший тип», оказывается неоднозначно наиболее жизнестойким типом. Форма его богата и сложна, но материя его в своей тонкой организации хрупка. Эту мысль защищал М. Шелер в «Этике». Ее лаконично сформулировал Н. Гартман: «Высшие категории бытия и ценности – изначально более слабые», по мере восхождения к ним возрастает смысл и дух – и убывает сила [8, 72]. «Низшее, – пишет М. Шелер, – изначально является мощным, высшее – бессильным. Каждая более высокая форма бытия бессильна относительно более низшей и осуществляется не собственными силами, а силами низшей формы» [8, 72]. Того же мнения и Н. Бердяев: «То, что является наиболее сильным по своей неотлагательности и необходимости, совсем не является от этого наиболее ценным. То же, что стоит выше всего в иерархии ценностей, совсем не является наиболее сильным. Можно было бы сказать, что наиболее сильной в нашем мире является грубая материя, но она же и наименее ценна» [1, 149].

«Высший тип» развивается редко, но именно ему, подобно «Чайке по имени Джонатан Ливингстон» из одноименной повести Ричарда Баха, дано «ощутить небеса как достигнутое совершенство полета» (полет они любят

больше всего на свете), дано понять, что жизнь не исчерпывается едой, борьбой и властью в Стасе, что крылья могут дать много «больше, чем долететь до рыболовного судна и схватить корку хлеба». Более высокие человеческие типы – это счастливые случаи развития, они чаще погибают при смене благоприятных и неблагоприятных условий. «Коротко существование красоты, гения, Цезаря. Такие вещи не передаются по наследству». Они – следствие какого-нибудь особого фатума или «злой воли природы». Более устойчив «низкий тип» («Стая, которая не знает радости полета»). В термине «низкий тип» (реальный тип) мы не усматриваем уничижения, так как понятие «высший тип» является чисто теоретической идеализацией. «Низкий» тип, говоря словами Ф. Ницше, не есть крайнее выражение, он не есть «счастливый случай». Он хорошо передается по наследству – ему помогает плодовитость [4, 329].

С точки зрения сильных, пишет Ф. Ницше в «По ту сторону добра и зла», понятие «хороший» – это возвышенное, гордое состояние души, противоположное трусости, малодушию, мелочности, заботе об узкой пользе, самоуничижению, лживости – всему, что присуще слабому простому люду. Благородные в Древней Греции говорили о себе: «Мы правдивые». Люди сильные и знатные по праву считали себя мерилом ценностей и создателями ценностей, ибо в них было «чувство мощи, бьющей через край», счастье высокого напряжения, сознание богатства, готового дарить и радовать. Сильный (знатный) помогает несчастному, но делает это скорее не из сострадания, а от избытка мощи. Сильный (знатный) чтит в себе также человека, который властвует над самим собой, бывает строг и суров по отношению к самому себе и поклоняется всему строгому и суровому. Вера в самого себя, гордость самим собою, ирония по отношению к «бескорыстию» также относится к морали сильных (знатных), как и легкое презрение по отношению к сочувствию и «сердечной теплоте». Носители же presentiment бродят среди нас как воплощенные упреки, будто бы здоровье, удачливость, сила, гордость, чувство власти являются изначально порочными и за которые придется расплачиваться. И они готовы к тому, чтобы призвать к расплате и быть палачами, вдохновленными «справедливостью». Эти больные жаждут тирании над здоровыми и изобретают для этого окольные пути, ведомые вожделением власти. На всех уровнях социума слабые, больные борются против сильных, здоровых. Борьба эта подспудная, иногда с фарисейством громких жестов, каковым больные (слабые) разыгрывают «благородное негодование». Они как «вздрагивающий пласт подземной мести», извергаемый против счастливых, дабы укорились последние своим счастьем (своей силой, своей красотой – В. К.). «Более губительного недоразумения нельзя было бы и придумать, доведись счастливым, удачливым, сильным телом и душою усомниться в своем праве на счастье». Здоровым (сильным) нужно остерегаться смешивать себя с больными (слабыми). У них есть иные задачи, нежели быть санитарами и врачами. Высшие не должны деградировать до уровня низших. Они одни суть гаранты будущего. То, что в их силах и обязанностях, того никогда не осилить и не взять на себя больным (слабым). Но чтобы осилить то,

к чему только они и обязаны, зачем быть им «спасителями больных? [5, 494–495].

Сильная личность была предметом ожиданий Ф. Ницше, ставившего себе задачей подвигнуть человечество к возвышению к великой и мощной жизни. Как средство на этом мужественном и благородном пути – поддерживать все, что накапливает силы, все, «что оправдывает чувство силы», приветствовать высокие коннотации относительно гордости, смелости, уверенности в себе, счастья и иных «сильных чувств удовольствия», ибо о временах судят по их позитивным силам. Последним великим примером такого времени Ницше называл эпоху итальянского Возрождения. Именно в эту эпоху с невиданной до того силой развивается воля к власти, к отличию, к славе, к известности. Очень показательным в этом отношении в начале Возрождения было отсутствие общей для всех моды на мужское платье, поскольку каждый хотел одеваться на свой манер. Индивид желал удивлять, представлять себя лучше и значительнее, чем это было возможно в привычных формах. Он желал быть отличным от всех (что есть провозвестием дендиизма XIX века – В. К.), он полон честолюбия, он безоглядно самоутверждается, подчеркивая свою исключительность [3, 193]. Он полон жизненных сил, ищет возможности обучения и развития, чтобы реализовать свой потенциал. Он хочет быть самим собой во всем, полностью соответствовать своему «Я» и не ограничивать свободу его проявления. Он ищет значимости и моши своих жизненных деяний, их цельности и сосредоточенности, ибо только они дают ощущение самодостаточности и самоценности и награждают признанием и бессмертием. Он понимает красоту цельности – сосредоточенности на своем «Я» – в единстве мыслей, миропонимания, пластики и одежды. Мы же «с нашей боязливой заботливостью о себе... – накапливающие, расчетливые, машиноподобные» – представляем собой слабое время [5, 613], приметами которого является измельчение, беспокойство, торопливость, суета, которые возрастают; слабеют желания, ощущения радости и неудовольствия. В «Воле к власти» Ф. Ницше имел мужество сказать (для «эксклюзивных людей»), что в европейской культуре «оклеветаны самые могущественные инстинкты жизни». Везде ослабление как результат христианского смирения. Ослабление как стыд перед всем естественным. Слабые, оскудевшие жизнью (витальностью), еще более обедняют жизнь. Они, «замкнутые одинокие монады» (И. А. Ильин), не имеют интеллектуальной силы, чтобы подняться до осознания закономерностей целого – общества и государства, в которых они живут, – величин трансцендентных их монадному имманентному сознанию. То, что они подмечают как закономерности, на поверку оказывается слабыми и неверными проекциями целого в их сознании.

Только сильные – гении и пророки, – читаем у В. Шмакова, – могут верно постичь трансцендентную закономерность истории. Они – исполнители вложенной в них миссии, которая мистически перерождает все их существо. Их одаренность состоит в умении уловить нисходящие влияния высших реальностей. Обладая высшей интуицией, они отождествляют свою субъективность с конкретными тяготениями эгрегора (совокупности сознаний

членов общества), задают всей массе общее волевое напряжение (эгрегор воли), и становятся их реализаторами в феноменальной жизни, «сковывая пестрое собрание людей в единую мощную Силу» [9, 293].

И для признания, известности, социального бессмертия решающее значение имеет личностная мощь человека. Увековечивает энергия, воплощенная в действиях, и чем сильнее, интенсивнее, целеустремленнее живет человек, тем заметнее становится его существование. Действия являются мерилом личностной мощи человека, они требуют от него силы и цельности [7, 85]. И Тантра учит, что блаженство возможно лишь в том случае, когда ты живешь по максимуму, живешь интенсивно. Тогда обретаемое блаженство превращается в ощущение возрастания витальной энергии, дающее переживание полноты активности сущностных сил человека и полноты самого бытия.

Сильная, интенсивная жизнь по максимуму была предметом ожиданий Ф. Ницше – носителя «нравственной силы первого ранга» (Петер Гаст). Ф. Ницше мечтал о возрождении сильных и благородных страстей, о сильных людях, способных обогащать жизнь, ставящих перед собой высокие цели. («Если хотите возвысить свою жизнь, – учил Шри Чинмой, – возвысьте сначала свою цель»). Поэтому, пишет Ф. Ницше в «Воле к власти», воспитание должно быть не укрощением, а культивированием силы человечества; целью воспитания должен быть сильный человек, прошедший строгую выучку. Здесь Ф. Ницше выступает предтечей современной общемировой этической и правовой парадигмы приоритета личности, в основе которой – личностно ориентированное образование, обучение, воспитание – самостроительство, самосозидание. Последнему много способствует спорт, «средство, заставляющее нацию быть в форме» (О. Шпенглер), дисциплинирующее тело, разум, эмоции, волю человека.

Масштабной, сильной личности присущи трансгрессивность и пассионарность. Таким был сам Ф. Ницше. «Людям порядка, – писал о нем Ст. Цвейг, – он был неудобен как загадочный человек, не подходящий ни под какие категории, как смесь философа, филолога, революционера, художника, литератора, музыканта, и с первого же шага люди различных специальностей возненавидели его как нарушителя границ. Как природа в мятеже против своего постоянства прибегает к циклонам и вихрям, дабы излить избыток сил, так и дух демонической сильной личности нуждается время от времени, чтобы избыток мощи своей она обратила против монотонности морали и монотонности мысли; и, разрушая, она разрушает себя» [7, 190]. Эти строки лапидарно характеризуют Ф. Ницше, который в годы душевного здоровья был мягким в личной жизни, застенчивым человеком, создавшим тем не менее систему представлений, которая спустя десятилетия была превращена в основу варварского нацистского мировоззрения.

Сильные, трансгрессивные, пассионарные личности имеют широкий круг интересов, увлечений, профессионально занимаются несколькими делами. И все они, славившиеся своей эрудицией, блистательные профессионалы, были больше, богаче, одареннее того дела, которым занимались по должности.

Масштабным и сильным, как и всем иным, может порой недоставать терпимости и доброты. Но попробуем отыскать в истории цивилизации кротких выдающихся государственных деятелей, политиков, военачальников, директоров предприятий, успешных предпринимателей, артистов, спортсменов. Все они агрессивны в своих делах. Среди кротких – ни на что не годные гоголевский писарь Башмачник из повести «Шинель», да князь Мышкин из романа Ф. М. Достоевского «Идиот». Увековечивают же личностная мощь, энергия, воплощенная в действиях. Бессмертие не знает нравственности и безнравственности. Оно как бы по ту сторону добра и зла. Мерилом личностей моци являются действия. Эти действия требуют от человека не нравственной чистоты, а силы и цельности. Мораль здесь – ничто, интенсивность – все. Интенсивность сильнейших является движителем прогресса, мало озабоченного как «счастьем среднего человека», так и «совершенствованием нравственности», ибо прогресс стихиен как сама природа, не знающая гуманности и справедливости, и награждающая нас лишь в соответствии с нашими усилиями. «Ни одна нация, – замечает Д. Донцов, – не получает в подарок урожай от «справедливой» природы, если она не сеяла, ни одна не получает независимости, если не хочет и не может ее постичь, если не имеет чутья и силы здоровых рас, которые хотят господствовать над людьми, землей, воздухом и морями, служа себе и человеческому прогрессу» [2, 384].

Личностной мощью отличались Юлий Цезарь, Иисус Христос, в его «ярости вдохновленного поучительства», Петр I, Екатерина II, Наполеон, неистовые Никколо Паганини и Винсент Ван Гог, неутомимые Гете и Верди и др. Природной интеллектуальной силой отличаются все гении.

К выдающимся (масштабным, сильным) людям невозможно подходить с обывательскими мерками («что не положено быку, то положено Юпитеру», "Кому многое дано, тому многое и позволено"). Не укладывается в обыденное сознание и частная жизнь выдающихся людей. Они, Эдит Пиаф, С. Бернар, Р. Нуриев, Ф. Шаляпин и др., как бы недосягаемы для пересудов. Они же, сильные, масштабные, самодостаточные, не принадлежат к определенному кругу, лагерю – это удел бездарностей, которые только и мыслят себе в совокупности, если хотят обратить на себя внимание. Таковы, замечает Х. Орtega-и-Гассет, избранные – те, кто требует от себя много, даже непосильного, кто взваливает на себя тяготы и обстоятельства. Подобных людей ждал Ф. Ницше: высших, более сильных, победоносных, более веселых, таких, у которых прямоугольно построены тело и душа, «смеющихся львов», которые выше «счастья большинства» с его маленькими добродетелями, маленьким благоразумием, боязливой осторожностью, жалким довольством [4, 204–207].

Сильные «любят жизнь больше смысла ее» (В. А. Кутырев), и она служит им материалом для творчества их воли, для удовлетворения потребностей высших порядков. Именно сильные могут возвысить обыденную культуру и красоту повседневности. Для этого нужно начать с новых, не христианских, а, возможно, неязыческих или неогедонистических предпосылок. Например, с того, что красота – радостная и гордая – необходима и биологически

целесообразна, что радость познания может быть самоцелью, что наибольшее удовлетворение человека своей жизнью, его счастье коренятся в глубине и цельности внутренней жизни личности, способной вместе с тем к развлечению, игре, наслаждению, к тому, что Х. Ортега-и-Гассет называл спортивно-праздничным чувством жизни, при котором щедрой рукой раздаривается спонтанная сила, и что обретает статус спортивно-игрового качества жизни. Ибо само по себе спортивное усилие всегда возвыщенно, благородно, пусть и не экономно, но только с помощью спортивной увлеченности можно подняться на высоту создания произведений подлинной ценности, будь то «научное и художественное творчество или политический и нравственный героизм». «Игровая жизнь придает всем своим усилиям присущий спорту радостный, непринужденный и отчасти вызывающий облик» [6], что наблюдаются и в присущем сегодняшнему Западу консьюмеризме – потребительской игре, содержанием которой является удовлетворение страсти к новым, доселе не испытанным ощущениям, «наслаждению усилием».

Антагонист силы выступает слабость, которая во все времена, если и не порицалась явно, то вызывала к ее носителям унижающее сочувствие. Сохранившиеся вавилонские надписи говорят, что там не знали слова более оскорбительного, чем "слабый". В основе нелюбви к слабым по-видимому, лежит инстинктивная биологическая неприязнь телесно полноценных к телесно неполноценным, которая особенно сильно проявляется у животных, но которую можно обнаружить и в высокоразвитых цивилизациях.

Слабых производит социальная преформация, предзадающая сформированность зародыша ментальных структур, из которого развиваются конформистские, удобные обществу люди, погруженные в стандартный универсум потребностей, адекватный их перформативному сознанию, которое корректируется госэлитой. Такая «реализация себя» не востребует всей природы человека, не обращает его к духовному миру, не побуждает к трансцендированию. Попав в плен «действительного разумного», он комфортно плывет по течению, заглушив в себе истинные жизненные импульсы, лишив себя уникальности своей судьбы, опустошив себя автоматизмом стихии бессознательно-массового. Он опутан псевдо-бытием, которое по форме вроде бы подлинное, но по сути – нет. Вместо подлинного – кажимости, симулякры; и чем искуснее эта подмена, тем плодовитее ложное бытие «в современную эру тотальной симуляции» (Ж. Бодрийяр). Подлинным представляется массовому человеку преформированный мир стандартных потребностей, материализуемый в предметах, навязываемых ему рекламой. Предметная среда, развлечения, информационная индустрия несут в себе предписываемые отношения, привычки и соответствующие интеллектуальные и эмоциональные реакции (Г. Маркузе), обеспечивающие душевное равновесие. Так реализуется тайное желание власти иметь лояльное население, состоящее из «нормальных» и «хороших», которое вело бы себя так, как хочет власть.

Размах и эффективность «демократической интроекции правителей в своих подданных» (Г. Маркузе) бывают так велики, сильны и искусны, что

подданные не ощущают своей несвободы, заангажированности. Уменьшаемые, манипурируемые, они пребывают в уютном статусе комфортных конформистов и не хотят никакого освобождения. И не бывает у них, «прирученных», «потерявших инстинктивную жизненную силу» (К. Лоренц) цивилизованных людей «к бунту как делу физической и духовной гигиены». Отсюда рукой подать до деперсонализации (о которой говорит Э. Мунье в «Манифесте персонализма»), проявляющейся в утрате личностных основ, безразличии, ведущих личность к нивелировке вследствие упадка энергии, самоуспокоенности в движении по кругу. Деперсонализация – антипод самой жизни, она гасит порывы, производит скопище «клонов», лишает социальную и духовную жизнь максимума напряженности.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Человек и машина / Н. А. Бердяев // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 143–163.
2. Донцов Д. Націоналізм // Д. Донцов // Твори, Д. Донцов. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 243–425.
3. Зиммель Г. Избранное. Созерцание жизни / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2. – 607 с.
4. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. – М. : REFL-BOOK, 1994. – 352 с.
5. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Ницше ; сост. ред., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – 832 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Новые симптомы / Х. Ортега-и-Гассет // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 202–206.
7. Цвейг Ст. Казанова, Фридрих Ницше, Зигмунд Фрейд / Ст. Цвейг. – М. : Интерпракс, 1990. – 256 с.
8. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 31–95.
9. Шмаков В. Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств / В. Шмаков. – К. : София, Ltd, 1994. – 320 с.

РЕЗЮМЕ

В. А. Косяк. До онтології позитивної сили.

У статті віддається належне високим достоїнствам носіїв позитивної сили (що відрізняються особистісною міцю, трансгресивністю, пасіонарністю) в зіставленні з життєвими настановами та якостями людей «слабких». Аргументується, що увічнює енергія, втілена в діяннях, які потребують від людини сили і цільності.

Ключові слова: особистісна сила (міць), діяння, «вищий тип», «низький тип», сильні, слабкі, преформація.

SUMMARY

V. A. Kosyak. To Ontology of Positive Force.

In the article a due is given to high dignities of the positive force transmitters (which differ by personality power, transgressiveness, passionarity) in comparison with vital options and «weak» people qualities. It is stated that energy, incarnated in actions, requiring force and integrity from a person, immortalizes.

Key words: personality force (power), actions, «higher kind», «low kind», strong, weak, preformation.

УДК 316.4

А. М. Щербина

Сумської державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

МІЖНАУКОВА ІНТЕГРАЦІЯ В ОСМИСЛЕННІ БАГАТОРІВНЕВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕГУЛЯТИВІВ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті окреслено основні історичні ступені дослідження сфери регуляції людської діяльності засобами природознавства, неврології, психології. Доведено, що існує специфічний напрям знання, в якому втілюються різноманітні методологічні підходи, парадигми, інструментальні технології вивчення внутрішніх механізмів регуляції людської діяльності.

Ключові слова: діяльність, соціокультурні регулятиви людської діяльності, методологія соціально-гуманітарного пізнання, міжнаукова інтеграція, психофізіологічні механізми регуляції людської діяльності.

Актуальність проблеми. Суспільство та його культура, а також кожний історичний тип особистості є результатом власної діяльності, що керується історично утвореними соціокультурними регулятивами – технологіями виробництва матеріальних і духовних благ, нормами соціальної життєдіяльності, алгоритмами управління, методами соціалізації та окультурування молоді. Останні півтора століття розвитку людинознавства – це доба, коли формується багато нових напрямів наукового пізнання зasad людського існування та сутнісних атрибутів людини. Визначальну роль у дослідження «регулятивної» проблематики відіграють нейрофізіологія активності та психологія діяльності, відкриття сугестивності як основи комунікаційних взаємодій у світі живих тварин та людини, експлікація ідей кібернетики та теорії інформації на людино- та суспільствознавство. Обсяг спеціалізованих теорій та концепцій з «регулятивної» проблематики дуже великий, і кожна із них є своєрідним «вікном» у сферу соціокультурної регуляції.

Мета статті – розглянути основні ступені історії вивчення сфери соціокультурної регуляції людської діяльності засобами природничих наук (таких, як фізіологія нервової діяльності, психофізіологія, психологія). Довести,

що на межі поєднання природничого та соціально-гуманітарного знання існує специфічний напрям наукових досліджень, в якому реалізуються різноманітні методологічні підходи, парадигми, інструментальні технології щодо вивчення регулятивів людської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Глибокі ідеї щодо об'єктивної наукової необхідності життєдіяльності синтезу фізіологічного, лінгвістичного, психологічного, культурологічного та філософсько-антропологічного підходів до вивчення сфери регуляції людської діяльності наприкінці XIX ст. закладені В. Вундтом (1832–1920) в межах утвореного ним напряму *фізіологічної психології*, де використовувались розмаїті методики інтроспективного самозвітування щодо внутрішніх процесів та станів. Згідно з його концепцією, існує паралелізм нейрофізіологічних процесів, які в його лабораторії вивчались шляхом інтроспективних звітів піддослідних осіб і вимірювались спеціальними технічними пристроями, та вищих психічних форм активності. Мовлення, мислення, воля, згідно з його поглядами, піддаються вивченю тільки в їх определених формах в таких явищах культури, як міф, релігія, мистецтво. Сама назва його головного твору «Психологія народів» свідчить про його бачення завдань нового наукового напряму. Ці ідеї захоплювали науковців, тому утворена ним лабораторія декілька десятиліть була самим впливовим центром підготовки фахівців у галузі людинознавчих досліджень в Європі. Проте на зламі XIX – XX ст. все частіше висловлюються сумніви в тому, що всі психологічні регулятивні процеси є доступними для інтроспективного спостереження. Експериментально було доказано, що існують неусвідомлювані механізми активності. В 1906 р. Ч. Шерингтоном (1859–1952) була опублікована праця під назвою «Інтеграційна діяльність нервової системи» [12, 5–16], де обґрунтовувались методологічні підходи до вирішення проблеми системної єдності нейрофізіологічної активності і психологічних процесів життєдіяльності людини. В цю ж добу Е. Торндайк (1874–1949) формулює концепцію «методу спроб та помилок», згідно з якою вирішення проблеми досягається шляхом «сліпого відбору» здійснених випадково рухів, яку відразу ж було розповсюджене на процес навчання людини новим вмінням. Більш детально програму розвитку «фізіології поведінки» – біхевіоризму – формулює Д. Уотсон. До цього напряму примикають А. Вейс (теорія «фізичного монізму»), У. Хантер (концепція «антропонімії»), К. Лешлі (вивчення локалізації функцій мозку). За одиницю поведінки приймається зв’язок «стимул – реакція». Мислення ототожнюється з мовленево-руховою активністю, емоції – зі зрушеннем рівноваги внутріорганізменого середовища. Швидко розгортається протистояння між ідеями біхевіоризму і європейської гештальт-психології (У. Келер, Д. Коффка, В. Штерн), що базувалась на уявленні про психіку як систему суб’єктивних образів навколошнього світу і комбінованих на їх основі висновків і понять. Але вже у 20-ті роки розпочався синтез ідей біхевіоризму з концепціями гештальтпсихології та психоаналізу. Цей напрямок виявився дуже результативним, тому що «майбутньому ці ідеї були широко прийнятими лінгвістикою, соціологією, семіотикою, кібернетикою. Школа німецько-американського психолога

К. Левина (1890–1947) збагатила сферу дослідження психологічних виявів регулятивів діяльності безліччю нових понять, що відображають різні сторони поведінки особи: «психологічне поле», «життєвий простір», «рівень домагань», «цільова структура», «реальні і ідеальні цілі діяльності», «тимчасова перспектива», «квазіпотреби», «валентність», «пошук успіху», «прагнення уникнути невдачі» тощо.

Особливе значення в якісному поглибленні уявлень про механізми регуляції людської діяльності має напрям психоаналізу, заснований З. Фрейдом (1856–1939). Прибічники сучасних розмаїтих психоаналітичних шкіл орієнтовані на поєднання психоаналітичного підходу до людини з філософсько-антропологічними та філософсько-культурологічними концепціями, а також ідеями феноменології, структуралізму, герменевтики, теорії комунікації тощо. Внаслідок цього утворено безліч ідей, котрі допомагають дослідити найбільш тонкі та глибинні механізми людського світосприйняття, сфери потрібнісних, мотиваційних, ціннісних орієнтацій, виникнення невротичних, конфліктних станів тощо.

Формування вітчизняної традиції природничого дослідження механізмів людської діяльності пов’язане з публікацією в 1863 р. книги І.М. Сеченова (1829–1905) «Рефлекси головного мозку». Теорія умовних і безумовних рефлексів, а також поняття «другої сигнальної системи», опрацьовані І.П. Павловим (1849–1936), глибоко вплинули на розвиток уявлень про механізми регуляції діяльності у середовищі біологів, психологів, і поступово майже перетворились на філософські та ідеологічні догми. Захоплення рефлексологією та віра в її пізнавальний потенціал була виключно великою. Так, К.Н. Корнілів, що вважався «першим радянським психологом», у 1923 і 1924 рр. на з’їздах психоневрологів запропонував термін «психологія» замінити терміном «реактологія». «Реактологія» за його поглядом є синтезом об’єктивної і суб’єктивної тенденцій в радянській психології, що дозволяє органічно поєднати поняття «свідомість» і «психіка» з фізіологією рефлексів. [5, 169–170]. Проблема людини поєднувала всі наукові інтереси В.М. Бехтерєва (1858–1927). Характеризуючи основні етапи дослідження механізмів людської діяльності, дуже рідко згадують про наукову творчість А.А. Ухтомського (1875–1942). У 30-х рр. опрацьовує свою теорію співвідношення мислення і мови видатний психолог, педагог і нейролінгвіст, який народився і розпочинав свою наукову діяльність в Україні, Л.С. Виготський (1896–1934).

Альтернативою ідеям західного психоаналізу ми вважаємо більш виважену вітчизняну традицію з’ясування природи відхилень у сфері балансу соціокультурних, психічних, нейрофізіологічних регулятивів діяльності, утворення якої зв’язане з ім’ям Б.В. Зейгарник (1900–1988), засновника патопсихології – наукового напряму, провідні ідеї якого були сформульовані свого часу ще Ч. Ломброзо, К. Левіним, В.І. Бехтеревим. Дослідженнями патопсихологічних феноменів займався також О.Р. Лурія (1902–1977), який водночас із загальним з Л.С. Виготским та А.Н. Леонтьєвим дослідженням культурно-історичної обумовленості психічних процесів опрацював методику

виявлення скритих афективних комплексів, мозкової локалізації вищих психічних функцій та їх порушень при патологіях. Ідеї К. Левина знайшли своє відображення в обґрунтуванні психолого-педагогічної теорії людської діяльності С.Л. Рубінштейна.

Період з 1948 р. і до початку 60-х рр. з погляду темпів наукового розвитку, появи нових ідей в галузі людинознавства був найбільш застійним. Початок змін у ставленні до людинознавства ознаменований Всесоюзною нарадою з філософських питань фізіології вищої нервової діяльності і психології (1962).

Активний вплив на орієнтацію людинознавчої думки в цей період мала наукова діяльність А.Н. Леонтьєва, який, слідуючи ідеям Л.С. Виготського, опрацьовував загальнопсихологічну концепцію діяльності, де відображеній розвиток психіки у філо- та онтогенезі, формування свідомості та її соціокультурну роль. Особливо продуктивним було введення в науковий вжиток уявлень про «особистісні смысли» та «значення» у сфері регуляції людської діяльності, які ігнорувались рефлексологією. В розвиток уявлень про сферу неусвідомлюваних механізмів нейропсихічної регуляції діяльності значний внесок зроблено Д. М. Узнадзе (1886–1950), яким опрацьовано теорію «настанови», згідно з якою накопичений прижиттєвий досвід індивідуума формує алгоритм його поведінки, який несвідомо використовується в подальшій діяльності [11]. В руслі його ідей у 60 – 70-ті рр. працювали А.М. Свядош, Ф.В. Бассин.

Представниками сформованої у 70 – 80-ті рр. школи «диференціальної психології» та нового наукового напряму – *психогенетики* – Б. М. Тепловим, В. Д. Небиліциним, І. В. Равич-Щербо обґрунтовувались нові теоретико-методологічні підходи щодо дослідження багаторівневих зв’язків між індивідуальним генотипом і соціальним типом особистості, які завжди заперечувалися А.Н. Леонтьєвим. Ідея примата соціального в розвитку структур людського мислення та діяльності легко перетворюється на догму, підкреслює І.В. Равич-Щербо, коли йдеться про ознаки психологічної, соціальної, культурної індивідуальності. Але шляхом до усвідомлювання взаємопереходів між генетичними факторами поведінки, соціокультурною та індивідуальною регуляцією не може бути механічна абсолютизація ролі соціального. «...Мова йде не про виникнення тих чи інших психічних та психофізіологічних функцій, рис особистості тощо в філогенезі, а про природу індивідуальних особливостей людини в популяції, що зараз живе. Характеристики генетичного та середовищного розмаїття як детермінантів розмаїття фенотипічного є популяційними характеристиками. ...Оскільки всіляка властивість є результатом взаємодії генотипу та середовища, а також власне психологічних впливів, вона не може розглядатися як «спадково детермінована» риса даного індивідуума» [10, 7].

У 70-ті рр. у вітчизняній науці утворився ще один цікавий напрям наукових досліджень, який потенційно мав зіграти визначальну роль в якійній трансформації характеру досліджень механізмів регуляції людської діяльності – *біологічна кібернетика*. До цього напряму належать праці Н. П. Бехтеревої,

Б. В. Бирюкова, Є. С. Гелера, В. І. Кремянського, В. Н. Пушкіна, А. Д. Урсуля. Близькою до нього є змістовна праця О.С. Батуєва [1]. Але найбільш глибоко нові методологічні та концептуальні здобутки цього напряму були представлені в праці колективу дослідників (Н. П. Наумов, Б. Г. Режабек, О. Г. Чораян), очолюваного А. Б. Коганом [2]. Саме у цьому досліженні були максимально сконцентровані ідеї щодо поглиблення кібернетичного підходу до процесів регуляції в життєдіяльності живих систем, універсальних механізмів зовнішньої регуляції та саморегуляції, інтегрованої єдності внутріклітинних, вегетативних, гуморальних, нервових та психічних, рефлекторних та інтелектуально-логічних регулятивних процесів. На наш погляд, методологічний та теоретичний потенціал цієї праці далеко виходить за межі звичайного «навчального посібника», як була репрезентована ця робота. Своє філософське узагальнення ідеї біологічної кібернетики знайшли в одній із праць Д. І. Дубровського, де зверталась увага на існуючу потребу в поглибленні дослідження сфери регуляції в напряму соціокультурного середовища: «...Програми особистості (тобто її цілі, плани, наміри, жадання тощо) в деяких відношеннях і в тій чи іншій мірі розходяться з програмами суспільства, колективу, інших особистостей. ...Співвідношення внутрішніх та зовнішніх програм особистості є вкрай складним – від повного або часткового співпадіння до взаємного виключення. Ця складність є ще більш вражуючою, якщо врахувати, що реальна особистість має в собі безліч програм (цілій, намагань, планів тощо), які знаходяться не тільки у співвідношенні субординації, але також координації та конкуренції, і, наприкінці, можуть бути взагалі погано впорядкованими» [8, 269]. Але в ту добу очікуваний перехід від пояснення біологічних та психологічних регулятивів діяльності людини до дослідження сутності соціокультурної регуляції реально не міг здійснитися за відомих історичних умов.

Суттєвою причиною поглиблення науково-теоретичного дослідження сфери соціокультурної регуляції людської діяльності є усвідомлення існування сфери невербальної комунікації. Принципово важливим є відкриття механізмів *сугестії*, концентрація на них наукової уваги, з'ясування деяких її закономірностей, хоча цей феномен все ще не достатньо досліджуваний. К. Лоренцу належить відкриття такого атрибуту людської природи, як *імпринтінг*, за що він одержав Нобелівську премію в галузі медицини 1973 р. Уявлення про те, що навчання “правильним” формам поведінки починається в людини також, як і в інших тварин, відразу після народження як «автоматична фіксація примітних ознак поведінки перших побачених ними зовнішніх об’єктів» (англ. imprint — відображати, залишати слід) є дійсно «сенсаційним» з погляду з'ясування шляхів формування людської регулятивності. До цього наукового напряму наближується *палеопсихологічна концепція* Б.Ф. Поршнева щодо імітативного утворення механізму інтердикції – гальмівної реакції нервової системи вищих тварин, яка є передумовою переходу від першої сигнальної системи до другої. На особливу увагу заслуговує також обґрутована ним ідея паралельного утворення контрасугестивності людини, яка супроводжує формування сугестивності. Контрасугестія історично виникає

як здібність до утворення активної захисної («негативної», тобто «відхиляючої») реакції на сугестію.

Формами сугестії, навіювання, імпринтінгу не вичерпано розмаїття реальних природних механізмів сприйняття людиною «регулятивних» впливів середовища та утворення власної регулятивної та саморегулятивної дії. Ми вважаємо «недоліком» сучасної науки майже повну зневагу щодо проблем екстрасенсорної комунікації. Ця проблематика цілком «віддана на відкуп» «парapsихологам». Але парapsихологія вважається «справжніми науковцями» чи то сферою містики, окультизму, чи ще якогось фантазійного «езотеричного» знання. «Серйозним» предметом наукового дослідження вважали ці форми психічної діяльності Д. І. Менделєєв, В. М. Бехтерєв. Але в галузі знання «академічного» з часу виходу в світ праці Л. Л. Васильєва, який заявив, що є реальні підстави для перетворення «телепатії як особливої форми інформації чи спілкування живих тварин, яка проявляється в безпосередньому (тобто без використання відомих нам органів чуття) впливі нервово-психічних процесів однієї істоти на нервово-психічні процеси другої істоти» [3, 14] не з'явилось більше жодної професійної публікації. Проте в західному світі існують експериментальні методики, які дають змогу об'єктивізувати знання про «псіявища» та екстрасенсорні можливості людини: «аурографія» за П.Ч. Гуляєвим, «фотографування біополя» (в полі СВЧ) за С.Д. Кірліаном, фіксація на фото- і кіноплівці зорових галюцинацій по Р.П. Крохмальову, фіксація біопотенціалів при телепатичному ефекті К. Кріпієра, дистанційне нав'язування інформації і поведінкових реакцій за допомогою імплантованих електродів Х. Дельгадо [9].

Отже, при вирішенні завдань дослідження “регулятивної” проблематики необхідно особливо виділити значення новітнього історичного періоду наукового розвитку. В цю добу утворюється розмаїття конкретно-наукових методологічних підходів, методик, технологій, які здатні сприяти переходу людинознавства від відображення існування людини до усвідомлювання її сутності, від окреслення природних рис до системного відображення суспільних властивостей, від утворення випадкових, поверхневих, формальних, характеристик людської активності до встановлення необхідних, глибинних, змістовних законів реалізації індивідуальних регулятивів існування в соціальній життєдіяльності.

Висновки. Окresлені найбільш яскраві ступені історії вивчення сфери регуляції людської діяльності засобами природознавства, неврології, психології. Зацікавленість у вирішенні цієї проблеми поєднує багатьох представників конкретних наук. Відтак, існує специфічний напрям знання, в якому втілюються розмаїті методологічні підходи, парадигми, інструментальні технології. В межах цього напряму уявлення про багаторівневі регулятивні утворення іmplікуються в численних практичних (фізіологічних, нейрофізіологічних, психофізіологічних, психіатричних, соціально-педагогічних) аспектах людської життєдіяльності.

Визначальну роль у дослідженні «регулятивної» проблематики грають нейрофізіологія активності та психологія діяльності, розмаїті напрями психоаналізу, етнологічне відкриття феноменів імпринтингу та сугестивності

як основи комунікаційних взаємодій у світі живих тварин та людини, експлікація ідей кібернетики та теорії інформації на людино- та суспільствознавство. Сучасне знання про цю сферу повинно синтезувати та інтегрувати здобутки різних наук. Сферу соціокультурних регулятивів неможливо розглядати без опори на знання про їх внутрішні «тілесні», біологічні, нейрофізіологічні, психофізіологічні механізми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батуев А.С. Высшая нервная деятельность / А. С. Батуев.– М. : Высшая школа, 1991. – 256 с.
2. Биологическая кибернетика / Под ред. А.Б. Когана. Учебн. пособие для вузов. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М. : Высшая школа, 1977. – 408 с. – Библиография: С. 400–403.
3. Васильев Л.Л. Внушение на расстоянии (Заметки физиолога) / Л. Л. Васильев. – М. : Госполитиздат, 1962. – 160 с.
4. Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Общ. ред. и вступит. статья Б.Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 700 с.
5. Грехэм Л.Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе: Пер. с англ. / Л. Р. Грехэм. – М. : Политиздат, 1991. – 480 с.
6. Грушевський М.С. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 254 с.
7. Делез Ж. Логика смысла: Пер. с фр. – Фуко М. Theatrum philosophicum: Пер. с фр. – М. : Раритет; Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 480 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.chat.ru/~yankos/ya.htm>.
8. Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг / Д. И. Дубровский. – М. : Высшая школа, 1980. – 286 с.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. Изд. 2-е / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
10. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / Под ред. И.В. Равич-Щербо / НИИ общ. и педагогич. психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1988. – 336 с. – Библиография: С. 304–325.
11. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – С. 136–210.
12. Шеррингтон Ч. Интегративная деятельность нервной системы / Ч. Шеррингтон. – Л. : Наука, 1969. – 390 с.

РЕЗЮМЕ

А. М. Щербина. Межнаучная интеграция в осмыслении многоуровневости социокультурных регулятивов человеческой деятельности.

В статье обозначены основные исторические ступени исследования сферы регуляции человеческой деятельности средствами естествознания,

неврологии, психологии. Доказано, что существует специфическое направление знания, в котором реализуются разнообразные методологические подходы, парадигмы, инструментальные технологии изучения внутренних механизмов регуляции человеческой деятельности.

Ключевые слова: деятельность, социокультурные регулятивы человеческой деятельности, методология социально-гуманитарного познания, межнаучная интеграция, психофизиологические механизмы регуляции человеческой деятельности.

SUMMARY

A. M. Scherbina. Interscientific Integration is in the Comprehension of Mnogourovnevosti Sociokul'turnikh Regulyativov of Human Activity.

The basic historical stages of research of sphere of regulation of human activity are marked by facilities of natural science, neurology, psychology. It is well-proven that exists specific direction of knowledge, various metodzhology approaches, paradigms, instrumental technologies of study of internal mechanisms of regulation of human activity, will be realized in which.

Key words: the activity of man, the socialcultural regulativis of human activity, methodology of the social-humanitarian cognition, interscientific integration, physiological mechanisms of regulation of human activity.

УДК 177:165.742

С. С. Денежников

Сумський державний педагогіческий
університет ім. А. С. Макаренка

ЭТИКО-АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАНСГУМАНИЗМА

В статье рассмотрены этико-аксиологические аспекты трансгуманизма. Основной акцент сделан на проблему развития ведущих идей трансгуманизма, его идеологических основ. Выделены проблемы использования трансгуманистических технологий в совершенствовании человека, концепции транс- и постчеловека, проблема загрузки.

Ключевые слова: трансгуманизм, нанотехнология, трансчеловек, постчеловек, загрузка.

Современное общество характеризуется глубокими и качественно новыми сдвигами во всех сферах бытия. Эпоха развития все более могущественных технологий заставляет нас кардинально пересматривать наши этико-аксиологические ориентиры. Формируется совершенно новый взгляд на человека и его возможности. Уже сегодня человек, орудующий все более могущественной хайтек-индустрией, базирующейся на фундаментальных знаниях о первоосновах живой и неживой материи, способен превратить неживую, живую и социальную материю в объект научных исследований и

технологической практики. Осуществляя всё более изощренные наноинженерийные, молекулярно-биологические, наногеномные, сетевые, информационно-медийные манипуляции, человек превращает себя в своего рода дизайнера, не испытывающего благовения перед природой бытия живой и неживой материи. Новейший шквал научно-технологических революций, интегрируя в нерасторжимый симбиоз фундаментальную науку, технику, образование, порождает все более могущественную хайтек-индустрию.

Порождая грандиозные по своему размаху экзистенциальные и мировоззренческие катаклизмы, человек приближает нас к эпохе постчеловеческого будущего. Постчеловеческая эпоха – это эпоха могущества наномедицинских, молекулярно-биологических, геномных, нейронных, компьютерно-сетевых, информационных и других сверхтехнологий, находящихся в тотальной власти человека. Практика применения таких технологий во благо человека превращает последнего в постчеловека, а мы находимся лишь на начальной стадии его формирования.

Весь этот спектр идей нашел свое отражение в движении трансгуманизма. Слово «трансгуманизм» было введено крупных ученым, основателем ЮНЕСКО Джюлианом Хаксли в 1957 году. *Трансгуманизм мы можем определить как интеллектуальное и культурное движение, поддерживающее возможность и желательность фундаментальных изменений в положении человека с целью улучшения его физических, психологических и когнитивных возможностей с помощью достижений передовых технологий.* Последователи трансгуманизма предусматривают, что человек не является последним звеном в процессе эволюции и может самосовершенствоваться до бесконечности. Согласно учению трансгуманистов человек может и должен превратить себя в нечто большее, чем его создала природа [4, 20].

В 2004 году сторонники трансгуманизма объединились во Всемирную Трансгуманистическую Ассоциацию, ведущими направлениями работы которой выступают: полная свобода использования новых технологий в целях совершенствования интеллекта, поддержка стремления человека сделать себя более сильным и красивым, способным контролировать свои эмоции; выход человека за пределы земного существования, освоения космического пространства и многое другое [3].

В последние десятилетия трансгуманизм распространяется по всему миру экспоненциальными темпами. В настоящее время существуют две международные трансгуманистические организации – Институт Экстропии и Всемирная Трансгуманистическая Ассоциация, обе публикующие онлайновые журналы и организующие конференции по вопросам трансгуманизма. Огромный объём материалов о трансгуманизме публикуются сети Интернет, книгах и периодических изданиях.

В настоящее время приверженцы трансгуманизма очерчивают такой спектр решения проблем, как:

- проблема совершенствования человеческого генома;
- проблема трансчеловека, постчеловека, *Homo technologoficus*'а;
- проблема постчеловеческого будущего;

- проблема заботы о человеческой природе, телесности, физиологии, интеллекте, нейросистеме;
- проблема изменения генетической конституции человека, его нравственной идентичности;
- проблема использования человеческих эмбрионов в фармакологических, хирургических и прочих исследованиях и экспериментах;
- проблема избавления людей от болезней, которые обусловлены патологическими генами;
- проблема старения;
- проблема использования механизмов наследственности ради решения важных проблем (социальных, экономических, нравственных) и др. [1, 33–34].

В этом сложном комплексе проблем трансгуманитарии проблема постчеловеческого будущего занимает центральное место. Центральная идея трансгуманитарии – это идея совершенствования человека. Пронизывая собой всю культурную историю человечества, эта идея восходит своими истоками к древнейшим антропологическим мифам, повествующим о человеке как о существе, утратившем первоначальное божественное совершенство. Своеобразной тенью этой идеи является извечное недовольство духовным и физическим несовершенством человеческого существа. Это недовольство представлено в натуралистической, метафизической, религиозной и других формах, в гуманitarной мысли всех эпох – Античности, Средневековье, Возрождении, Нового и Новейшего времени. Выражая это недовольство, мыслители всех эпох предложили самые различные средства и методы преображения человеческой природы посредством самых разнообразных идей и концепций.

Особый акцент в этом спектре проблем занимают идеологические основания трансгуманизма. Идеология трансгуманизма отказывается от биологической неприкосновенности и неизменности человеческого тела как материального носителя человечности. Само понятие человечности виртуализируется в идее постчеловека, чьё тело насыщено нанороботами. Трансгуманизм ставит вопрос о сущности человеческого в человеке и как следствие проблемы постчеловеческой цивилизации. Принципы совершенства и новых возможностей ставятся в качестве императива. Сама человечность оказывается подчинена этим принципам, и постчеловек может быть даже лишён физического тела. Налицо отказ от биологической составляющей антропоцентрического мировоззрения.

Понятие жизни выходит за рамки её истолкования лишь как способа существования белковых тел. Искусственная жизнь может оказаться неорганического происхождения. А сама жизнь, её сущность оказываются тоже информацией как для органического ДНК, так и для программ нанороботов. Трансгуманизм согласен с идеей технологической эволюции человека, его тела, сознания и чувственности. Тем самым идея эволюции человека также отделяется от только биологической составляющей как слепого процесса

генных мутаций. Эволюция использует сознание человека и технологии своего ускорения.

Трансгуманизм подвергает сомнению биологическую ценность человеческого существования, чем разрушает антропоцентризм, исходящий из невозможности бытия искусственного сознания. Этот антропоцентризм придаёт сакральный смысл биологии человека как единственной форме материи, способной зажечь в себе огонь человеческого сознания, а значит, и породить высшие ценности. Трансгуманизм, по сути, ставит проблему Бытия, истолкованного антропоцентризмом как только человеческое бытие. Бытие искусственного сознания окажется не человеческим бытием. Это решает проблему существования других форм разумности, лишая человека представления своей бытийственной исключительности как единственного представителя Бытия как такового. Это возможная смена в идеологической составляющей социальной матрицы имеет качественный характер отказа от антропоцентристической парадигмы [9, 525–526].

Если для гуманистов важно то, что человек может улучшить мир, в котором он живёт, через рациональное мышление, терпимость, свободу и демократические формы общественного устройства, то для трансгуманистов важно то, кем человек может стать. Если для гуманизма вопрос о природе человека и её несовершенстве оставался в стороне, то для трансгуманизма улучшение человеческого организма становится целью. Если гуманизм останавливался в изменении человека на социализации, инкультурации и образовании, то трансгуманизм считает необходимым использовать технологические методы для выхода за пределы человеческого способа существования. Это значит, что радикально разделяются способ существования человека и его личность. Ускорение прогресса науки и технологий открывает совершенно новый этап в развитии человека в рамках техногенной цивилизации [8, 30].

Нанотехнология даёт возможность полного удовлетворения в ресурсах для каждого человека. Она позволит осуществить контроль за телом человека на молекулярном уровне. Это открывает возможности управления мозгом и его основными центрами. Проблема полноты жизни, счастья ограничивается спектром эмоций, которые человек способен испытать в своей жизни. Проблемы алкоголизма, наркомании, депрессий, формы душевных расстройств имеют своё развитие именно на молекулярном и клеточном уровне нейронной сети мозга и его участков. Нанотехнология даст доступ к стимуляции и молекулярному ремонту участков мозга без побочных эффектов фармакологического лечения, алкогольной и наркотической интоксикации. Расширение спектра положительных эмоций и блокирование отрицательных без ущерба для организма ставит вопрос о нормах душевного состояния человека в обыденной жизни. На сегодняшний день этот вопрос даже не поставлен, поэтому скука, агрессия, тревога, безразличие безраздельно и ненормировано господствуют в жизни социальных систем. Нанотехнология, давая доступ к молекулярному уровню и регулированию эмоционального состояния человека, подводит к таким новым вопросам. Трансгуманисты

признают отрицательные стороны таких новых возможностей, а также и то, что вред может быть нанесён не только жизни людей, но и самовыживание человечества может оказаться под угрозой [2, 323].

Нанотехнология в трансгуманизме характеризуется как трансчеловеческая технология, позволяющая покинуть собственно то, что мы называем человеческим способом существования, при котором идентичность человека понимается осуществляющей независимо от ценностной стороны его бытия. Трансгуманисты считают, что быть физически человеком – ещё не значит проявлять себя человечным. Они также полагают, что природная форма человеческого существования не связана необходимым образом с человечностью как ценностью человека [5, 14].

Такое радикальное разделение способа существования человека и ценностной формы его идентичности является главной теоретической основой отделения трансгуманизма от классического гуманизма. Результатом такого подхода оказывается, что ценность киборга, проявляющего человечность, будет выше ценности серийного убийцы или просто эгоистичного обывателя. Но прямо это не высказывается, хотя и не противоречит исходному тезису. В классическом гуманизме идентичность человека мыслится неотделимой от телесности как способа существования и человека, и его личности. Даже в религиозных системах, признающих отдельное существование души от тела, душа как идентичность человека всё же остаётся в единстве с субстанцией, как бы вторым телом. Эта субстанция души не может быть отделена от самой души, собственно душа и есть сама эта субстанция. Трансгуманисты, признавая информационную природу идентичности человека, полностью порывают с субстанцией. Информация не есть субстанция, информация вообще не субстанциальна и поэтому может быть связана с любым материальным носителем. Но такое понимание спорно. Возможно, что есть информация, неотделимая от своего носителя, принципиально разрушающаяся при попытке отделения. Но можно ли её считать тогда информацией? Проблема существования самости, идентичности человека как нетранслируемой информации остаётся для эмпирической проверки. Такая эмпирическая проверка может быть осуществлена крионикой и нанотехнологией в их дальнейшем развитии [7, 99].

Рассматривая различные возможные основания идентичности человека, трансгуманизм принимает гипотезу информационной, несубстанциальной её природы. Трансгуманисты считают, что чем более субъективно важны для человека и его личности те или иные функции, тем большее влияние их изменений (расширение) может оказывать на само состояние идентичности. Отсюда следует, что ценностное отношение (то, что важно для человека), будь то внешний объект, близкий человек, красота лица, наличие сильного тела, способность видеть, память о событиях жизни, способность мыслить и чувствовать определённым образом, может оказаться решающим фактом для того, чтобы человек продолжал считать себя той же самой личностью. Трансгуманизм принимает гипотезу субъективной природы идентичности. Она может остаться для некоторых людей только в рамках высших функций

памяти, волевых актов, сохранений функций рационального мышления, ценностных ориентиров, функции коммуникации. И все эти составляющие идентичности могут быть переведены в информационную форму. Но это предполагает отказ от тела как неотделимого фрагмента идентичности человеческого Я [6, 11].

Признав информационную природу человеческой самости, трансгуманисты вводят понятие загрузки сознания или реконструкции мозга. Без доступа к молекулярному уровню физического субстрата мозга такая операция невозможна. Обеспечить такой доступ и должна нанотехнология. Принимая два интервала идентичности – психический и физический, трансгуманисты считают, что физически идентичная личность, обладающая телом, возможна только при условии психически идентичной личности, обладающей непрерывным во времени сознанием. Но психическую идентичность трансгуманисты считают реализуемой только как информацию без физического тела. Сканируя мозг человека с атомным разрешением, можно снять информацию о всех его состояниях при помощи нанотехнологии. При таком сканировании и получении информации трансгуманисты различают сканирование с разрушением оригинала мозга (загрузка с разрушением) и без разрушения (загрузка без разрушения).

Здесь возникает множество проблем для трансгуманизма. Поскольку считается, что загруженная, отсканированная информация о мозге будет сохранять идентичность человека, то при загрузке без разрушения, когда созданы несколько копий, неясно, какая из них будет этим человеком и будет ли вообще сохранена идентичность различной пространственной локализации в других носителях. Этот парадокс и возникает от признания фактом сохранения идентичности не тело, а только память, ценности, отношения и эмоции. Это новая философская проблема, которую можно назвать клонирование личности. Здесь фактором идентичности выступит пространственная локализация. Но тело также может быть клонировано. В результате может быть получено несколько одинаковых копий человека, при этом оказывается, что, рассматривая понятие идентичности человека, нельзя отбрасывать уникальность, то, что даже трудно назвать понятием. Неповторимость, необратимость, уникальность также должны быть включены в рассмотрение вопроса о личностной идентичности [3].

Трансгуманисты отвергают главный метафизический предрассудок, характерный для приверженцев этической традиции от Платона до Шелера. Антропность в их понимании не является абсолютной онтологической константой (созданной Богом, Природой или еще каким-либо Абсолютом). Антропность – это величайшее произведение искусства самого человека. Именно поэтому самой главной задачей заботы о человеке трансгуманисты считают защиту прав человека по его собственному усмотрению совершенствовать это величайшее произведение искусства. Этико-онтологический императив трансгуманизма гласит: не консервировать бытие антропности в полноте всех ее нынешних ограниченностей, патологий и

ущербностей, а улучшать это бытие, используя всю мощь технологий XXI века.

Улучшать же онтологическое положение антропности в мире – означает подвергать его таким преобразованиям, которые увеличивают возможности отдельных людей осознанно изменять свой геном, свое тело, свою нейронную систему, свою жизнь в соответствии со своими информированными желаниями. Слово «осознанно» здесь означает: пользователи научноемких технологий должны как можно глубже понимать, между какими вариантами жизненного положения в мире они выбирают. Углублению такого понимания способствуют такие факторы, как: молекулярная нанотехнология, генная инженерия, наномедицина, искусственный интеллект, лекарства для изменения настроения, терапия против старения, нейроинтерфейс, программы для управления информационными взаимодействиями, лекарства для улучшения памяти, имплантируемые суперчипы, когнитивные технологии.

Другими, важными, понятиями трансгуманизма являются трансчеловек и постчеловек. Н. Бостром даёт такое определение: *Трансчеловек – это тот, кто активно готовится стать постчеловеком; тот, кто достаточно информирован, чтобы увидеть в будущем радикально новые возможности, тот, кто готовится к ним и использует все существующие возможности для самоулучшения.* Признаки трансчеловечности согласно взглядам трансгуманистов таковы: бесполость, тело, улучшенное имплантантами, искусственное размножение и распределенная индивидуальность [9, 524].

Понятие постчеловека полностью порывает с антропоцентрической парадигмой. В трансгуманизме постчеловек более не является человеком. Это существо, обладающее самосознанием, но технологически преобразованное до качественно новой ступени. Интеллектуальные и физические возможности постчеловека радикально превосходят самые выдающиеся достижения людей на протяжении всей истории существования человеческих цивилизаций. Постчеловек имеет интеллект и память, несоизмеримую с человеческой. Его тело, если таковое вообще остаётся, не подвержено болезням и старению. Его эмоциональная сфера лишена таких отрицательных эмоций, как скука, депрессия, раздражение от мелких неурядиц. Его положительные эмоции доминируют, и постчеловек гораздо больше испытывает удовольствие, любовь, восхищается красотой.

Нанотехнология принимается как одна из главных составных частей для достижения такого постчеловеческого существования. Средства для достижения постчеловеческого существования включают в себя: нейроинтерфейсы, лекарства, изменяющие настроение, лекарства для улучшения памяти, терапию антагонистов, носимые компьютеры, фьючерсы на идеи, совместная обработка информации, когнитивные технологии. Постлюди могут быть полностью искусственными созданиями, отказавшимися от тела и живущими в информационных средах сверхмощных компьютерных сетей. Таким образом, концепция постчеловека показывает определённое понимание сущности человека, скрывающей нечеловеческое основание его бытия. Сущностью человека оказывается виртуальная машина, киборг, программа.

Здесь ценность бесконечного совершенствования в трансгуманизме подходит своему пределу. Имеет ли смысл человеку становиться машиной, а творцу становится своим собственным творением? Не потеряет ли человек возможности своего бытия став роботом? Можно ли без остатка виртуализировать человеческое существование, не растеряв при этом возможности человеческого существования? Уверенность трансгуманистов в том, что машиной быть лучше, чем человеком, сомнительна, как сомнительно и усмотрение кибернетической сущности самого человека. Очевиден лишь крайний индивидуализм, который перед лицом смерти и конкуренции пытается сохранить себя в новой информационной форме существования [1, 22].

Стоит отметить, что трансгуманизм не является застывшим набором догм. Это эволюционирующее мировоззрение, или скорее семейство эволюционирующих мировоззрений, поскольку трансгуманисты часто расходятся во мнении друг с другом по многим вопросам. Трансгуманистическая философия, находящаяся пока еще только в стадии становления, должна продолжать развиваться в свете нового опыта и новых возможностей.

Трансгуманизм – это натуралистическая философия. На сегодняшний день не существует надежных доказательств существования сверхъестественных сил или необъяснимых духовных явлений, так что трансгуманисты предпочитают полагаться на рациональные методы, в особенности на научный метод, для изучения и вмешательства в этот мир. И хотя наука лежит в основе большинства устремлений трансгуманистов, они понимают, что научный метод имеет свои недостатки и не является непогрешимым [1, 4–5].

Религиозные предрассудки, фанатизм и нетерпимость недопустимы среди трансгуманистов. Они считают, что многие предубеждения можно преодолеть с помощью научного и гуманистического образования, обучения критическому мышлению и общения с представителями разных культур.

Трансгуманизм не является и религией, хотя он и выполняет некоторые функции, которые традиционно люди возлагали на религию. Трансгуманизм предлагает понимание смысла и целей существования, а также идею о том, что люди могут достигнуть большего, чем мы имеем сегодня. В отличие от большинства верующих, трансгуманисты стремятся осуществить свои мечты в этом мире, полагаясь не на сверхъестественные силы, а на рациональное мышление и эмпиризм, посредством непрекращающегося научного, технологического, экономического и личного развития. Даже то, о чем когда-то могли громогласно заявлять только церкви, как например, бессмертие, вечное блаженство и божественный разум, обсуждается трансгуманистами как возможные технические достижения.

В заключение нужно сказать, что, какими бы ни были удивительными или даже шокирующими обсуждаемые вероятные последствия достижений трансгуманизма, эти процессы уже происходят и заставляют нас в корне пересмотреть мировоззренческие, онтологические и этико-аксиологические аспекты функционирования бытия человека в этом мире.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов. – М. : ЛКИ/URSS, 2008. – 320 с.
2. Бостром Н. Сколько осталось до суперинтеллекта? / Н. Бостром // Информационное общество : сб.– М. : ООО «Издательство ACT», 2004. – С. 313–338.
3. Бостром Н. Трансгуманизм как философское и культурное мировоззрение [Электронный ресурс] / Н. Бостром // Режим доступа : <http://wwwtransgumanism-russia.ru.content/view6193/#treat>.
4. Летов О. В. Человек и «сверхчеловек»: этические аспекты трансгуманизма / О. В. Летов // Человек. – 2009. – №1. – С. 19–25.
5. Лукьянец В. С. Вызовы тысячелетия наукоемких технологий / В. С. Лукьянец // Практична філософія. – 2008. – №3. – С. 5–16.
6. Нариньяни А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А. С. Нариньяни // Вопросы философии. – 2008. – №4. – С. 3–17.
7. Прайд В. Феномен NBIC-конвергенции. Реальность и ожидания / В. Прайд, Д. А. Медведев // Философские науки. – 2008. – №1. – С. 97–116.
8. Цикин В. А. Философское осмысление хай-тек и необходимость превентивного образования / В. А. Цикин // Філософія науки: традиції та інновації : наук. журн.– Суми :Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – № 3. – С. 27–37.
9. Юдин Б. Г. Сотворение трансчеловека / Б. Г. Юдин // Вестник Российской Академии Наук. – 2007.– Т. 77. – № 6. – С. 520–527.

РЕЗЮМЕ

С. С. Дєнєжніков. Етико-аксіологічні аспекти трансгуманізму.

У статті розглянуто етико-аксіологічні аспекти трансгуманізму. Наголошено на проблемі розвитку провідних ідей трансгуманізму, його ідеологічних основ. Виокремлено проблеми використання трансгуманістичних технологій у вдосконаленні людини, концепції транс- і постлюдина, проблему завантаження.

Ключові слова: трансгуманізм, нанотехнологія, транслюдина, постлюдина, завантаження.

SUMMARY

S. S. Dyenyezhnikov. Ethical-Acsiological Aspects of Transhumanism.

The article is devoted to the problem of ethical-acsiological aspects of transhumanism. The main accent is paid to the problem of leading ideas of transhumanism, its ideological bases. The problem of using of transhumanism's technologies in the improving of human, conception of transhuman and posthuman and problem of loading are determined.

Key-words: transhumanism, nanotechnology, transhuman, posthuman, uploading.

УДК 165.742:572.2

М. А. Афонин

Сумський державний педагогіческий
університет ім. А.М. Макаренка

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІИ ЧЕЛОВЕКА ПОД ВЛИЯНИЕМ NBIC: ФІЛОСОФСКИЙ АНАЛІЗ

В статье анализирована сущность трансчеловека и методологическая роль сверхтехнологий в его формировании. Особое внимание уделяется человеческой природе, которая будет подвергаться изменениям и связанному с этими преобразованиями будущему человеческого рода.

Ключевые слова: сверхтехнологии, трансгуманизм, постчеловек, сверхразум, нанотехнология.

На протяжении всего своего существования человек стремился каким-то способом ликвидировать страдания, старение, смерть и значительно улучшить свои физические, умственные и психологические возможности. Если историческую эпоху, начавшуюся 3 млн. лет назад, принято считать *Каменным веком*, то наши дни скорей всего можно назвать *Генным веком*, или же эпохой развития сверхтехнологий. Каждый день мы становимся свидетелями новых открытий в науке и технике, поэтому многие придерживаются мнения о том, что именно они должны стать основным инструментом трансформации человечества. Те, кто отстаивает право человека изменять себя, являются сторонниками трансгуманизма – философского материалистического течения, согласно которому человек может использовать достижения науки и технологий для увеличения своих познавательных и физических способностей.

Трансгуманизм не является простой идеологией, данное мировоззренческое направление имеет свою организацию и официальную декларацию. Всемирная Ассоциация Трансгуманизма была основана в 1998 году Ником Бостромом и Дэвидом Пирсом. Ее основные принципы изложены в Декларации трансгуманизма. Сторонниками данного течения также являются Эрик Дрекслер, Наташа Вита-Мор, Рональд Бейли, Рэймонд Курцвейл и др. Ведущими исследователями проблем трансгуманизма также являются О. Летов, В. Лукьянец, В. Стёпин, Ф. Фукуяма, Б. Юдин, Э. Юдовский и др.

Цель статьи – охарактеризовать сущность трансчеловека, проанализировать связанное с ним будущее, а также показать роль сверхтехнологий в его формировании.

Согласно мировоззрению трансгуманизма, человеку в своей эволюции предстоит пройти несколько стадий, которые выглядят примерно следующим образом: несовершенный человек XXI столетия → трансчеловек → постчеловек [11; 49-69].

Ник Бостом считает, что в отличие от современного человека потенциал человека будущего можно разделить на следующие способности:

1. Активное долголетие – способность на протяжении долгого времени оставаться полностью здоровым, активным, продуктивным как умственно, так и физически.

2. Когнитивные способности – общие интеллектуальные качества человека, такие, как память, дедуктивное и аналогическое мышление, внимание, включая особенные способности, например, ценить юмор, духовность, увлекаться музыкой, литературой, математикой и т. д.

3. Эмоции – способность наслаждаться жизнью и реагировать соответствующим способом на различные жизненные ситуации и других людей [4; 1].

Данное развитие событий является грубым наброском того, к чему стремятся трансгуманисты. Но нужно ли готовиться к этому «путешествию» по проектированию человека? Нуждается ли человек в улучшении своих способностей? Для того чтобы ответить на эти вопросы, необходимо знать, кого мы называем человеком и каковы его отличительные черты.

Способ бытия человека во Вселенной столь уникален, а его структура составлена из столь разнородных и противоречивых элементов, что это служит почти непреодолимой преградой на пути выработки какого-либо краткого, нетривиального и в то же время общепринятого определения таких понятий, как «человек», «природа человека», «сущность человека» и т. п. Вся история философской мысли и есть в значительной мере поиск такого определения природы человека и смысла его существования в мире, которое, с одной стороны, полностью согласовывалось бы с эмпирическими данными о свойствах человека, а с другой – высвечивало бы в будущем перспективы его развития. В качестве рабочего определения человека, выработанного в отечественной литературе, принято считать, что человек – это *субъект общественно-исторического процесса, развития материальной и духовной культуры на Земле, биосоциальное существо, генетически связанное с другими формами жизни, но выделившееся из них благодаря способности производить орудия труда, обладающее членораздельной речью и сознанием, нравственными качествами* [1; 634].

Некоторые ученые считают, что человечество мало изменилось с доисторических времен. Тем не менее, новые исследования с использованием генетической информации населения по всему миру показывают, что темпы эволюции человека увеличились со строительством городов и появлением сельского хозяйства. Если человек все еще развивается, каким он будет через тысячелетие? Какие сюрпризы готовит нам будущее?

Рей Курцвейл рассуждал: «Так кто же я? Если я постоянно меняюсь? Я просто шаблон? Что делать, если кто-то скопирует этот шаблон? Я оригинал и / или копия? Может быть, я являюсь просто материалом, то есть упорядоченным и хаотическим собранием молекул, которые составляют мое тело и мозг?» [6; 383].

Курцвейл ссылается на ведущие теории, в центре которых лежит философский дискурс о том, что определяет природу человека:

1. Эго-теория: природой человека является его душа и разум, которые могут пережить смерть физического тела.
2. Теория психологической последовательности: человек – это его воспоминания и способность осознавать себя, а также общая психологическая конфигурация, которую Р. Курцвейл называет «шаблоном».
3. Материализм: человек является материалом, из которого состоит, «упорядоченной и хаотичной совокупностью молекул».
4. Теория отсутствия «Я»: метафизической категории личности не существует [6; 385].

Каждое из этих представлений имеет свою позицию о том, какие способности человека нужно улучшать. Согласно первой теории, ответ зависит от того, верим ли мы в то, что улучшенное тело сохранит душу и прежний разум. В соответствии с материализмом, преобразования по расширению возможностей человека не должны касаться тела. Если ссылаться на психологическую теорию, то, напротив, такие изменения могут изменять физическое тело, но при этом необходимо сохранить воспоминания и общую психологическую конфигурацию. Самое интересное решение предлагает четвертая теория, согласно которой выживание человека не является проблемой, потому что человека нет и не было с самого начала.

Таким образом, можно полагать, что трансгуманисты в основном придерживаются теории психологической последовательности, для которых разум является программой, работающей в мозговом аппарате [12; 27]. Под программой понимается алгоритм, по которому мозг производит многочисленные вычисления. Так как вычислительная конфигурация мозга может быть сохранена в различной среде с обработкой информации, свойственной исходной нервной системе, данное «вычислительное» видение трансгуманистов отвергает материалистический взгляд на природу человека.

Если для сторонников трансгуманизма вопрос о сохранении человеческой природы при переходе в «трансчеловеческое» состояние не есть столь существенным, для био-Лuddитов, или биоконсерваторов, важным является подчинение человеческой природе как единому возможному условию существования.

Био-Луддизм – это течение в современной философии и контрукультуре, которое подразумевает критику влияния научно-технического прогресса (особенно в области компьютерных технологий) на человека и общество. К числу био-Луддитов относятся:

1. Теисты – человек не должен играть в Бога.
2. Энвайроменталисты – законы окружающего мира и природы нельзя нарушать.
3. Гуманисты – улучшение биологических возможностей подрывает достоинство человека.
4. Либералы – осуществление трансгуманистических целей увеличит неравенство между богатыми, которые улучшили свои способности и бедными, у которых нет для этого средств.

5. Физиотерапевты – психологические расстройства являются результатом жизненного опыта, а не ограниченных биологических возможностей человека.

6. Фаталисты – внедрение сверхтехнологий приведет к Апокалипсису [10, 49-85].

Таким образом, биоконсерваторы полагают, что человек должен жить согласно своей природе как набору руководящих принципов в жизни. Трансгуманисты же настаивают, что нет существенного различия между человеческими и природными творениями, и что природа не может быть арбитром того, что есть правильно или неправильно. Согласно их представлению, природа является ценностно-нейтральной, а это значит, что просто не имеет смысла предъявлять ей претензии или отдавать естественным законам какой-либо приоритет. Из этого следует, что в природе человека нет ничего, что могло бы помешать формированию постчеловека как нового этапа эволюции.

На современном этапе развития еще трудно определить, как будет развиваться человечество и возможен ли сам переход к трансчеловеку, но уже сейчас сторонники трансгуманизма уверяют, что очень скоро человек будет чувствовать себя сильнее и энергичнее. Малейшая боль в суставе будет с легкостью устраниться. Будет наблюдаться повышенная ясность ума. У человека будет способность видеть связи, которые он не замечал раньше, непринужденно вспоминать любые имена, факты, события или числа. Такое совершенствование человека невозможно без улучшения известных отраслей техники, которая поможет приспособить своим расширяющимся и усложняющимся потребностям окружающую среду. Остается задаться вопросом: каковы те технологии, которые, по мнению многих ученых, способны приблизить человечество к данному этапу эволюции?

Источником большинства ожидаемых в ближайшем будущем достижений современных технологий многие трансгуманисты считают комплекс NBIC-конвергенции (nano-, bio-, info-, kogno- науки), среди которых можно назвать следующие: крионика, виртуальная реальность, генная терапия (РНК-интерференции), колонизация космоса, киборгизация, молекулярное производство, «загрузка» сознания и искусственный интеллект.

Крионика является высококачественным сохранением человеческого тела, особенно мозга, после того, что мы называем смертью в ожидании возможного будущего возвращения к жизни. Крионика важна для трансгуманизма не только потому, что она уже доступна на сегодняшний день, а потому, что эта технология является относительно зрелой – можно эффективно остановить клетки от распада. Поддержание в замороженном состоянии крио-пациента не требует затрат электроэнергии, а лишь пополнения жидкого азота каждые три недели. Данная технология становится все популярнее, так как этот процесс может стать полностью автоматизированным и чрезвычайно надежным.

В последнее время широко используется термин «виртуальная реальность», что представляет собой созданный техническими средствами

мир (*объекты и субъекты*), передаваемый человеку (*посетителю этого мира*, через его *ощущения*: зрение, слух, обоняние и др. Виртуальная реальность имитирует как воздействие, так и реакции на воздействие. Для создания убедительного комплекса ощущений реальности компьютерный синтез свойств и реакций виртуальной реальности производится в реальном времени. Главной ценностью данной технологии в формировании постчеловека является то, что она позволит сформировать навыки и «пережить» некие события раньше, чем это станет возможным, и тем самым предвидеть последствия их возникновения.

Генная терапия делает возможным замену «плохих» генов «хорошими», а РНК-интерференция поможет выборочно изменить экспрессию генов. Вместе они дают нам беспрецедентную возможность манипулировать нашим собственным генетическим кодом. Подавив гены, кодирующие определенные метаболические белки, ученые смогли вырастить мышей, которые, несмотря на принимаемую нездоровую пищу, остаются в стабильной физической форме. Как и многие другие технологии трансгуманизма, генная терапия представляет собой особый интерес, так как еще находится на начальной стадии. Пока еще ни один ученый не применил данную технологию к половым клеткам из-за этических споров, но все-таки это остается вопросом времени. В своей зрелой форме генная терапия станет крайне мощной и дешевой, что позволит людям комфортно жить в более широком диапазоне благоприятных условий и получить иммунитет к большинству, если не ко всем болезням.

Колонизация космоса станет необходимым условием будущего, так как это будет практическим решением проблемы перенаселения планеты. *Она включает в себя освоение природных ресурсов и энергии небесных тел, формирование планет и построение искусственных орбитальных поселений.* Ник Бостром утверждает, что среди перспектив будущего колонизация космоса должна стать главной целью, так как это позволило бы большому количеству людей жить в течение очень долгого периода времени без каких-либо неудобств. Человеческое существо не предназначено для жизни в открытом космосе, поэтому единственным разумным решением, по мнению трансгуманистов, является обновление нашего тела. *Не «терраформирование» космоса, но «космоформирование» человека* – таков их слоган, поэтому данная технология играет непосредственную роль в формировании постчеловека.

Киборгом принято называть биологический организм, содержащий механические или электронные компоненты. Вместе с тем киборгизация – это наиболее емкий термин, определяющий одно из направлений, которое может способствовать увеличению продолжительности жизни по меньшей мере в несколько раз. Если задуматься, то процесс киборгизации уже происходит на протяжении многих столетий, например, начиная с использования одежды и пирсинга. Для многих поколений, особенно в последние десятилетия, технологические гаджеты становились все меньше, функциональнее и все более интегрированными в нашу природную деятельность. Сегодня уже соединяют в единое работающее целое нервную ткань и элементы электронных устройств. Это сделало возможным создание искусственных органов: зрения, слуха и протезов конечностей нового поколения, приближающихся по своей

функциональности к естественным. В перспективе гибридные схемы комбинаций живых и неживых элементов позволяют осуществить прорыв в медицине, заменяя поврежденные естественные биомеханизмы человека на искусственные имплантанты, управляемые нервной системой либо даже частично подменяющие ее.

Многие трансгуманисты возлагают большие надежды на развитие технологии загрузки сознания и рассчитывают, что она станет возможной в рамках XXI века благодаря таким технологическим тенденциям, как закон Мура. *Загрузка сознания – это гипотетическая технология сканирования и картирования головного мозга, позволяющая перенести сознание человека в компьютерную систему или на другой носитель.* Некоторые ученые ее рассматривают как завершающий этап проекта трансгуманизма, который должен начаться генной инженерией и контролем над собственной генетикой, с последующей киборгизацией генетически усовершенствованных людей с целью достижения «постчеловеческого» состояния, при котором будут заменены все оставшиеся биологические аспекты. Рей Курцвейл, видный сторонник трансгуманизма, в своей книге «*Сингулярность близка*» утверждает, что загрузка сознания станет самым легким путем к созданию искусственного интеллекта – технологии, задача которой является воссоздание с помощью искусственных устройств разумных рассуждений и действий [6, 367].

Еще вчера проблема возникновения искусственного разума была частью научной фантастики, но возникает все больше причин задуматься, может ли последующий технологический прогресс привести к созданию машин, которые думают так же, как и человеческие существа. На сегодняшний день ведутся дебаты о том, сможет ли компьютер когда-либо стать похожим на человека, будет ли он так же мыслить. Сторонники трансгуманизма утверждают, что создание искусственного интеллекта, способного к самоулучшению, в определенный момент может привести к радикальным изменениям в течение очень короткого промежутка времени. Наверное, стоит полагать, что искусственный разум будет не только современником постчеловека, но и его другом и партнером [9; 45].

Трансгуманисты проявляют экзистенциальный интерес к области *нанотехнологий, которые позволяют работать с веществом на уровне отдельных атомов.* Действительно, данные технологии лежат в основе современных размышлений и дебатов. Трансгуманисты предусматривают развитие «рабочих» Дрекслера, которые должны вырабатывать большое количество материалов и изделий любого рода, которые были бы доступными для всех и положили бы конец материальным потребностям [5, 15]. Они ожидают, что эти «рабочие» станут программируемыми машинами для сборки различных инструментов, которые бы проводили работы наnanoуровне для достижения других трансгуманистических целей. Далее их надежды основываются на изготовлении нанороботов, которые могут быть введены в человеческое тело для лечения болезней и остановки старения, обеспечивая тем самым достижение долголетия или даже бессмертия. Четвертым шагом в их списке желаний является создание нанороботов, которые могут шаг за шагом

«перестроить» человеческое тело в соответствии с их представлениями трансчеловеке.

Пятым достижением станет разработка копии человеческого мозга, настройка интерфейса «мозг – компьютер» для загрузки сознания, построение ультрамаленьких и сверхбыстрых компьютеров для качественного улучшения умственных способностей или даже разработки «сверхинтеллекта». Еще одним шагом станет возрождение пациентов крионики, чтобы позволить им принимать активное участие в светлом будущем.

Все эти сверхтехнологии положат начало новому этапу в эволюции человека и формированию трансчеловека как необходимого условия его будущего. Но каким оно будет, наше будущее? Ответ на этот вопрос дает научный писатель Саймон Янг в своей книге *«Дизайн эволюции: манифест трансгуманизма»*. Он предполагает, что человек будущего будет жить в нейрополисах – городах, культурных центрах с университетами, где работают молодые специалисты в области ИТ-технологий и Интернет. В постчеловеческом обществе психоанализ будет вытеснен нейроанализом, а биopsихология придет на место фрейдизма. Вместо био-Луддизма появится сильная вера в то, что новые технологии освободят человека от ограничений тела и разума. Саморазрушительное общество постмодернизма уступит дорогу обществу, способному к самосовершенствованию и которое «не говорит о проблемах, а преодолевает их». Вера в выход человека за грань своих обычных способностей – будь-то социальных или же духовных – является основой романтизма. Таким образом, характер развивающегося общества может быть назван техно- или нейроромантизмом – глубокой верой в преодоление ограничений человека, но не с помощью религии или политики, а через науку [10, 19–25].

Трансгуманисты, как правило, принимают во внимание не только те перспективы, которые нам дает настоящий прогресс, но и оценивают далекое будущее [8;102]. Поэтому здесь важно понимать, что чем дальше мы смотрим вперед, тем более неопределенными будут прогнозы, но одно является определенно точным: если сверхтехнологии физически возможны, то, очевидно, и формирование трансчеловека можно считать предметом не только научной фантастики. Человеку все больше удается брать контроль над атомной структурой вещества, технологические цели становятся все более амбициозными, а их достижение кажется все привлекательнее [7; 78-88].

Выводы. Вся человеческая жизнь – это выбор, поэтому все, что происходит в нашей жизни, является результатом наших собственных деяний, стремлений и целей. Необходимо помнить, что отсутствие болезней, долголетие или даже бессмертие, материальный достаток, интеллектуальные, физические и психические суперспособности – не самоцель, а всего лишь путь, который нам, возможно, еще предстоит пройти. Если следовать идеям научно-популярного фильма «Секрет», все, что мы имеем и с чем сталкиваемся сейчас, – это результат наших мыслей, а следовательно, и поступков. Поэтому вместо того, чтобы ожидать перехода в постчеловеческое состояние, наверное, следовало бы обратиться к тому, что у нас есть уже сейчас или, вернее сказать,

к тому, что мы можем сделать путем непрерывного самосовершенствования, осознанного контроля своих действий, результаты которых хорошо видны при рассмотрении глобальных современных проблем человечества. Их разрешение стало бы первым шагом к светлому будущему, которое так активно проповедуют трансгуманисты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд ; науч.-ред. совет : предисл. В. С. Степин, зам. пред: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, ученый секретарь А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2010. – Т. IV. – 736 с.
2. Bostrom N. Astronomical Waste: The Opportunity Cost of Delayed Technological Development / N. Bostrom. – Oxford : Oxford University, 2009. – 10 p.
3. Bostrom N. The Transhumanist FAQ: v 2.1. World Transhumanist Association / N. Bostrom. – Oxford : Oxford University, 2003. – 56 p.
4. Bostrom N. Why I Want to be a Posthuman When I Grow Up? / N. Bostrom – Oxford : Oxford University, 2006. – 25 p.
5. Drexler K. E. Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology / K. E. Drexler. – New York et al.: Anchor Pr., Doubleday, 1987. – 320 p.
6. Kurzweil R. The singularity is near: When humans transcend biology / R. Kurzweil. – New York : Penguin Books, 2005. – 672 p.
7. Parkhill C. Humanism after all? Daft punk's existentialist critique of transhumanism / C. Parkhill // Parrhesia. – 2009. – № 11. – Pp. 76–88.
8. Seidel A. Immortal passage: Philosophical speculations on posthuman evolution. – Lanham: Lexington Books, 2010. – 156 p.
9. Seidel A. Inhuman thoughts: Philosophical explorations of posthumanity / A. Seidel. – Lanham : Lexington Books, 2008. – 140 p.
10. Young S. Designer evolution: a transhumanist manifesto / S. Young. – New York : Prometheus Books, 2006. – 417 p.
11. Verdoux Ph. Transhumanism, Progress and the Future / Ph. Verdoux // Journal of Evolution and Technology. – 2009. – Vol. 20, issue 2. – Pp. 49– 9.
12. Weaver J. Educating the Posthuman. Biosciences, Fiction, and Curriculum Studies / J. Weaver. – Rotterdam : Sense Publishers, 2010. – 50 p.

РЕЗЮМЕ

М. А. Афонина. Проблема трансформації людини під впливом NBIC: філософський аналіз

У статті проаналізовано сутність транслюдини та методологічну роль високих технологій в її формуванні. Особлива увага приділяється людській природі, яка буде зазнавати змін, та пов'язаному з цими перетвореннями майбутньому людського роду.

Ключові слова: високі технології, трансгуманізм, транслюдина, постлюдина, надрозум, нанотехнологія.

SUMMARY

M. Afonina. The Problem of the Human Being's Transformation Under the Influence of NBIC: Philosophical Analysis.

The article examines the transhuman's nature and methodological role of higher technologies in his forming. Particular attention is paid to human nature, which will be subject to changes and related to these changes the future of the human race.

Key words: higher technologies, transhumanism, transhuman, superintelligence, nanotechnology.

УДК 111:572

Л. М. Щербаченко

Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка

ТІЛЕСНЕ І ВЕРБАЛЬНЕ В КАТЕГОРІЯХ ВНУТРІШньОГО І ЗОВНІШньОГО

У статті розглянуто окремі домінанти тілесних проявів через міміку і жести (фізіогноміка), зв'язок їх із внутрішнім на основі тіла, яке є «функціональним органом» внутрішнього і зовнішнього; зроблено спробу осмислення їхнього складного взаємозв'язку.

Ключові слова: тілесне, вербальне, фізіогноміка, внутрішнє, зовнішнє.

Уся душа є зовнішністю. Зморшки і шрами, нанесені їй,
знаходять відображення на нашому обличчі.

Г.Г. Шпет

Внутрішнє і зовнішнє – фундаментальні категорії філософської антропології, які відтворюють структуру феноменального світу людини, її внутрішнє (дух, душа, свідомість) і зовнішнє (тілесна оболонка). Перші спроби осмислення цих категорій були відомі ще із часів античності та являються предметом дослідження гуманітарних наук, зокрема психології, соціології, філософії, лінгвістики тощо.

Ціллю статті є, доведення, що зовнішнє існує не об'єктивно, окрім від внутрішнього, а суб'єктивно – тісно взаємопов'язане з внутрішнім, прояви якого відбуваються тілесно і вербально.

В. А. Косяк зазначає, що людина – це інстанція, яка складається із внутрішнього і зовнішнього, об'єктивного і суб'єктивного. Проте саме єдність об'єктивного і суб'єктивного наповнює життя по всьому її діапазоні, починаючи від грубого фізичного (тілесного) і закінчуючи найтоншою духовною, інтелектуальною діяльністю [5, 217–218].

Як зазначає Ц. Ламонт, розуміння сутнісних сфер буття людини тіло – свідомість – соціальність – культура відкриває доступ до розуміння багатьох явищ людського життя, зокрема, комунікативних, які реалізуються за допомогою певних засобів – знакових систем [9, 118]. Їх поділяють на вербалні та невербалні. Невербална комунікація відбувається, як правило,

неусвідомлено, мимовільно. Здебільшого люди контролюють своє мовлення, але на підставі аналізу їх міміки, жестів, інтонації можна оцінити правильність, ширість мовної інформації.

Н.П. Волкова пропонує вважати засобами невербальної комунікації:

- 1) мову тіла: статична експресія – фізіогноміка (експресія обличчя й фігури, зумовлена будовою тіла), артефекти (прикраси, манера одягатися, зачіска, косметика), система запахів (природні, штучні); динамічна експресія – текесика (система дотиків, потиску руки, поплескування), просодика (характеристика голосу, темп, тамбр, висота, гнучкість, наголошування, акцент); екстрапінгвістика (використання пауз, сміху тощо), кінесика (комунікативно значущі рухи): виражальні рухи (міміка, жести, пантоміміка, постава, поза, хода); контакт очей (спрямованість руху, частота контакту, тривалість); авербалльні дії (дії з предметами, тілесні рухи – потирання рук і т.п.);
- 2) міжособистісний простір: дистанція; взаємне розміщення під час спілкування;
- 3) часові характеристики: час спілкування; запізнення; затримка дій [2, 425 – 426].

Багато що можна казати про людину та її поставу у статиці й динаміці. Постава здатна виражати внутрішню гідність, цілісність людини, спроможність її до творчої діяльності, і навпаки – комплекс неповноцінності, внутрішню розхлябаність. Тому, зазначає В.А. Косяк, проблема постави є проблемою соціальною і екзистенціальною. Він відмічає, що в контексті «тілесності» в поставі найяскравіше – разом із рухами, жестами, мімікою, виразом очей, інтонацією – людина виявляє себе, свою тілесну присутність, свою глибинну суть, оскільки внутрішня зрілість ніколи не буває чимось внутрішнім. У вертикальній поставі тілесна присутність людини виявляється як правильний розподіл між Землею і Небом. У горизонтальній – як правильне ставлення до світу і до самої себе. Бути «людиною по суті» – це завжди бути в гармонії правильних взаємин – по вертикалі і по горизонталі. Коли порушена вертикаль, людина або сильно просідає, або дуже витягується вгору. Коли порушена горизонталь – людина або нестримно розкривається світу, або самовідштовхується від нього. Її міміка й жести безміrnі, неритмічні, нескоординовані [6, 86 – 87].

Можна вважати, що невербальні знаки впливають на людей не менше, а інколи й більше, ніж слова. Підвищуючи емоційну значущість інформації, вони сприяють кращому її засвоєнню. Міміка може відповідати характерові мовлення, взаємин: виражати впевненість, радість, захоплення, гнів і т.п. Широкий діапазон почуттів виражають усмішка (посмішка), порухи брів, вираз очей.

Контакт очей (візуальний контакт) виражає ступінь зацікавленості партнером, зосередженості на тому, про що він говорить. З'ясовано, що розмовляючи, люди дивляться один на одного в середньому 35–50% часу, протягом якого відбувається розмова. Погляд затримується на очах співрозмовника 5–7 секунд. На нього частіше поглядають, слухаючи, а не тоді, коли говорять самі [1, 64–65]. Під час контакту погляди спрямовані один на одного переважно для того, щоб побачити реакцію на свої слова. Тривалий

погляд мовця, спрямований на співрозмовника, підтверджує сказане. стосунках із дітьми візуальний контакт виконує функцію емоційного живлення. Відкритий, доброзичливий погляд прямо в очі дитини важливий не лише для встановлення взаємодії, а й для задоволення її емоційних потреб, емоційного підкріплення. Візуальний контакт є технікою, яку потрібно свідомо розвивати.

Фізіогноміка все більше знаходить собі застосування в сучасному світі, бо допомагає краще сприймати і зрозуміти людину. Проте цілісне її сприйняття можливе в діалектиці зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного й суб'єктивного. Цю думку можна підсилити, посилаючись на Гегеля, який поділяє свою логіку на об'єктивну, в яку включає вчення про буття і сутність, та на суб'єктивну логіку – вчення про поняття (зовні схожу на традиційну формальну логіку, хоч цей поділ і носить умовний характер). Уся логіка, на його думку, має об'єктивне значення. Кожний об'єкт складається із двох головних властивостей: бути внутрішньо диференційованим, складовим із різних частин, властивостей і бути цілим, єдиним, неподільним під час взаємодії з іншим об'єктом. Усвідомлення факту, що об'єкти внутрішньо диференційовані, а разом з цим – єдині, дає змогу використовувати їх, враховуючи чуттєво не дані властивості для чуттєво даних змін і, навпаки, істина полягає в тому, щоб розуміти їх як єдине ціле [3, 216].

Відштовхуючись від праць Г. Гегеля, В.П. Зінченка та інших науковців, можна казати, що різні реакції тіла – засоби зовнішньої несловесної передачі емоційних станів людини (наприклад, почервоніння, збліднення, зміна ритму дихання і т. ін.), – слугують засобами обміну інформації між людьми. І власне невербалну комунікацію можна вважати найбільш суб'єктивно-об'єктивно чесною, оскільки відповідь на сприйнятту інформацію – мимохідь відображається мімікою. Спроби зробити латентним справжнє ставлення до сприйнятої інформації за «натягнутою» усмішкою можливі, але тіло рефлексивно встигає першим «висловити свою думку» відображаючи, хоча й на мить, справжній вираз. Із усіх «хитрощів» міміки найважчє приховати реакцію очей (частота кліпання, рух зіниць, тощо), власне тому професійних гравців у покер, за столом, найчастіше можна бачити в затемнених окулярах.

Тривалі й часто повторювані стани, що йдуть від розуму й емоцій, особливо відображаються на обличчі людини. Обличчя – це слово, говорив А. Піз. Так стверджує і фізіогноміка – та система знань, яка дозволяє визначити тип, особистості людини і її душевні якості (як природжені, так і набуті) виходячи із аналізу характерних особливостей обличчя та його виразів. Фізіогноміка – це своєрідна експресія обличчя й фігури людини, взята без відношення до виразних рухів та обумовлена самою будовою обличчя, черепа, тулуба, кінцівок, входить у структуру невербалних комунікацій. Із віком людина змінюється, але найголовніші риси залишаються незмінними, а часом ще більше проявляються. Одне тільки перше знайомство може багато що розповісти і, можливо, застерегти від помилок, проте жіночу стать прочитати складніше, оскільки косметика багато що приховує. Але й тут складно "zmінити" форму обличчя, очей [10, 113].

«Очі – дзеркало душі» – свідчить мудра стара істина. Виявляється, за цим напрямом погляду можна скласти досить точне уявлення про вашого співбесідника. Залежно від того, куди дивиться людина під час розмови, легко можна визначити ступінь її щирості або зацікавленості розмовою, а іноді й прочитати таємниці її думок.

Якщо погляд спрямований прямо в очі, швидше за все людина вкрай зацікавлена обговорюваною темою. Твердий фіксований погляд трактують як однозначну спрямованість до мети («дивиться фактам в очі»), упевненість у собі та своїх діях, високу самосвідомість, усвідомлення своїх сил та можливостей. Якщо співбесідник на мить зустрічається з вами поглядом і тут же переводить його на неістотні об'єкти, це може означати, що він хоче закінчити розмову, яка йому набридла. Якщо погляд прямує вгору, це означає, що розмова викликає стійке роздратування. Погляд, скерований у верхній правий кут свідчить про те, що співбесідник намагається провести якісь асоціації. Якщо ж він намагається уявити те, про що не чув до цього, погляд неодмінно попрямує вліво. Погляд управо і вниз означає, що людина веде активний внутрішній діалог або роздумує про те, як продовжити розмову. Погляд, направлений вліво і вниз припускає спогади, пов'язані з обговорюваною вами темою. Якщо партнер по розмові опускає очі, це явна ознака дискомфорту або збентеження [7, 206].

Спираючись на особистісні спостереження, можна сказати, що «наповзання» верхньої повіки на середину ока говорить про проникливість та спритність людини. Якщо злегка спадає все віко цілком – велика сексуальна привабливість, але одночасно холодне серце. Верхня повіка, що спадає від середини до кута ока, – пессимізм. Загальне провисання нижньої віки в жінок – теплота і жіночність. Набрякла посередині нижня повіка – егоцентричність. Набряклі повіки, як верхні, так і нижні, говорять про втому від життя. При першому погляді на обличчя людини наша увага концентрується на найяскравіші точки – губи або очі. Кажучи «очі» ми узагальнюємо цілу смугу до якої входять і брови, що найяскравіше виражают міміку. В чоловіків брови читаються легко, у жінок – важко, оскільки майже у всіх жінок брови піддавалися косметичній обробці.

Під час зчитування інформації із брів діє одне правило: чим брови товщі й жорсткіші, тим непоступливіший і впертіший характер людини. Тонкий зовнішній кінець говорить про благородство; широкий кінець, що піднімається вгору, – мужність і заповзятливість, але в той же час схильність до жорсткості. Довгі, витончені брови говорять про спокій, консерватизм. Елегантна лінія брів довша за око – про інтелект. Коротенька і тонка брова – людина веде самотню боротьбу за життя і своє місце в ньому. Короткі й грубі брови – влюблена натура, схильність до частої зміни кар'єри. Якщо ж брови майже невидимі – хитрість. Короткі й густі брови – незалежність, але й агресивність, запальність. Короткі, грубі та густі брови – злість. «Мова тіла», стверджував А. Піз, більш множинна, ніж мова слів. Лише деякі слова мають більше трьох-чотирьох значень, тіло ж «множинне», так як має набагато більше видимих і прихованіх властивостей, якими пов'язане із зовнішнім оточенням [7, 28].

На думку В. А. Косяка, форма тіла має найбільше значення під час сприйняття людини як естетичного об'єкта, але важлива також як предмет естетичного ставлення й експресія тіла, його психомоторика, мова жестів, міміки і рухів тіла, що несе інформацію про внутрішнє, про рухи і стани, опосередковані впливом зовнішнього (соціального). Зовнішній вплив проявляється в експресії тіла – в особливостях поведінкових реакцій, що динамічно виражають зовні внутрішній стан особистості, а також відображають їх у зовнішності. Необхідно зазначити, що експресію разом із мовою і діями можна тлумачити як наочно-знакову модель особистості [5, 221–222].

В.П. Зінченко зазначав, що поряд із тілесною є вербална взаємодія, яка відбувається переважно у словесній формі – у процесі мовного спілкування. Задіяне в комунікативний процес слово, є фактом комунікації. За формулою та змістом воно спрямоване на іншу людину. Словом лікують, воно ж калічить, воно ж являється засобом на падіння. Слово збирає в собі енергію дії. Слово включає в себе зовнішнє і внутрішнє. Воно гетерогенне і синкретичне. Слово виступає як зовнішня форма, містить у якості своїх внутрішніх форм образ, дію, почуття. При цьому, звісно, зовнішнє і внутрішнє не рівнозначні. Їх варто розглядати як мову, яка не завжди взаємоперекладається [4, 41, 43].

Мова зовнішня – сукупність звукових сигналів, письмових знаків та символів (слів), за допомогою яких людина одержує, перероблює, зберігає та передає інформацію. Вона виявляє себе в конкретних актах мовлення, тобто у процесах висловлення власних думок, почуттів, настрої.

Любляча мати дарує своєму немовляті любов, турботу, душу і Слово. Вона безперервно коментує як всі його життєві та поведінкові акти, так і свої власні дії, пов'язані з турботою про нього. Її слова, разом із їх смислами і значеннями, проникають у рухи, жести, пізніше в образи і дії і, навіть, у душу немовляти. Слово поступово і непомітно для оточуючих становиться їх внутрішньою формою. Раптово виявляється, що дитина задовго до того, як починає говорити, багато чого розуміє. Гуління і лепет становляться все більше диференційованими й осмисленими, в них починають чутися фонеми рідної мови, які відіграють надзвичайно важливу роль для подальшого формування комунікаційних здібностей мовлення [4, 41–42].

Якість мовлення залежить від сили, витривалості, гнучкості голосу. Силу голосу визначає не крик, не гучне виголошування фрази, а внутрішнє емоційне наповнення. Можна голосно, на високій ноті висловлювати думку, але вона залишається слабкою, «порожньою», бо не підкріплена силою емоцій. Витривалість голосу – це такий його стан, коли тривала мовна діяльність людини не призводить до його ослаблення чи захворювання. Гнучкість голосу передбачає охоплення максимального діапазону звучання – від низьких до високих звуків і тонів. Ці характеристики визначаються в залежності від конкретної ситуації.

Н. П. Волкова акцентувала, що спілкування може привести до негативного результату, якщо в його процесі виникає почуття образів, ворожості, відчуження. Найчастіше його спричиняють: відмінності між верbalним і тілесним, зовнішнім і внутрішнім. Спеціалісти стверджують, що

тільки 7% інформації містить зміст сказаного, 55% інформації передається невербальному рівні (мімікою, жестами), 38% інформації – якісними характеристиками голосу (висота тону, тембр). У процесі спілкування невербальні засоби реалізовуються поза контролем свідомості, імпульсивно. Тому під час взаємодії варто зважати на свої засоби і манеру спілкування, своєчасно виправляти помилки та розбіжності [1, 67–68].

В.П. Зінченко теж зазначав, що динаміка внутрішнього не завжди співпадає з динамікою зовнішнього, так і остання часто від неї відстает. Внутрішнє і зовнішнє – це не окремі частини, із яких складається людина: вона єдина, індивід, неділима. Проте емпірично, звісно, вірно розрізняти в людині, в символі, слові – зовнішнє і внутрішнє. Антропологія постійно стикається із тим, що зовнішнє – зрадливе, а внутрішнє – таємниче. Навіть коли таємниця привідкривається, відразу починає турбувати питання про її розгадку. Різке протиставлення зовнішнього і внутрішнього і його абсолютизація ведуть науку в глухий кут [4, 37–38].

В.А. Косяк наголошував, що взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного й об'єктивного багатоаспектні. У людині як *Homo sapiens* чітко виявляється суперечлива єдність фізичного і духовного, злиття яких в єдине ціле робить її прекрасною [5, 220].

Якщо задуматися, відкинути скептичне ставлення, і терпляче проаналізувати можливу точність і практичну значимість двох категорій – внутрішнього та зовнішнього, то дуже часто науковий підхід виглядає більш суперечливим і менш переконливим, ніж живе підтвердження спостережень. У сучасному світі комунікація є одним із найважливіших аспектів людського життя. Вміння зрозуміти з якою людиною спілкується і чи щирими є висловлені думки, для сучасного бізнес-світу є життєвою необхідністю. Спроби «прочитати» людину були поширені в торгівлі ще Київської Русі, і набуті знання можуть допомогти нам і сьогодні. Природне вміння «читати» людину за її мімікою і жестами можна назвати інтуїцією, а можна звернутись до древньої науки.

Фізіогноміка, як галузь знань, знаходиться скоріше посередині між строгою науковою концепцією, заснованою на вивченні поведінкових реакцій людини та емпіричним досвідом, зібраним і переданим протягом тривалого проміжку часу. Іншими словами можна сказати те, що зовнішність може розкрити внутрішній світ людини, тобто форма допомагає розкрити зміст, а «людина – це цілісна жива форма, а не множення, не сума зовнішнього (тіла) і внутрішнього (душі, тіла, психіки, свідомості тощо). Ця жива форма складна, вона представляє собою *форму форм* чи метаформу, здатну до диференціації і генерації нових форм»[4, 38].

Отже, зовнішнє зароджується всередині, а внутрішнє – зовні. Це не лише знайомі нам акти інтеріоризації та екстеріоризації, оскільки в обох випадках маємо справу з народженням, стражданнями тощо, але й уdosконаленням зовнішнього і збагаченням внутрішнього [4, 40]. Проте досконалі зовнішнє і багате внутрішнє дуже часто виявляються непосильною задачею впродовж всього життя. Не випадково в період постмодерну тілесне і вербалне стали

найактуальнішими категоріями антропології в західній філософській думці, основою чого до кінця ХХ ст. виникла «філософія нової тілесності», яку освоюють, вивчають, досліджують наші вітчизняні філософи. До понять тілесного і верbalного все частіше звертаються гуманітарні науки, які досліджують тіло людини в різних соціокультурних проявах, отримані пріоритетні здобутки використовують у своїй практичній діяльності й активно протистоять тій бінарній опозиції, яка частково ще збереглася з епохи Нового часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айламазьян А.М. Связь моторики человека с его личностными характеристиками / А.М. Айламазьян., Т.С. Князева // Вопросы философии. – 2008. – № 2. – С. 62–73.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К. : Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Ч. 1. Логика // Г. Гегель Сочинения в 14-ти т. М.; Л.: Государственное издательство, 1930. – Т. 1. – 368 с.
4. Зинченко В.П. Тело как слово, образ и действие / В.П. Зинченко // Человек. – 2010. – № 2. – С. 34–47.
5. Косяк В.А. Людина та її тілесність у різних формах культури / В. А. Косяк. – Суми "Університетська книга". – 2010. – 318 с.
6. Косяк В.А. Універсум ритму / В.А. Косяк. – Суми : «Університетська книга». – 2008. – 137 с.
7. Пиз А. Язык телодвижений: Как читать мысли других людей по их жестам / А. Пиз. – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – 262 с.
8. Прудиус С.Д. Информационный аспект сознания / С. Д. Прудиус // Человек. – 2010. – № 4. – С. 167–180.
9. Lamont C. The philosophy of humanism / C. Lamont. – New York: Amnest – 1997. – 302 p.

РЕЗЮМЕ

Л. М. Щербаченко. Телесное и вербальное в категориях внутреннего и внешнего.

В статье рассмотрены отдельные доминанты телесных проявлений через мимику и жесты (физиогномика), связь их с внутренним на основе тела, которое является «функциональным органом» внутреннего и внешнего; сделана попытка осмысления их сложной взаимосвязи.

Ключевые слова: телесное, вербальное, физиогномика, внутреннее, внешне.

SUMMARY

L. M. Shcherbachenko. Corporal and Verbal in Categories of Internal and External.

In the article the separate dominants of corporal displays are considered through mimic and gestures (physiognomy), connection them with internal on the basis of body which is a «functional organ» internal and external; the attempt of understanding of their complex intercommunication is done.

Key words: corporal, verbal, physiognomy, internal, external.

УДК 316.6:16:177.2

М. П. Препотенська, О. Ю. Драгун
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІЛОГІЧНОГО (ДІАЛОГІЧНОГО) СПІЛКУВАННЯ

У часи розбудови демократії аналіз поліологу має гостру актуальність. В даній статті розглянуто соціально-психологічні засади поліогічного (діалогічного) спілкування. Відзначено такі типи поліологу як суб'єктно-суб'єктний, суб'єктно-об'єктний та об'єктно-об'єктний. Надані приклади поліологів, у процесі яких можна спостерігати явища психічного зараження, навіювання та наслідування, які також розгортають потенціал суб'єктно-об'єктних стосунків.

Ключеві слова: полілог, поліогічне спілкування, комунікативний вплив, комунікативні механізми, культура спілкування, маніпуляції ЗМІ.

В наш час розвитку демократії та свободи слова поліогічне (діалогічне) спілкування міцно увійшло в повсякденне життя, в дискурси ЗМІ. Особливе значення воно набуває в умовах кризи. Адже для вирішення соціально-політичних та економічних проблем необхідне їхнє широке обговорення, досягнення порозуміння у структурах влади і суспільних стосунках. Тому аналіз поліологу має гостру актуальність у часи розбудови демократії. Актуальність теми також спричинено її недостатньою вивченістю в науково-теоретичному контексті.

Зазначимо, що в історії науки і культури так склалося, що термін «полілог» не завжди сприймався автономно. Зазвичай, він тлумачився як різновид діалогу. Проте діалог і полілог навіть на рівні очевидності є принципово різними комунікативними ситуаціями. Адже взаємодія двох суб'єктів відбувається тет а тет, у зв'язку з чим виникають можливості максимальної душевності, сповіdalності, взаємопорозуміння. В поліозі завжди наявний хтось «третій» або «публіка» – спостерігачі, які чекають свого часу для репліки. Себто, такий дискурс демонструє багатоголосся і дає більшу палітру взаємовиявлення людей, роблячи спілкування більш публічним. Вважаємо, що видатна ідея М. Бахтіна про поліфонію, розвиток цієї ідеї

Ю. Кристевою і запровадження нею терміну «полілог» у контексті інтертекстуальності є достатньо коректними передумовами для обґрунтування полілогу як змістово самостійної дефініції. Крім того, сучасна дослідниця проблем комунікації Є. М. Іванова у своїй праці «Полілог як трансформація діалогу в сучасному суспільстві» вперше всебічно обґрунтувала необхідність цього терміну для позначення спілкування *групи комунікантів* у межах одного дискурсу [2]. Тож і ми, звертаючись до поняття «полілог», будемо розуміти під цим спілкування саме декількох комунікантів, об'єднаних загальною темою обговорення.

Під час полілогічного спілкування маси людей мають змогу висловити свою точку зору, обмінятися думками. Обговорення відбуваються на пресконференціях, брифінгах, гарячих лініях, на сторінках популярних газет, в інтерв'ю, тематичних передачах, телевізійних ток-шоу, Інтернет-форумах тощо. Метою нашої роботи є виявлення типологій полілогічного спілкування в залежності від психологічних та соціальних ролей комунікантів.

Низка закордонних та вітчизняних вчених, зокрема, Е. Берн, О. М. Корніяка, В. Леві, А. Маслоу, В. А. Семиченко, О. П. Сердюк, Г. Л. Чайка, Т. К. Чмут, Е. Шостром Лі Якокк вивчали психологічні особливості полілогічного спілкування та його прикладні аспекти. О.П. Сердюк, Т.К. Чмут, Лі Якокк основну увагу зосереджували на засобах комунікації і видах взаємодії співрозмовників, зокрема, в конфліктних ситуаціях та під час переговорів. О. П. Сердюк аналізував проблеми управління комунікативним процесом [9, 74], Т. К. Чмут багато уваги приділяв культурі спілкування [8, 52]. Лі Якокк розглядав спілкування як цілеспрямовану діяльність [4, 48–49; 78–79]. Українські вчені-етики Г.Л. Чайка та О. М. Корніяка вивчали особливості полілогічного спілкування в його етичних нормах. Вони зазначили, що різноманітний світ людських взаємин є сферою безпосередньої реалізації моральності в тому аспекті, в якому він розкривається як полілогічне спілкування, як міжсуб'єктна взаємодія [3, 47–53]. В цілому, можна сказати, що проблематика полілогів представлена широким спектром наукових підходів, проте в них, з нашого погляду, бракує чіткої типології комунікантів та проекції комунікативних ролей саме в полілогічній площині.

Полілогічне спілкування є однією з центральних проблем, через призму якої прояснюються питання людського взаєморозуміння і взаємосприйняття, лідерства і керівництва, згуртованості та конфліктності. Воно допомагає глибше розглянути процес міжособистісних взаємин та взаємодії у громадянському суспільстві. Згадаємо, що А. Маслоу презентував спілкування як провідну життєву потребу людини, підкреслював самостійну цінність спілкування для людини, яке не можна звести тільки до спільної діяльності [5, 285]. Людина вклучається в полілогічне спілкування в кожній новій життєвій ситуації по-своєму: сприймає інформацію або передає вказівки, виступає в ролі представника інституції чи транслює інструкції, або ж відкривається близькому другові. Отже, одна і таж сама персона, залежно від соціальної ролі у конкретному комунікативному моменті, може спілкуватися від імені власної особи, виступати представником групи або бути посередником

між різними сторонами, які беруть участь у спілкуванні. Така соціальна поліваріативність у процесі полілогічної комунікації спонукає звернути увагу на рівень суб'єктності та об'єктності комунікантів. Ми вбачаємо в системі полілогу наявні суб'єктно-суб'єктні, суб'єктно-об'єктні та об'єктно-об'єктні типи спілкування.

Полілогічне спілкування починається з відчуття людини людиною, коли відбувається попередня взаємооцінка й формується початкове емоційно-інтелектуальне відношення. У цьому процесі відіграють роль попередні відомості про співрозмовників, життєвий досвід та інші фактори, які породжують симпатію або антипатію «з першого погляду». Очевидно, що від того, як ми розмовляємо з людьми та як люди розмовляють з нами, залежить наш настрій, стан нервової системи та соціальні фактори – особистісний успіх, кар'єра, рівень міжособистісних стосунків. Володіючи вмінням спілкуватись «на рівних», людина уникає багатьох проблем, конфліктів, швидше досягає життєвих цілей.

Проте на думку Е. Шострома, сучасна людина часто вдається до маніпуляцій, і саме в цьому – коріння багатьох проблем. Маніпуляція зазвичай тлумачиться як комунікативний вплив, який веде до створення в іншого певних мотиваційних станів (почуттів, стереотипів), що спонукають його до поведінки, вигідної тому, хто на нього впливає [6, 63]. Е. Шостром розрізняє чотири типи маніпуляторів: активний маніпулятор (впливає на інших, використовуючи активні методи, і найчастіше для цього вдається до техніки «обов'язків та очікувань», а також використовує свій соціальний статус — керівника, батька, викладача), пасивний маніпулятор (демонструє роль безпорадного, такого, що мало в чому розуміється, таким чином, підштовхує іншого виконати роботу за нього), агресивний маніпулятор (ставиться до людей як до суперників, а то й ворогів, з якими він веде постійну боротьбу), та байдужий маніпулятор (намагається ніби уникнути контактів, демонструє індиферентність) [10, 104]. Сьогодні такі типи можна спостерігати зокрема у спілкуванні в мережі Інтернет, де є замовники, котрі фінансують маніпулювання, й виконавці, що готові виконати маніпуляції для розваги або з ідейних міркувань. Нерідко на важливих для політики форумах присутні представники обох (або більше) ворогуючих сторін. Незрозуміла активність одного комуніканта може спровокувати агресію іншого. Починається ескалація конфлікту. Кожна сторона щиро вважає «порушниками конвенції» опонентів. Доступ на форуми відкрито практично кожному, і немає нічого дивного в тому, що «заслані козачки» або «борці за світлу ідею» регулярно вступають у віртуальні сутички. Проте ніхто не хоче бути переможеним у цій боротьбі, зловмисно створеній супротивником для імітації думки реальних людей. Зазвичай форуми сприймаються як щирий обмін думками, тому першопочаткова ступінь довіри тут досить висока. Цим й зловживають маніпулятори всіх мастей. У даному комунікативному процесі стикаються суб'єкти, які включаються у комунікацію щиро, шукаючи порозуміння, прагнучи істини, та суб'єкти, які виконують «надзавдання», заказ своєї влади. Отже, вони розглядають онлайн-співрозмовників як об'єктивовані

«предмети» впливу. Тут ми бачимо яскравий приклад суб'єкт-об'єктного стосунків у поліозі.

Громада складається з мікрогруп, співтовариств людей, де під час поліологів породжуються різноманітні соціально-психологічні (внутрішньогрупові) явища, які накладають відбиток на життя та діяльність учасників. У рольовому спілкуванні людина реалізує себе як виразник інтересів певних соціальних верств, набуває почуття належності до соціальної групи і відносин, суспільного захисту. За цими почуттями стоять важливі соціальні потреби конкретного індивідуума, задоволення яких частково здійснюється саме в рольовому спілкуванні. На думку Е. Берна, під час комунікації люди ситуативно тяжіють до ролей «Батька», «Дитини» й «Дорослого» [1, 229]. Як приклад, розглянемо конкретну життєву ситуацію. У певній корпорації одна із співробітниць не може знайти потрібний документ і запитально дивиться на своїх колег. У відповідь чує: А: «У тебе завжди все губиться» (позиція «Батька»); В: «Не дивися на мене, я нічого не брала» (позиція «Дитини»); В: «Давай поглянемо у шафу, мені здається, папірці знаходяться там» (позиція «Дорослого»). Отже, будь-яка репліка комуніканта вкладається в цей рольовий трикутник.

Інший приклад рольового спілкування — батьківські збори в одній з київських шкіл. На зборах обговорювалося питання про те, що вчителька ображає учнів грубими словами, принижує їх. Зокрема, ця педагог могла назвати дитину, яка її дратувала, «воно», «придурок», «тупиця» і т. ін. У конфліктному поліозі брали участь батьки дітей класу, класний керівник та безпосередньо вчителька, з якою пов'язаний конфлікт. Обговорення склалося дуже гаряче, адже всі учасники були стурбовані. Під час поліогу вчитель, який з учнями обирає роль авторитарного лідера, на батьківських зборах раптово «сховався» в ролі ображеної дитини. Виправдовуючись, вчителька звинувачувала родини в поганому вихованні дітей. Себе ж позиціонувала як ображену дитину, жертву наклепів. Батьки із свого боку в досить агресивній формі вимагали встановити толерантний тон під час навчального процесу, відверто погрожуючи «героїні» сюжету. Збори перетворилися на суцільну лайку, що не одержала конструктивного виходу. Проте вирішення проблеми було б можливе при зваженому широкому спілкуванні, пошуку компромісу. Але переважили емоції та відчуженість учасників конфлікту одне від одного. Отже, наразі маємо приклад **об'єкт-об'єктного** спілкування.

В поліогічному спілкуванні яскраво виявляється волюнтарістичний вплив однієї людини на інших. З одного боку, влада – це можливість здійснювати вплив, з іншого боку – щоб впливати, треба мати владу. Коли людина або група користується владою для того, щоб принизити інших, це найчастіше демонструє відсутність культури спілкування, її моральної складової. Сьогодні, як ніколи, проблема культури поліогічного спілкування набуває неабиякого значення. Сучасні ЗМІ, маючи величезні можливості формувати в людини смак до справжньої культури взаємин, часто нехтують цією можливістю, використовують «четверту владу» в протилежному напряму, сприяючи розвитку «антикультури». Екрані телевізорів заполонили третьосортні фільми,

однотипні шоу, на глядача ллються брутальні слова, жаргонізми, агресивний гумор, деструктивна інформація. Звісно, почутий й побачений негатив відкладається «багажем знань» у підсвідомості та при нагоді використовується, переважно молоддю, у спілкуванні. Така ситуація не може не турбувати суспільство. Якщо не давати належної оцінки процвітанню антикультури, вона починає сприйматись як норма. В полілогах в громадських місцях, в сім'ях також поширено грубість, відсутність взаємоповаги, порушується принцип людяності як найбільш бажаної норми взаємостосунків між людьми. Це викликає загальний негатив і руйнує духовну сферу людських взаємовідносин. Тому величезне значення для становлення особистості має те, який саме досвід передає суспільство наступним поколінням через дискурси колективного обговорення проблем.

З позицій **суб'єкт-суб'єктного** підходу до поліогічного спілкування нікого з партнерів не можна розглядати як об'єкт, адже кожний з них є активним суб'єктом комунікації. Проте суб'єктність поліогічного спілкування не зводиться до спрощеного уявлення про цей процес як про абсолютну рівність партнерів. На нашу думку, незмінною й загальною умовою такої комунікативної взаємодії є взагалі – відмова від категорії об'єкту впливу. Тому головними ознаками поліогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному рівні стають здатність чути, бачити і розуміти співрозмовника, тодіжність психологічних позицій співрозмовників (недопустиме домінування одного зі співрозмовників у спілкуванні, обов'язкове визнання права інших на власну думку, позицію), проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти точку зору співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери вслухаються, розділяють почуття одне одного, співпереживають), відхід від суто рольових позицій. У процесі поліогічного спілкування здійснюється взаємний обмін не лише діяльністю, але й почуттями, уявленнями, ідеями. Отже, поліогічне спілкування мотивується прагненням комунікантів виявити психологічні якості одне одного, у ході чого формуються міжособистісні стосунки симпатії чи антипатії. Приклади **суб'єкт-суб'єктного** спілкування в поліозі ми можемо спостерігати в колі широких друзів, у родинних бесідах, у ділових переговорах, де співрозмовники цінують одне одного як особистість і вміють прислухатися до контрапрограментів.

Маніпулятивне спілкування, що будується за принципом «суб'єкт – об'єкт», апріорі не може бути симетричним та рівноправним. Зазвичай така комунікація чи її симуляція стає агресивним інструментом впливу на окрему людину, групу людей, суспільство в цілому. Мовленнєвий статус співрозмовників безпосередньо корелює з їхньою соціальною роллю, а маніпулятивне спілкування за принципом «суб'єкт-об'єкт» це управління особистістю, сила якого полягає в прихованому характері факту впливу.

В об'єкт-об'єктному спілкуванні комуніканти один для одного стають взаємними предметами впливу. В розмові такі люди не згодні пристосовуватися та поступатися. Кожен учасник наполягає на своїй точці зору, образно кажучи, виконує свою програму. Прикладом такого виду поліогічного спілкування є деякі ток-шоу, в яких беруть участь «слуги народу». Запрошені політики

начебто обговорюють важливі для суспільства питання. Проте деякі підняті поліозі проблеми викликають типові негативні реакції опонентів. На зміальному майданчику відбувається видовище – «бій биків», у якому ніхто не хоче здавати позиції та прислуховуватися до контрапрограментів. У результаті такого спілкування питання лишається не вирішеним, а ставлення співрозмовників одне до одного та до всіх присутніх у студії стає очевидним. Ще одним прикладом об'єкт-об'єктного типу поліологічного спілкування можуть бути ділові переговори, під час яких усіх співрозмовників турбує лише суть справи, особистісна вигода, а настрій і почуття опонентів не беруться до уваги.

Проте загальне поле впливу в поліозі має свої специфічні комунікативні механізми. Розглянемо, як виявляються в поліозі такі засоби психологічного впливу як навіювання, психічне зараження та наслідування. Зазвичай про ці явища йдеться в контексті досліджень психології натовпу, стосунків оратора і аудиторії, проте ми вважаємо, що у випадку поліологічного спілкування вони також наявні, хоча і мають деякі особливості. Навіювання – це цілеспрямований вплив однієї людини на іншу або на групу людей, що передбачає некритичне сприйняття висловлених думок та волі [7, 122]. Процес навіювання ґрунтуються на впливі словом, який навмисно перебудовує майбутню діяльність інших комунікантів, скерований на підвищення результативності їхніх дій. Під час цього процесу не досягається згода, а лише забезпечується прийняття інформації, яка містить готовий наказ. Такий вплив буде ефективним, якщо це буде робити людина авторитетна, якій довіряють. Свій авторитет така людина використовує як засіб навіювання, полілог у такому разі грає роль «хору» при авторитарному ораторові. Учасники поліологу стають керовані. Це можна спостерігати, наприклад, на психологічних тренінгах, у сектах, у навчальних аудиторіях, на ток-шоу. Наразі полілог стає асиметричним, поліологичне спілкування симулюється, а не відбувається повноцінно. Одним із видів навіювання є непрямий вплив, розрахований на некритичне сприйняття інформації, коли використовуються не наказові, а оповідні форми. Мета впливу досягається за рахунок того, що збуджуються сильні емоційні реакції, спричиняючи подальшу передачу інформації від однієї людини до іншої. Прикладом навіювання є чутки, які, з одного боку, є власне засобом впливу, а з іншого – продуктом, результатом навіювання.

Ще одним прикладом може бути педагогічний процес, в якому передбачається поліологічне обговорення навчальних тем. Якщо викладач – харизматичний оратор, який з любов’ю та знанням своєї справи широко і захоплено подає предмет, під час таких занять учні, студенти чи аспіранти включаються у співпрацю – полілог, комунікативну взаємодію. Навіювання грає позитивну мобілізуючу роль, актуалізує співрозмовників. Прагнення активної участі в поліозі, виникнення запитань, дискусійна ситуація свідчать про ефективний результат педагогічного впливу. За відсутності ж описаної реакції можна бути певним, що розповідь не справила враження, не стимулювала до колективного обговорення. В навіюванні у процесі навчання важлива не тільки харизматичність педагога, а й його вміння підбирати

ефективні репліки впливу. Так, заохочувальним засобом у навіюванні можуть бути компліментарні фрази: «я вас уважно слухаю», «ви кажете цікаві речі», «ви маєте великі здібності, все вийде добре». Навпаки, негативний результат впливу може мати висловлена педагогом форма незадоволення, що навіює учням відчуття неповноцінності, перетворює аудиторію на пасивний об'єкт. Отже, навіювання за умови педагогічного таланту викладача може розгорнути творчий полілог на суб'єкт-суб'єктному рівні, а в іншому разі перетворює потенційно полілогічну ситуацію в суто монологічний дискурс, об'єктно-об'єктну взаємодію.

Ще одним засобом психологічного впливу є психічне зараження. Цим терміном психологи означають пряму, безпосередню і, як правило, неусвідомлену передачу від однієї людини до іншої думок, образів, переживань [7, 196]. Такий вид маніпуляції яскраво виявляється як засіб впливу в групах малознайомих людей. Внаслідок такого впливу людина швидко переймається настроєм сусідів. Під час психічного зараження люди несвідомо йдуть за іншими, наслідуючи їхню поведінку. Подібне явище, на нашу думку, спостерігалося під час аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Хвиля паніки та чуток серед населення то зростала, то спадала. Обговорення, спілкування з цього приводу не припинялося. Хвиллюючись за дітей, життя та здоров'я рідних і близьких, одні люди, дивлячись на інших, кидалися до залізничних кас, атачували аеропорти, готові були йти пішки світ за очі. Здається, схожу ситуацію ми бачили й взимку 2010 року під час офіційно проголошеної епідемії «свинячого грипу», коли населення за лічені години скупило марлеві пов'язки, лікарські засоби, часник та лимони. Обмін чутками й плітками, сенсаційна статистика в газетах та полілогічне бурхливе обговорення цього створювало гостро нервову атмосферу. Отже, в подібних ситуаціях полілогу свідомі характеристики замінюються несвідомими. Проте психічне зараження демонструє й передавання таких емоцій, як ейфорія, сміх, захоплення. Прикладом можна вважати переказ і сприйняття анекdotів у групі людей. Отже, якщо присутня загальна бурхлива реакція на почуте, її можна оцінювати як певне психічне зараження.

Наступний відомий засіб психологічного впливу наслідування – особлива форма поведінки людини, яка полягає у відтворенні нею дій інших осіб на свідомому чи несвідомому рівні [7, 119]. Приклад наслідування, імітації ми бачимо у процесі інтернет-комунікації. Полілогічне спілкування на чатах, форумах, блогах відбувається вербально із залученням мови знаків (смайлики), з використанням загально прийнятого жаргону. Наслідуючи специфічну мову тих, хто є постійним відвідувачем всесвітньої мережі, новачки нібито показують: «я свій». Інший приклад – молодіжні тусовки, в яких також з насторожею відносяться до новачків. У цьому випадку, щоб вписатися у групу, людина використовує певні лінгвістичні коди, сленг як засіб увійти в конкретний соціум. Отже, наслідування як соціально-психологічне явище стає змістом полілогу, міжособистісних відношень і взаємодії у групі, колективі, суспільстві, створює умови суб'єкт-суб'єктного спілкування.

Упродовж життя з людиною відбувається перехід від простих форм (потреб в емоційному контакті) до складніших — потреба у співпраці, інтимно-особистісному, діловому спілкуванні тощо. Проте варто пам'ятати, що з часом потреби змінюються, і це веде до внесення відповідних коректив у накреслені життєві плани. Потреби тісно пов'язані з мотивацією. Мотивація це процес стимулювання себе та інших (окремої людини або групи людей) до діяльності, що спрямована на досягнення певних цілей. Мотив це реальне спонукання, яке змушує людину діяти в певній ситуації за певних життєвих обставин [6, 89–90]. Як приклад наведемо притчу. Якось перехожий побачив і запитав у групи каменярів: «Для чого ви працюєте?». Один з них відповів: «Для того, щоб мати їжу». Другий сказав, не думаючи довго: «Роблю це тому, що нічого іншого не вмію робити». Третій відповів: «Тому, що треба обтесати каміння для стіни». Четвертий, подумавши трохи, сказав: «Я хочу, щоб мене шанували за те, що я вмію це робити». А п'ятий, поглянувши навколо, відповів: «Я хочу, щоб тут був побудований дивовижний храм». Ця притча дає змогу побачити, як люди пов'язують свої потреби з мотивами праці. Мотивація – внутрішній психічний механізм людини, який відповідно до потреби запускає цілеспрямовану поведінку на її задоволення. Вона розглядається як процес вибору між різноманітними можливими діями, пояснює цілеспрямованість дій [7, 261]. Отже, вступаючи в контакт, важливо вміти розпізнавати мотиви спілкування кожного комуніканта у полізі. Ці мотиви можуть бути такими, що збігаються і полегшують полілогічне спілкування, та можуть бути протилежними, які заважають ефективному спілкуванню. В першому випадку полілог стає симетричним, в іншому – асиметричним.

Полілогічне спілкування відіграє в нашому житті визначальну роль, має важливе значення як для становлення людини в суспільстві. В ідеалі полілогічне спілкування повинно змушувати людей тамувати егоїзм й пристосовуватися до поведінки, потреб та інтересів колективу. Доки співрозмовники не пристосуються одне до одного, не узгодять методи і прийоми спілкування, вони не зможуть встановити між собою повноцінний контакт. У зв'язку з цим ми надаємо таке підсумкове визначення полілогічного спілкування: полілог – це процес міжособистісної взаємодії групи людей, породжений обговоренням актуальних потреб комунікантів, спрямований на задоволення цих потреб і опосередкований певними міжособистісними стосунками.

Нами відзначено такі соціально-психологічні типи полілогу як суб'єктно-суб'єктний, суб'єктно-об'єктний та об'єктно-об'єктний. Ці типи стосунків детерміновані мотивами та рольовими перевагами комунікантів. У випадку «батьківського» авторитарного дискурсу при наявності «дитячої» ролі підлеглих полілог стає асиметричним, здатний перетворитися на монолог. У випадку «дорослого» спілкування полілог набуває симетрії, рівноваги суб'єктів спілкування. Також ми визначили, що у процесі полілогу можуть спостерігатися явища психічного зараження, навіювання та наслідування, які також розгортають потенціал суб'єктно-об'єктних стосунків. Щоб уникнути маніпуляцій у процесі полілогічного спілкування, бажано володіти прийомами

розпізнавання і нейтралізації цілеспрямованої активності противника, враховувати наявну типологію комунікації. Саме це здатне призвести до ширості у спілкуванні, перетворити його, кажучи словами Екзюпері, у справжню «розкіш» людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих отношений. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. / Э. Берн; М. С. Мацковский (ред.). – СПб. : Спец. лит. 1996. – 399 с.
2. Иванова Е. М. Полилог как трансформация диалога в современном обществе [Рукопись]: автореферат дис. ... канд. филос. наук / Е. М. Иванова; науч. рук. О. Т. Лойко; ГОУ ВПО ТПУ. – Томск: Комплекс, 2009. – 24 с.
3. Корніяка О. М. Мистецтво гречності: Чи вміємо ми себе поводити? / О. М. Корніяка. – К. : Либідь, 1995. – 96 с.
4. Лі Якокк. Кар'єра менеджера: Пер. с англ. / Якокка Ли; при участии У. Новака ; общ. ред. и вступ. ст. С. Ю. Медведева. – М. : Прогресс, 1991. – 384 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность: Пер. с англ. / А.М. Татлыбаевой, А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
6. Мещеряков Б. Г. Введение в человекознание / Б. Г. Мещеряков, И. А. Мещерякова. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1994. – 319 с.
7. Немое Р. С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива / Р. С. Немое – М. : Педагогика, 1984. – 285 с.
8. Семichenko B. A. Психология общения: -2-е изд. / B. A. Семиченко – K. : Magistr-S, 1998. – 150 c.
9. Сердюк О. П. Основи управління комунікативним процесом: Підручник: / О. П. Сердюк – K. : IZMH, 1998. – 240 с.
10. Шостром Э. Анти-Карнеги, или человек манипулятор: Пер. с англ. / Э. Шостром – Минск: ТПЦ “Полифакт”, 1992. – 128 с.

РЕЗЮМЕ

М. П. Препотенская, Е. Ю. Драгун. Социально-психологические основы полилогического (диалогического) общения.

Во время построения демократии анализ полилога имеет острую актуальность. В данной статье рассмотрено социально-психологические основы полилогического (диалогического) общения. Отмечены такие типы полилога как субъективно-субъективный, субъективно-объективный и объективно-объективный. Даны примеры полилогов, в процессе которых можно наблюдать явления психологического заражения, внушения и наследования, которые также разворачивают потенциал субъективно-объективных отношений.

Ключевые слова: полилог, полилогическое общение, коммуникативное влияние, коммуникативные механизмы, культура общения, манипуляции СМИ.

SUMMARY

M. P. Prepotenskaya, E. Y. Dragun. Social and Psychological Aspects of Polylogic and Dialogic Communication.

During the democracy formation the analysis of polylogue is very actual. Social and psychological aspects of polylogic and dialogic communication are considered. Such types of polylogue as subject-subject, subject-object and object-object are determined. The examples of polylogues during which the phenomena of mental infection, suggestion and succession can be observed are given and they also reveal the potential of object-object relationships.

Key words: polylogue, polylogic communication, communicative influence, communicative mechanism, culture of communication, mass media manipulations.

УДК 130.122:123.1

В. С. Дудченко
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДУХОВНІ ВИМПРИ СВОБОДИ

У статті розглядається проблема людської свободи загалом і духовної свободи зокрема, де традиційним є розуміння свободи від відсутності будь-якого примусу. Показано, що розуміння свободи залежить від міри внутрішньої культури людей, від міри духовності соціуму. Актуалізовано проблеми пов'язані з духовною свободою, в даному річищі вона означена свободою від «ЕГО», свободою духовного від матеріального, свободою від самозвеличення.

Ключові слова: свобода, духовність людини, гуманність, духовна свобода, духовні ідеали.

Свобода – це одвічне прагнення людства бути вільним, але донині це недосяжна мрія для більшості. Лише окремі індивіди, які досягли високої духовності, знаходять шляхи до свободи.

Слово «свобода» вміщує в собі дуже глибокий зміст. Базовим, традиційним є розуміння свободи як відсутності примусу. І дійсно, важко не погодитись з Т. Дроздовою в тому, що «проблема свободи належить до найскладніших фундаментальних проблем філософії» [5, 337]. В реальному житті ми залежні від усього, що нас оточує. Все це суттєво впливає на особисту свободу. З'являється рабська залежність від речей та їх еквіваленту – грошей. Ця залежність обернено-пропорційна ступеню духовності людини.

Багатогранність поняття духовної свободи детально проаналізували Будда, Конфуцій, Ісус Христос, Сократ, Кант, Джон Стюарт Міль, Махатма Ганді, Ісаїя Берлін. Ідеали духовної свободи є фундаментальною складовою усіх світових релігій (буддизму, християнства, ісламу), проходять червоною ниткою через найдавніші філософські вчення (золоте правило етики Конфуція), в

даосизмі принцип невтручення (у-вей), повага до всього живого в буддизмі, «категоричний імператив» Канта. Згадані мислителі вважали, якщо людина не може бути цілком відокремленою від суспільства, то вільним можна вважати лише той стан людини, який не шкодить іншим людям і не зазіхає на їх свободу. У протилежному випадку з'являється залежність від негативної реакції оточення на власні дії.

Інші філософські міркування, які суперечать цьому твердженню – лише спроби виправдати свою бездуховність.

Розуміння свободи, звичайно, залежить від міри внутрішньої культури людей, від міри їхньої духовності. Так, эгоцентрік, думаючи про свободу, має на увазі свободу вседозволеності, безкарності. Духовна ж свобода – це щось інше.

Ми поставили на меті актуалізувати проблеми пов'язані з духовною свободою, в даному річищі нам видається, що духовна свобода є свободою від «ЕГО», свободою духовного від матеріального, свободою від самозвеличення, свободою від міру, який «ловив» Г. Сковороду.

Якщо розглянути означену проблематику в історичному аспекті, то бачимо, що в добу античності назвати людину вільною просто означало описати її юридичні права та обов'язки і протиставити їх правам та обов'язкам раба. На відміну від раба, вільна людина мала право (*entitled*) брати участь у політичному житті свого міста і впливати на роботу його законодавчих інституцій. Великою мірою правда, що ідея свободи як правозадатності (*entitlement*) в ухваленні політичних рішень була не єдиною концепцією свободи, поширеною серед греків. Стоїки протиставили свободі гетерономний стан людини, чий вибір суперечить універсальному раціональному порядку, а отже, аморальний; для стоїків, як і для Руссо, що оживив таке розуміння свободи, свобода – не що інше, як покора законам, які визначає собі людина. А в Платона ми бачимо дуже позитивну, суто особисту (*intra-personal*) концепцію свободи. В сучасній ліберальній традиції репрезентовані і розуміння свободи як права мати голос в ухваленні політичних рішень, і розуміння свободи як раціонального вибору відповідно до норм, що їх визначає сама людина і що узгоджуються з природним моральним порядком; проте жодне з цих розумінь не є характерною рисою цієї традиції. Скажімо, для представників ліберальної традиції XVII століття вимагати, щоб люди були вільні, означало вимагати, щоб їхнє внутрішнє життя, спонтанні асоціації і продуктивні зусилля були захищені від зазіхань церкви і держави. Досить ясно, що ця ліберальна концепція свободи як невтручення в захищену сферу життя відрізняється від обох концепцій свободи, поширених серед еллінів, бо суспільство вільних людей в обох властивих еллінам розуміннях було б сумісним із відсутністю типових ліберальних імунітетів. Сучасну концепцію свободи як незалежності або автономії, коли вільну людину характеризують як таку, що керує собою, і більше нею ніхто не керує, теж варто відрізняти від усіх поглядів на свободу, які ми поки що розглядали. Адже людина, автономна у цьому сучасному розумінні, зародки якого формувались у творах Канта, Гумбольдта, Токвіля і Мілля, має імунітети, яких бракувало грецьким громадянам, і має спроможність

раціонального самовизначення, якого вільні елліни не потребували. В такому контексті навіть Сократ міг заявляти, ніби він – вільна людина, дарма що ув'язнений, бо ніколи не міняв свого статусу на статус раба.

Наявність голосу в справах спільноти, серед якої живе людина, може допомогти їй досягти статусу автономного діяча. Загальним наслідком демократичного режиму може бути те, що він перешкоджатиме зусиллям діяча досягти такого статусу. Це твердження тільки означає, що ліберальні автори XVII століття не були непослідовними, обстоюючи ліберальні свободи думки.

Так, Спіноза роздумуючи над вказаною проблематикою, висловив власне розуміння свободи: «Рабство речі полягає в тому, що вона підкоряється зовнішнім причинам, навпаки, свобода – в тому, що вона не підкорена ними, але вільна» [9, 165].

Служні думки про духовну свободу знаходимо в Н. Бердяєва. Він зазначав, що «свободу не можна ні з чого вивести, в ній лише можна перебувати».

Гегель, читаючи «Лекції по філософії релігії», показує розвиток Абсолютного Духу, Абсолютної Ідеї крізь призму свободи та необхідності. У третьому розділі лекцій «Натуральна релігія на стадії переходу до релігії свободи» наголошує: «Боротьба пізнається як визначення самої субстанції. Негативне закладене в самому дусі і в порівнянні з його аффірмативністю; отже, це порівняння є присутнім в почутті, складає страждання, смерть. Боротьба, яка сама себе припиняє, є устремлення духу прорватись до самого себе, до свободи» [2, 8].

Дійсно, для кожної людини, яким би не був її світогляд, свобода належить до числа вищих духовних ідеалів. Відповідно до світовідчуття кожного з нас, свобода – це те, що належить нам від народження: ніхто не має права відібрати свободу в людини проти її волі. Нам імпонують думки Д. Гудінга та Дж. Леннокса, стосовно цілісного світогляду на питання духовної свободи: «Навіть спроба відняти чиось свободу – злочин проти високого звання Людини» [3, 210]. Соціокультурна висота людини, людяність вимірюються категоріями духовної свободи.

Н. Нойгауз вважає, що свобода – це прояв того, чи ми є духовними істотами. Справжня людина не просто народжується, а «стає» людиною. Людина є незапрограмованою істотою, яка крок за кроком себе конкретизує – на основі конкретних обставин, її біологічних задатків та часових і суспільних умов. І «від її доброї волі, участі та енергії залежить, що людина зробить з цих умов та належних їй шансів життя» [10, 2]. Дійсно, духовно сформована особа здатна нести відповідальність за стан особистого і суспільного рівня свободи.

Англійський філософ ХХ ст. Ісая Берлін виділяє дві основні концепції свободи – негативну та позитивну, бо його позиція, що обстоює пріоритет свободи, спирається на доктрину плуралізму цінностей, якої він завжди дотримувався. Проте не всі дослідники поділяють означену точку зору. Ми вважаємо за доречне говорити про три концепції, оскільки поняття «позитивної свободи» вживається у двох радикально відмінних і несумісних значеннях.

Щодо негативної концепції свободи, то І. Берлін так визначає її зміст, говорить, що фундаментальне розуміння свободи – це свобода від ланцюгів, від ув'язнення, від поневолення іншими. Все решта – розширення цього сенсу, якщо не метафора. Той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди; боротися за особисту свободу означає прагнути покласти край втручанню, експлуатації, поневоленню з боку людей, чиї цілі відрізняються від твоїх. У такому річищі свободу доречно пов'язувати із відсутністю будь-якого домінування чи залякування.

Якщо торкнутись позитивної концепції свободи в тоталітарній версії, то варто зауважити, що противники свободи майже ніколи не зважувались відверто проголосити свою ворожість, а тому вдавалися до підміни змісту поняття «свобода». Різноманітні диктатори, політичні вожді оголошували свободу в традиційному розумінні негативною свободою. Вона й справді негативна, – не в тому сенсі, що вона недолуга, а в тому значенні, що вона є «волею від». Якщо ідея позитивної свободи ґрунтується на необхідності «волі до». «Воля до» необхідна людині для осмислення її життя. Людське життя, самою своєю природою, мусить бути присвячене чомусь – будь-якій геройчній справі, чи буденному призначенню. Бо жити – означає прагнути чогось, прямувати до якоїсь мети. Проте «воля до» не є свободою і не може бути її замінником. Людина повинна мати свободу «волю від», щоб обирати мету життя, щоб реалізовувати власну, а не детерміновану ззовні «волю до». В реальному житті концепція «позитивної свободи» слугувала для того, щоб надати привабливості ситуації, коли відсутня «негативна» свобода. Адже справжня свобода – це позитивна свобода, наявність великої мети, якій людина може присвятити своє життя.

Доцільно наголосити, що досить часто лібералізм звинувачують у чисто зовнішньому та матеріалістичному ставленні до земного та плинного. Адже життя людини складається не лише з їжі та напоїв. Існують більш високі та важливі потреби, ніж харчування та вода, житло та одяг. Навіть найбільші земні багатства не можуть дати людині щастя: вони не зачіпають її внутрішнього «я», залишаючи душу незадоволеною та порожньою. Найсерйозніша помилка лібералізму полягала в тому, що він нічого не міг запропонувати більш глибоким та шляхетним прагненням людини.

Але критики, що висловлюються в такому ключі, лише демонструють своє хибне та матеріалістичне розуміння цих вищих та шляхетних потреб. Наявними засобами соціальної політики можна зробити людей багатими або бідними, але не можна зробити їх щасливими або задовольнити їх глибинні прагнення до духовної свободи. І ніякі зовнішні засоби не приносять тут успіху. Єдине, що може зробити соціальна політика, це знищити зовнішні причини болю та страждання. Вона може розвивати систему, яка дає їжу голодним, одяг – неодягненим та житло – бездомним. Щастя та задоволення залежать не від їжі, одягу та житла, а, крім усього іншого, від того, що людина плекає всередині себе. Саме духовне в людині не може бути задіяне лише зовнішнім регулюванням, внутрішні, духовні багатства можуть прийти до людини як ззовні, так і з глибини її власного серця.

Стосовно позитивної концепції свободи в ліволіберальній версії, доцільно наголосити, що поняття позитивної свободи вживається і в іншому значенні, яке не заперечує негативної свободи, а доповнює її, разом з тим застерігаючи проти крайнощів її абсолютизації. Вказану концепцію розробляли з II половини XIX ст. теоретики «нового лібералізму» Т. Х. Грін та Б. Бозанкет. Цієї концепції дотримується Дж. Сорос, який розглядає свободу як наявність альтернатив, свободу як функцію людської здатності змінити своє становище. Застосовуючи математичне моделювання, позитивну свободу, можна визначити у вигляді рівняння: позитивна свобода = негативна свобода + умови для її реалізації. В політичній практиці це передбачає компроміс між негативною свободою та рівністю. За умов радикальної нерівності більшість людей мають набагато менше можливостей, ніж еліта, вони позбавлені тієї позитивної свободи, яку могли б мати за умов більшої рівності. Разом з тим цілковита рівність можлива лише як тотальне зрівнювання, нівелляція відмінностей між індивідами, жорстка регламентація їх життєдіяльності, а отже – відсутність усякої свободи та прояви тоталітаризму в різних модифікаціях.

Тому політикам, науковцям, пересічним громадянам варто усвідомити, що втрата духовних цінностей, втрата свободи і втрата незалежності своєї держави – це тотожні поняття. Ми цілком погоджуємося з тезою, що: «втрата свободи або рабство – це плата за нестачу духовності» [8, 1].

Ми побачили, що поняття свободи дуже неоднозначне і вимагає подальшої концептуалізації. Стосовно духовної свободи, то нам імпонує її інтерпретація І. Осіповим, який, на відміну від І. Берліна, з його «двоюма концепціями свободи», пропонує три смисли свободи. Він звертає увагу на три різні аспекти цього поняття і перший з них називається метафізичним розумінням свободи. Тут йдеться про прості речі, вірніше, про просту реч – про свободу волі людини як образу Божого, про свободу, що характеризується наявністю в людині здатності вибору, внутрішнього вибору, між добром і злом. Мова тут йде не про те, правильно або неправильно вона вибирає, помиляється чи ні, про фундаментальні властивості людської природи – про свободу волі. Наголошує: «Ця свобода, з християнської точки зору, є тією властивістю особи, втрата якої призводить до повної деградації особи» [7, 1]. За християнським віровченням, над цією свободою ніхто не владний – ні люди, ні суспільство, ні демони, ні сам Бог. Отже, перше розуміння свободи – це метафізична свобода, свобода волі.

В соціокультурному аспекті є друге розуміння свободи. Воно пов'язане з можливістю реалізації особи в умовах її життя в суспільстві, в соціальних умовах, у навколоїшньому світі культури. Тут вже йдеться про свободу дій людини, цю свободу можна назвати зовнішньою свободою. Якщо ми торкнемося більш вузького спектру, а саме соціальної сторони життя людини, то можна говорити про права людини або – свободу людини. Але ця зовнішня свобода не вичерpuється тільки правами. Зовнішня свобода ширша: вона проявляється в людини по ставленню до речей, до природи, до самої себе. Отже, зовнішня свобода достатньо широке поняття, але в нім найбільш

актуальним питанням сучасності є саме питання про права або свободу людини.

Ось ці два види свободи, загалом, усім зрозумілі: всі про них знають, всі про них говорять і пишуть. Християнство вказує на третій вид свободи, з аксіологічної точки зору – найважливіший. Мова йде про духовну свободу. Ось ця третя категорія – духовна свобода – означає ні що інше, як владу людини над своїми пристрастями, або – панування розуму над серцем; над всіма матеріальними і скроминущими цінностями. Це не просто панування розуму, а опанування розумом пристрастей: гордості, хтивості, егоцентризму, зверхності та інших.

Як людина долучається до духовної свободи? Вона здобувається правильним життям і це правильне життя залучає людину до Бога, робить його співзвучним Богові, співучасником Бога в коеволюції духовного та матеріального світу. Ці три категорії свободи дозволяють нам говорити про те, що є метою людини і ким являється сама людина. Свобода волі є природженою властивістю. Свободи зовнішні хоча і є дуже бажаними, але, оскільки вони завжди умовні і відносні, не можуть бути метою самі по собі. Звичайно, вищою метою для людини є свобода духовна, бо тільки вона дійсно дає людині змогу правильної поведінки, вчить правильному життю і вибудовує соціокультурні та духовні координати.

Духовна свобода реалізовується практичним здійсненням своїх релігійних переконань і нічим не відрізняється від найважливіших соціальних свобод або прав людини, яким на сучасному світі надається виняткове значення. Моральна і духовна деградація, яка є зараз фактом життя сучасних цивілізованих держав Європи та Америки – прямо свідчить про те, що однією з найголовніших причин цієї деморалізації є якраз фактично необмежена свобода людини і зростання рівня бездуховності суспільства.

Це викликає занепокоєння і найбільше турбує, бо колosalним негативом, з яким ми увійшли до третього тисячоліття, є пануюче в розумах сучасних людей ототожнення духовної свободи людини з її політичними правами і свободами. Це помилкове розуміння свободи стало таким, що трактується єдиним розумінням свободи. Під свободою розуміють тільки ці межі політичної самореалізації людини. І це, на жаль, стало основним розумінням свободи. Тому ми бачимо масу негативних явищ, пов'язаних з тим, що ця зовнішня свобода розглядається як первинна і необхідна умова належного життя людини.

Усі умови соціального існування людини, включаючи, в першу чергу, політичні права і свободи, ніколи не можуть розглядатися як самоціль: вони тільки засіб духовного зростання людства і ніколи не повинні розглядатись як мета.

Абсолютна духовна свобода – це властивість Бога. Спіноза також вважає за необхідне формування духовної свободи суспільства та особистості через синергію з Творцем. Він зазначає: «Свободу я визначаю таким чином: вона є надійним існуванням, котре наш розум одержує завдяки безпосередньому єднанню з Богом, з тим, щоб викликати в собі ідеї, а поза собою дії, які

узгоджуються з його природою, причому його дії не повинні бути підкорені ніякими зовнішніми причинами»[9, 8].

Для пересічної людини духовна свобода повинна бути наповнена любов'ю, гуманізмом, совістю. Бо, де немає любові, поваги, самообмеження, там панування пристрастей. Де немає любові – тобто, де немає самовіддачі, де немає перемоги над егоїзмом, там, ми знаходимо культ пристрастей.

I тоді духовною свобода починає програвати, втрачає позиції – там, де немає боротьби з пристрастями (зі своїм егоїзмом), там неминуче панування пристрастей перетворює людину на чудовисько. А пристрасті завжди божевільні, неконтрольовані, вони руйнують людину, калічать її психіку, гублять особистість, приносять страждання духовні і тілесні і, кінець кінцем, смерть. Тільки там, де любов, – а любов можлива тільки там, де чистота серця, бо любов народжується поступово, в міру очищення людини від пристрастей – там, де любов, там свобода стає духовною свободою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін. – К. : Основи, 1994. – 216 с.
2. Гегель Філософия религии / Гегель, соч. в 2 т. сост., общ. ред. А. В. Гулыги. Пер. с нем. П.П. Гайденко и др. – М. : Мысль, 1977. – Т. 1: Філософия религии. – 573 с.
3. Гудінг Д. Цінність людського життя / Д. Гудінг, Дж. Леннокс. Людина та її світогляд. перекл. з рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг. ред. М. А. Жукалюка. – К. : УБТ, 2007. – Т. 1: Для чого ми живемо, і яке наше місце у світі. – С. 195–224.
4. Гудінг Д. Істина і реальність / Д. Гудінг, Дж. Леннокс. // Людина та її світогляд перекл. з рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг. ред. М. А. Жукалюка. – К. : УБТ, 2006. – Т. 2: У пошуках істини і реальності. – С. 5–29.
5. Дроздова Т. О. Своєрідність Шевченкового розуміння свободи / Т. О. Дроздова / Актуальні проблеми духовності: Збірка наукових праць. – Кривий Ріг, Видавничий дім, 2006. – Вип. 7. – С. 337–339.
6. Дудченко В. С. Ненасилля як духовний фактор соціокультурного розвитку людства: соціально-філософський аналіз: монографія / В. С. Дудченко. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 160 с.
7. О свободе [Електронний ресурс] / И. А. Осипов. – Режим доступу: <http://blog.i.ua/user/1047696/613148/>
8. Перший крок до рабства – втрата духовності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/life/46c6cef7ae4e2/>
9. Спиноза Б/ / Б. Спиноза. соч. в 2 т. – М. : Политическая литература, 1957. – Т.1.: Избранные произведения. – 630 с.

10. Цінності Християнської Демократії [Електронний ресурс] / Норберт Нойгауз. – Режим доступу:

http://sd.net.ua/2010/02/19/neuhau_svoboda.html.

11. Юркевич П. Д. Мир с ближним, как условие христианского общежития / П. Д. Юркевич //Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 9. – С. 94–100.

РЕЗЮМЕ

В. С. Дудченко. Духовные измерения свободы.

В статье рассматривается проблема человеческой свободы в целом и духовной свободы в частности, где традиционным является понимание свободы от любого принуждения. Показано, что понимание свободы зависит от меры внутренней культуры людей, от меры духовности социума. Актуализированы проблемы связанные с духовной свободой, в данном русле она отмечена свободой от «ЭГО», свободой духовного от материального, свободой от самовозвеличивания.

Ключевые слова: свобода, духовность человека, гуманность, духовная свобода, духовные идеалы.

SUMMARY

V. S. Dudchenko Spiritual Dimensions of Freedom.

The author examines the problem of human freedom in general and religious freedom in particular, where a traditional understanding of freedom from any coercion. It is shown that an understanding of freedom depends on the measure of the internal culture of the people on measures of spirituality of the society. Mainstreamed issues related to spiritual freedom, in this vein, it is awarded the freedom of "EGO", the freedom of the spiritual from the material, free from self-aggrandizement.

Key words: freedom, human spirituality, humanity, spiritual freedom and spiritual ideals.

УДК 111.32

С.А. Крилова

Академія муніципального управління, м. Київ

КРАСА ВЧИНКІВ ЯК ЦІЛІСНІСТЬ СВОБОДИ

Розглядається краса вчинків як цілісність свободи в соціальному бутті. Аналізується феномен свободи в її відмінності від необхідності, незалежності та свавілля. Описується красивий та некрасивий вчинок в стосунках чоловіка та жінки. Зазначається, що краса вчинку полягає в єдністі свободи та любові.

Ключові слова: Краса вчинку, цілісність, свобода, необхідність, свавілля, соціальне буття.

Краса вчинків як проблема

Людське буття тому і є людським, що наповнене свободою. Але що таке свобода в первинному, найбільш загальному значенні? Це передусім *здатність* робити вчинки і *реальність* цих вчинків. Вчинок викликає свободу до життя, відрізняючи людське буття від інстинктивної життєдіяльності тварини. Не можна не погодитися з Е. Фромом, який зазначає, що людина як вільна істота – автор вчинків – володіє «здатністю пам'ятати минуле, передбачати майбутнє й визначати предмети та дії символами», саме це дає їй розум «для осягнення та розуміння світу» та уяву «завдяки якій вона виходить далеко за межі своїх відчуттів» [2, 45].

В людському бутті є дивовижна суперечність між фізичною слабкістю, порівняно з іншими живими істотами, та духовною силою, яка здатна породжувати вчинки і, відповідно, свободу. «Людина найбезпомічна з усіх тварин, але сама ця біологічна слабкість слугує основою її сили, першою причиною розвитку її специфічно людських властивостей» [2, 45].

Вчинок – це дія в критичній ситуації, що припускає вибір між добром і злом. Іншими словами, це *вільно обрана* моральна дія особистості, і ця дія може бути як красивою, так і потворною. Чи можна назвати красивим добрий вчинок, а злий – потворним? З одного боку, це очевидно, але можлива й протилежна позиція: поняття «краса» і «потворність» в цьому контексті не зовсім доречні: їх можуть використовувати художники й естетики при створенні й оцінці *форми* творів і життя, а моральний *зміст* і творів, і життя вимагає інших слів. Проте в сучасному світі, як ми вже побачили вище, ми можемо прослідкувати виражену тенденцію пов'язувати поняття «краса» та «вчинок». Сьогодні ми частіше говоримо «красивий вчинок» та «некрасивий вчинок», ніж «добрий вчинок» та «недобрий вчинок». У сучасному світі відбувається стихійна естетизація етичного, точніше, морального та моральнісного і в індивідуальному, і в соціальному бутті людини. Така естетизація може означати розчинення морального в естетичному, але в ній може бути зовсім інший смисл: наповнення морального гармонійністю і свободою.

Доречно буде знову згадати вислів Ф.М. Достоєвського: «Краса врятує світ», що породжує екзистенційний відгук у кожному з нас, а тому стає загальновідомим. Навряд чи хто буде сперечатися з тим, що мова тут йде саме про внутрішній, моральний бік краси, а не про красу форми і зовнішності. В даному контексті Ф. Достоєвський говорить насамперед про красу вчинків, що перетворюють світ, проте знову виникає декілька запитань. Чи всі здатні відчути красу вчинку? Якщо це так, то чому люди, що роблять красиві й шляхетні вчинки, так часто стають ізгоями і маргіналами? Може, людська природа вимагає красивих вчинків в *уяві*, а в *реальності* вони просто заважають жити оточуючим? Красиві вчинки саме тому так діють на нашу уяву, що вони органічні для природи людини, вони є її основою, без них людське буття згасає в буденності. Звичайно, людина, що проявляє моральну красу вчинку в критичній ситуації, часом ризикує бути самотньою, знедоленою і незрозумілою. У справжньому вчинкові «людина наче виступає з ряду,

відокремлюється від маси, втручається у відкриту подієвість буття, розв'язує якої заздалегідь передбачити неможливо...» [1, 231]. Але цього не потрібно боятися. Вже *сама відмова від вчинку* часто стає потворним вчинком. Понтій Пілат, що не сказав ані «так», ані «ні» з приводу страти Христа, відкрив дорогу смертельній сваволі людей, що маніпулюють натовпом в ім'я збереження влади над ним. Ситуація Пілата – класичний приклад небажання брати на себе відповіальність за вибір добра чи зла. Як не сумно, але це прояв людської природи, який мало змінився за останні дві тисячі років.

З іншого боку, не варто і нарцисично занурюватися в красу свого вчинку, роблячи себе його жертвою і вимагаючи за це жертви з боку Іншого. Уявимо, наприклад, матір-одинячу, що позбавляє себе особистого життя в ім'я підлітка і зрештою вступає з ним у конфлікт, що може тривати до кінця життя. Не можна не погодитися з В. Малаховим, який назначає: «Вчинок – зробити щось за рішенням власної совісті, на свій страх і ризик, без сподівань на загальне схвалення власних моральних мотивів» [1, 231].

Повертаючись до питання про розплату знедоленістю за красу вчинку, можна висунути таке припущення: є різна міра знедоленості і різна *якість* знедоленості, тому що у світі людей існують суб'єктивно й об'єктивно красиві вчинки. На цьому важливо зупинитися особливо.

Суб'єктивна та об'єктивна краса вчинку

Чи можна сказати, що суб'єктивно красиві вчинки чиняться *для себе*, а об'єктивно красиві вчинки – *для інших*? На це питання можна відповісти позитивно. Поглиблюючи й конкретизуючи цю тезу, можна сказати інакше: об'єктивно красиві вчинки робляться на основі *любої*, суб'єктивно красиві – на основі *жалості*. Мова йде про любов чи жалість і до себе, і до Іншого.

Об'єктивно красивий вчинок свідчить про глибину і силу духу людини, що не очікує нагороди й оцінки. Але рано чи пізно її вчинок зрозуміють і оцінять. Існує навіть такий етичний парадокс: чим менше об'єктивно красивий вчинок оцінений тут, тепер і зараз, тим більше від нього будуть залежати вчинки інших людей згодом. Сенс цього парадоксу такий: по-справжньому великі, значущі та морально красиві вчинки знаходяться за межами буденних уявлень, а тому не завжди можуть бути оцінені оточуючими, але згодом вони перетворюються в норму, зразок і іdeal. Суб'єктивно красивий вчинок замкнений на самооцінці і самолюбуванні особистості, що його робить, тому він носить відносний характер, а потім неминуче переходить у свою протилежність. Наведений вище приклад про жінку, що жертвує особистим життям в ім'я сина, а в результаті замість подяки одержує відчуження і конфлікт, може бути пояснений тим, що більшість батьків, які так чинять, відчувають гостру жалість до себе і до дітей; заміна любові жалістю завжди переводить самопожертву як красу вчинку на його потворність.

Об'єктивно красивий вчинок здійснюється тоді, коли ми піdnімаємося над власним «Его», коли не думаємо про себе і свої переживання. При цьому слід усвідомлювати, що в об'єктивно красивому вчинкові ми піdnімаємося над своїм «Его», але не над своєю *особистістю*. Насправді красивий вчинок

робиться тільки особистістю, а не безособовою істотою, що повсякчас жерть собою, а тому культивується тоталітарними режимами. Те, що ми назвали об'єктивною і суб'єктивною красою вчинку, можна також назвати абсолютною і відносною його красою. Але чи можемо ми назвати абсолютну красу вчинку моральною красою? Так, але моральна краса містить у собі не тільки красу вчинку, але й красу *відносин*. Про це ми поміркуємо нижче, а зараз хотілося б звернутися до теми красивого і некрасивого вчинку у відносинах чоловіка і жінки, – можливо, це дасть нам первинне розуміння краси стосунків.

Красивий та некрасивий вчинок в стосунках чоловіка та жінки

Показово, що характеризуючи буття дитини, ми частіше говоримо «гарний чи поганий вчинок», тоді як буття дорослого визначається поняттями «красивий і некрасивий вчинок», особливо це стосується стосунків чоловіка і жінки. Напевно, вся справа в тому, що категорія «краса» в нас інстинктивно пов'язується зі статтю. І при цьому ми з неминучістю переходимо з зовнішнього рівня краси на внутрішній, тому що красу ми позасвідомо сприймаємо як гармонію зовнішньої і внутрішньої, що в давніх греків мало поняття – «калокагатія», яке описує єдність естетичного і морального в людині.

Доречним буде аналіз типового прикладу з сучасного подружнього життя: чоловік і жінка декілька років живуть у цивільному шлюбі в квартирі чоловіка, обидва працюють; через постійні конфлікти вирішують розлучитися. Коли жінка зазначає чоловікові, що за законом їй належить половина майна, яке було придбано в цивільному шлюбі, то чоловік звинувачує її в аморальності, після чого жінка залишається з величезним почуттям провини і невизначеності. А потім вони ідуть до суду, призываючи правову систему розбиратися в їхніх стосунках. Виникає питання, хто в цій ситуації вчинив некрасиво? І як можна було б морально красиво вийти з такої ситуації? З позиції одних світоглядних цінностей некрасиво вчинив чоловік, з позиції інших – жінка; обидві ці позиції будуть суб'єктивні і відносні. Виникає моральна колізія, яка зазвичай розв'язується лише в суді.

Але самоочевидне, що краса вчинків передбачає пошук можливості вирішення будь-якої моральної та екзистенціальної колізії, не доводячи її до суду, особливо, якщо мова йде про взаємини близьких людей. Краса вчинку означає необхідність перебороти свої амбіції, широко поговорити, прояснити всі образи, навіть покаятися одне перед іншим.

Чи можна припустити, що чоловіка і жінку може пов'язувати лише прагматичний розрахунок і між ними так і не виникають душевні і моральні почуття? Скоріше за все, це неможливо. Якщо чоловік і жінка живуть разом певний час, між ними в будь-якому випадку виникає *спільний морально-психологічний простір*. Інша справа, що під впливом психологічних травм ми прагнемо зруйнувати його; однак вже сам факт такого руйнування – глибока травма для особистості. Якщо перефразувати класика, можна сказати: ми відповідальні за тих, з ким жили разом. Ця відповідальність закликає нас чинити з близькими людьми красиво, навіть якщо ми розійшлися. Ми повинні чинити красиво, навіть якщо дуже ображені на людей, які колись були нам

близькими, навіть якщо вважаємо, що це була не любов, а закоханість, інакшими втрачаємо людське обличчя і перестаємо поважати себе. В багатьох випадках чинити красиво людині не дає заклопотаність, яка руйнує цілісність людини, розбиває свободу на маленькі фрагменти. Фрагменти свободи вже перестають бути свободою і перетворюються на свавілля. Заклопотана та несвобода людина не здатна проявити душевності до Іншого. Безліч дрібних справ, суєта вихолощують щирість та людяність, заклопотаність стає тягарем, що гальмує можливість робити красиві вчинки, більше того, вона руйнує можливість *робити вчинки взагалі*.

Суєта та вчинок взагалі можуть бути осягнені як протилежні поняття. Суєта – це факт буденного буття людини, вчинок – граничного. Якщо вчинок – це вихід за межі буденності та монотонності в людському бутті, він передбачає свободу духу та мужність, то заклопотаність – це буденна повторюваність подій, зумовлена волями до самозбереження та продовження роду, і спрямована на егоїстичну користь; якщо вчинок – це *мужність бути*, то заклопотаність – *трусість бути*.

Справжня свобода як краса вчинків

Для здійснення морально красивого вчинку потрібна справжня свобода. З іншого боку, саме морально красиві вчинки породжують таку свободу. Краса вчинку піднімає свободу над свавіллям. Усе це дозволяє припустити, що справжня свобода – це *краса вчинків*, втеча від краси вчинків – це втеча від можливості бути вільним. Але чому люди прагнуть уникнути краси вчинку, стають невільними і чужими по відношенню до самих себе? Вище вже було сказано, що це походить зі страху порушити будений спокій життя – свого і оточуючих, страх здаватися дивним, не таким як усі. Тепер ми можемо дійти висновок: страх краси вчинку, *страх своєї внутрішньої свободи* – це страх відповідальності. Без перемоги над цим страхом неможливо знайти той ступінь свободи, що породжує і повагу до себе, і повагу оточуючих.

Для ілюстрації перемоги над страхом внутрішньої свободи як страхом відповідальності, перемоги, яка веде до краси вчинків і, відповідно, до звільнення від самотності, хотілося б згадати відомий голлівудський фільм «День бабака» режисера Гарольда Раміса. Головний герой фільму телеведучий Філ – самовдоволена, самозакохана людина – потрапляє в «американську глибинку», щоб показати давню комічну традицію, коли бабак пророкує «кінець зими». Але виїхати вчасно з містечка не може, бо починається жахливий снігопад і Філ вимушений залишитися там. Кожного ранку він знову і знову повертається у друге лютого, в якому відбуваються ті самі події. Коли герой фільму намагається закінчити життя самогубством, займається крадіжками та іншими злочинами і т.п., він знову і знову потрапляє у друге лютого. Лише тоді, коли Філ починає робити красиві вчинки, – допомагати жінкам, дітям, самотнім людям похилого віку, розвиває свої здібності та таланти, – тоді він завойовує серце коханої дівчини і разом з нею звільняється від вічного повернення буденності та відсутності смислу. Отже, лише творення

красивих вчинків дає змогу людині не тільки стати внутрішньо свободною, а й знайти любов.

Проте щоб зрозуміти, що означає можливість поєднати свободу та любов, треба усвідомити чим свобода відрізняється від необхідності, незалежності та свавілля.

Свобода в її відмінності від необхідності, незалежності та свавілля

В широкому сенсі свободу можна визначити як здатність людини бути відкритою змінам, залишаючись при цьому собою. Іншими словами, свобода – це розвиток на власній основі. Свобода – це єдність сутності й існування особистості, духовності і душевності, цілепокладання та цілереалізації, мислення і буття. А отже, свобода – це єдність сутнісних ознак особистості. Ця єдність не дана людині, як інстинкт, вона стає можливою у процесі вільної дії, самореалізації. Це добре показав Е. Фром: «Позитивна свобода передбачає повну реалізацію здібностей індивідуума, веде до активного життя, повного спонтанних виявів» [2, 332].

Свобода в просторі світу особистості може бути усвідомлена як внутрішня свобода, втілюючись у взаєминах людей, вона стає зовнішньою свободою. Внутрішня та зовнішня свобода однаково необхідні в людському бутті – перша формує особистість зсередини, друга – простір комунікації між особистостями, зумовлюючи цілісність, органічність та невимушеність цієї комунікації. Про єдність внутрішньої та зовнішньої свободи, яка доляє самотність, пише Е. Фром: «Якщо людина зможе реалізувати свій внутрішній потенціал у спонтанній активності й таким чином об'єднає себе зі світом, то вона позбавиться самотності: індивідуум та оточуючий його світ зіллються в єдність, людина займе своє місце під сонцем і тому більше не буде відчувати сумнівів відносно сенсу життя та себе самої» [2, 323].

Отже, якщо внутрішня свобода є екзистенційний феномен, то свобода зовнішня – феномен соціальний; проте зовнішня свобода не менше визначає внутрішню, ніж внутрішня – зовнішню. Особистість, яка перебуває у свободі як *творчості*, потребує єднання з іншою особистістю для реалізації свободи як *співтворчості*. Краса вчинку можлива лише в цілісності свободи – внутрішньої та зовнішньої – красивий вчинок зовнішньо виглядає гідно та прекрасно, і внутрішньо співпадає з принципами Істини, Добра та справедливості, чиниться на основі свободи, а не зовнішнього примусу.

Але в чому відмінність свободи і незалежності? Незалежність може бути усвідомлена як необхідна, але недостатня умова свободи. Незалежність – це буття особистості чи співтовариства особистостей, які існують поза придушення їх внутрішнього світу, свобода – це творче розкриття всіх можливостей свого внутрішнього світу та світу інших особистостей. Як пов’язані свобода і необхідність? В історії європейської філософії, починаючи з Нового часу, виникає ціла традиція, що визначає свободу через необхідність. У філософії Б. Спінози маємо визначення свободи як *усвідомленої необхідності*. У марксистській філософії це визначення доповнюється розумінням свободи як необхідності *перетвореної*, зміненої практичною діяльністю людини. В

ідеалістичній і персоналістичній традиціях філософії свободи тлумачиться особливим буття особистості, що *протистоїть необхідності* як принципу буття природи. Найбільш послідовно ця позиція розгорнута в персоналізмі М. Бердяєва. Е. Фром пропонує розділити свободу на два види – «свобода від» і «свобода для». Перший вид свободи означає здобуття незалежності, звільнення від перешкод на шляху особистісного росту, «свобода для» — це реалізація у творчості, в конструюванні унікального проекту свого життя. Е. Фром детально аналізує феномен «втечі від свободи» в буденності, причиною якої є страх вибору та відповідальності. У метаантропології свобода усвідомлюється як екзистенціал метагранічного буття людини: свобода – це така єдність духовності і душевності, що дозволяє кохати і бути коханим. Саме це відрізняє справжню свободу від сваволі, що відчуває особистість від любові, призводячи до стану внутрішньої самотності. Славілля, на відміну від справжньої свободи, заперечує.

Свобода і любов як основні цінності людини

З позиції метаантропології в буденному бутті людини свобода і любов суперечать одна одній. Якщо людина вільна, вважають, що в неї *поки* немає любові, якщо в людині є любов, це означає, що вона *вже* невільна. Словосполучення «вільна любов» у буденності означає ледве не проституцію і може нести на собі печатку морального осуду – іноді іронічного, а іноді і нестерпно-пафосного. Чи суперечать одна одній свобода і любов? Чи є їхнє поєднання *завжди* аморальним? Спробуємо пошукати відповіді.

Самоочевидним було уявити любов і свободу основними цінностями будь-якої людини. Кожна людина прагне до розділеної любові і справжньої свободи. Інша справа, що дійсна свобода часто розуміється як можливість випустити на волю *пригнічені пристрасти*, а розділена любов – як *взаємність пристрастей*. Більше того, іноді під свободою людина розуміє *свободу своїх комплексів*, а любов уявляє як *взаємність комплексів*. Якщо комплекси взаємно прийняті, більше того, збігаються, багато хто назве це щасливою любов'ю, що не суперечить свободі.

Однак насправді це не так, тому що така «щаслива любов» призводить до особистісної деградації, що породжує садо-мазохістичні взаємини. Багато людей розуміють під любов'ю садо-мазохістичний симбіоз. У такому союзі відбувається остаточне перекручування цінностей любові і свободи. Люди замикаються на собі і відчуваються від світу, немов знаходяться за товстим матовим склом; рано чи пізно це призводить до конфліктів зі світом. Як не допустити цього? Спробуємо відповісти на це питання. Але спочатку окреслимо проблему взаємності у свободі та любові.

Взаємність у свободі та любові

Для кожної людини особливо важлива взаємність у любові. Але чомусь мало говориться про взаємність у свободі. Якщо спробувати застосувати поняття «взаємність» до проблеми свободи, то прийдемо до цікавих висновків. Взаємності у любові зазвичай не відбувається саме тому, що немає взаємності в

свободі. Отже, взаємність у любові руйнується тим, що кожен по-різно розуміє свободу, і ці розуміння суперечать одне одному.

Справа і у розумінні, і в дії. Можна уявити чоловіка і жінку, які об'єднані пристрастю і називають її любов'ю. Якщо для першого свобода – у зміні сексуальних партнерів, а для іншого – у творчій самореалізації, то в таких людей не може бути взаємності в любові, якою б сильною не була їхня пристрасть.

Взаємність – це поняття, що виходить за межі стосунків чоловіка і жінки. На питання учня: «Чи можна все життя керуватися одним словом?» Конфуцій відповів: «Це слово — *взаємність*. Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Це висловлення в багатьох етичних системах стало *категоричним імперативом* – тобто обов'язковою моральною умовою плідної взаємодії людей. Отже, взаємність у свободі породжує взаємність у любові. «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі» означає, що моя свобода неминуче обмежується свободою того, хто поруч зі мною. Якщо я заперечую свободу близької людини, то заперечую любов до неї, а тому перекреслюю взаємність. Але це стосується не лише близьких і біжніх, але і *далеких*. Отже, ми знову входимо в простір надеротичної любові.

Моральний принцип: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі» у християнстві перетворюється в заповідь: «Полюби ближнього, як самого себе». Від заборони на пригнічення свободи Іншого ми переходимо до проголошення *обов'язковості* любові до Іншого. Це було важливо на певному етапі розвитку людства, і сьогодні заповідь «Полюби ближнього, як самого себе» повинна бути розвинута в принцип: «Полюби свободу ближнього, як свободу самого себе». Але принцип «Полюби ближнього, як самого себе» може придушувати свободу ближнього. Однак чи не приведе принцип «Полюби свободу ближнього, як свою власну» до наростання відчуження людей – до *взаємності, в якій немає душевної взаємодії*? Чи не *виштовхне* взаємність *погані* взаємність любові? Чи не потрапить кожний у замкнений простір своєї свободи? Можливо, для багатьох близьким є інший моральний принцип: «Відноситься до Іншого як до особистості, а не об'єкту». В такому принципі більше робиться акцент на *взаємному єднанні вільних людей*, а не на абстрактній повазі меж їхньої свободи.

До речі, близькі принципи проголошуються в системах І. Канта («Стався до іншого як до мети, а не засобу») і Ф.В.Й. Шеллінга («Стався до іншого як до об'єкту, а не об'єкту»). Але для нашого сучасника більш актуальним і значимим є слово «особистість».

Свобода і любов як чоловіче і жіноче

Міркуючи над феноменами любові і свободи як основними цінностями людини, неважко побачити, що жінки більш склонні цінувати любов, а чоловіки – свободу. Мова отут йде не просто про фізичну стать людини, але і її внутрішню, екзистенціальну стать. Так, наприклад, мужня жінка може віддавати перевагу свободі, а не любові. Однак подальші міркування

призводять нас до того, що *тільки любов і тільки свобода* як основні цінності стратегії руйнують долю і чоловіка, і жінки.

Кожний з нас, незалежно від своєї статі, повинен усвідомити *єдність любові і свободи* як фундаментальну стратегію, що може підняти над самотністю і подарувати повноту життя.

Чи можна визначити щастя як єдність любові і свободи? Так, але завжди може знайтися людина, яка вибере *або любов, або свободу* чи заявити, що для неї щастям є влада над іншими людьми, над собою, над обставинам. Іншими словами, чи не *нав'язуємо ми усім один образ щастя?* Нав'язати образ щастя дуже складно, якщо це можливо взагалі. З іншого боку, кожна нормальні людина мріє про те, щоб любити, бути коханою і реалізувати свої здібності. Звідси – природна єдність любові і свободи. Причому така єдність не заперечує цінності любові і свободи окремо, а також цінності влади чи безпеки. Інша справа, що єдність свободи і любові є метою і основою як для влади, так і для безпеки, а безпека і влада – це лише засіб для досягнення любові і свободи в їхній єдності. Однак будь-який проект щастя кожний обирає самостійно [3].

Отже, для здійснення красивих вчинків необхідна свобода як динамічна єдність сутності й існування особистості, що відкриває можливість любити і бути коханими. Але кожний з нас, незалежно від своєї статі, повинен прийняти *єдність любові і свободи* як стратегію, що може підняти над самотністю і подарувати повноту життя. Єдність любові і свободи є красивим вчинком, який можна усвідомити як щастя, яке приводить до краси стосунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малахов В. Етика: Курс лекцій / В. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.
2. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Минск, ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
3. Хамитов Н., Крылова С. Этика: путь к красоте отношений / Н. Хамитов, С. Крылова. – К. : КНТ, 2007. – 256 с.

РЕЗЮМЕ

С. А. Крылова. Красота поступков как целостность свободы в социальном бытии.

Рассматривается красота поступков как целостность свободы в социальном бытии. Анализируется феномен свободы и ее отличие от необходимости, независимости и произвола. Описывается красивый и некрасивый поступок в отношениях мужчины и женщины. Отмечается, что красота поступка состоит в единстве свободы и любви.

Ключевые слова: Красота поступков, целостность, свобода, необходимость, произвол, социальное бытие.

SUMMARY

S. A. Krylova. Beauty of Actions as the Holism of Freedom in Social Existence.

Beauty of actions as the holism of freedom in social existence is investigated. The phenomenon of freedom in contradistinction to the necessity, independence and self-will is analyzed. A beautiful and ugly act in relations between a man and a woman is described. It is reported that the beauty of action lies in the unity of freedom and love.

Key-words: *Beauty of actions, holism, freedom, necessity, self-will, social existence.*

УДК141.32:111.11:316.663:316.346.2

О. В. Рубан
коледж Сумського НАУ

ГЕНДЕРНО-РОЛЬОВИЙ БАЛАНС У БУТТІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВІМІР

У статті міститься загальний аналіз сучасної ситуації в гендерно-рольовій сфері в українському суспільстві. Розкриваються проблеми гендерного та екзистенційно-гендерного конфліктів, проаналізовані шляхи роботи з ними в напрямку збалансування гендерно-рольової сфери.

Ключові слова: гендерний конфлікт, екзистенційно-гендерний конфлікт, гендерна свідомість, гендерно-рольовий баланс.

Все частіше основою ставлення до іншої людини, суспільства, природи, світу в цілому стає споживчий принцип. Любов, добро, краса, гармонія, істина вважаються застарілими цінностями. Їм на зміну приходять секс, матеріальна користь, престиж, розкіш, влада. «Багатомірна» людина поступово перетворюється на «одномірну». Змінюються (перебільшуються, посилюються) ціннісні настанови. Наслідком цих процесів є поширення антропологічна криза. Вона охоплює як зовнішню, так і внутрішню сторону людської життєдіяльності. Сучасне суспільство все частіше вдається до насильства, розв'язує проблеми з позиції сили. Воно переповнене заздрістю, озлобленістю, агресією. Жага влади та матеріального добробуту, вибір на користь кар'єри, відмова від сімейних цінностей спричиняє кризу інституту шлюбу і сім'ї. Зменшення народжуваності, а отже, зменшення народонаселення, зокрема в Україні, набуває загрозливого характеру. Проблеми, що постають перед сучасною людиною у сфері міжстатевих стосунків, не стільки сексуального, скільки екзистенційного характеру – самотність, відчуження, дисгармонійність, тривога, нудьга. Сьогодні особливого значення набуває розробка нової ціннісної парадигми. Очевидно, що споживче ставлення до власної персони та оточуючого світу не є адекватним й ефективним шляхом розвитку. Подолання антропологічної кризи можливе лише в межах загальнолюдських цінностей, з

урахуванням гендерної проблематики, толерантного ставлення між статями, усвідомленні важливості паритетних стосунків у гендерно-рольовій сфері.

Досліджуючи проблему традиційних і новітніх ролей чоловіка та жінки в сучасному українському суспільстві (світоглядний аспект), актуальним постало питання гендерно-рольового балансу в утті сучасної людини: екзистенційний вимір.

Вітчизняні дослідники активно використовують гендерний підхід для аналізу статусу жінок в українському суспільстві, приділяючи увагу рольовій проблематиці: в історичній ретроспективі – О. Кіс, С. Павличко, Л. Смоляр; соціально-культурну специфіку сучасної репрезентації української фемінності досліджено у працях М. Богачевської-Хом'як, С. Жеребкіна, О. Забужко, Н. Зборовської, Н. Лавриненко, Л. Малес, С. Павличко, М. Рубчак, І. Тарасенко, І. Федорової та ін.; статево-рольова диференціація та гендерна соціалізація в освітянському контексті представлені дослідженнями Т. Говорун, Т. Голованова, О. Кікінежді, В. Кравець, О. Луценко, О. Руслової, які констатують нагальну потребу в реформуванні системи освіти, з урахуванням гендерної політики.

Досліджуючи політико-правову сферу гендерних реалій сучасної України, має місце гендерно-рольовий аналіз, представлений дослідженнями О. Бандурка, І. Грабовської, В. Гошовської, Л. Кобелянської, Т. Мельник, О. Пищуліної та іншими.

Проблема людини, її призначення, сутності, ціннісних орієнтирів є центральною для представників сучасної української філософії Є. І. Андроса, І. В. Бичка, С. Б. Кримського, М. В. Поповича, В. Г. Табачковського, В. І. Шинкарука. Необхідно зазначити, що антропологічна проблематика, антропоцентризм є визначальними рисами для української філософії, зокрема Київської школи.

Екзистенціальним вимірам статі та гендеру як специфічної сфери філософської антропології присвячені праці (у галузі метаантропології та андрогін-аналізу – межі чоловічого та жіночого) Н. Хамітова, С. Крилової та Л. Гармаш, М. Препотенської. Соціально-філософське осмислення гендерних аспектів суспільної проблематики шляхом дослідження гендерної системи сучасного українського суспільства здійснене в працях Ю. Стребкової.

Більшість авторів, досліджуючи гендерну сферу буття, фіксують загрозливу поширеність сексизму, наприклад, у засобах масової інформації України; негативний вплив патріархальних стереотипів у гендерно-рольовій сфері в процесі життєдіяльності особистості. Результат – умови для «процвітання» гендерного конфлікту.

У статті пропонується ідея, що саме завдяки змінам в українському суспільстві можливе створення умов для повної самореалізації особистості, виходячи з її індивідуальних якостей, незалежно від статі, що сприятиме реалізації паритетних ідей у гендерно-рольовій сфері та впливатиме на гендерно-рольовий баланс у утті сучасної людини, зменшить поле прояву екзистенційно-гендерного конфлікту. Підкреслюється нагальна потреба

активного й системного впровадження гендерної паритетності в Україні шляхом виховання гендерно-свідомої особистості.

Становлення гендерної свідомості передбачає реконструкцію сталих світоглядних стереотипів через утворення відповідної системи одержання гендерних знань. Обов'язковим є знайомство з двома протилежними підходами щодо проблеми гендерних ролей – патріархальним (жінка відіграє другорядну роль у процесі життедіяльності) і феміністичним (пригнічення особистості жінки та несправедливе ставлення до неї з боку суспільства). У зв'язку з буттєвими змінами останніх десятиріч набирає актуальності ще один підхід – паритетний. Саме ідеї останнього, який передбачає рівні можливості кожної статі у процесі особистісного зростання та суспільної активності, можна зустріти в класичних працях М. Бердяєва, Е. Фромма, К. Юнга. Даний підхід маніфестуваний і в дослідженнях наших сучасників С. Бем, Л. Гармаш, С. Крилової, М. Препотенської, Л. Ставицької, Н. Хамітова.

Широко представлені в суспільній свідомості нормативні еталони «справжній чоловік» і «справжня жінка» спонукають чоловіків і жінок оцінювати себе з погляду відповідності цим еталонам. Думки й оцінки оточуючих щодо виразності в суб'єкта статево специфічних характеристик, особливостей його поведінки, як відповідного набору не відповідного до еталонів «чоловічого» і «жіночого» стимулюють рефлексію особистості в напрямі порівняння себе з еталонними моделями «справжньої» маскулінності та фемінності. Результат порівняння може задовольняти або не задовольняти особистість, що відображатиметься на ставленні особистості до самої себе. Наслідками порівняння своїх характеристик і особливостей поведінки з нормативними моделями є усвідомлення міри невідповідності еталонам, які ідеалізуються, оскільки досягти ідеалу складно. Значне неузгодження реального та нормативного заданого на рівні суб'єктивної свідомості може призводити до негативного самосприйняття і, як наслідок, до негативного ставлення до себе. В цій ситуації можливе виникнення внутрішньо особистісного гендерного конфлікту [3, 182–183].

Гендерний конфлікт зумовлений суперечністю між нормативними уявленнями про риси особистості та особливості поведінки чоловіків і жінок та неможливістю або небажанням особистості відповідати цим вимогам.

- Успішність виконання ролі індивідом залежить від низку факторів:
- знання ролі, уявлення про правила та обов'язки, пов'язані з нею;
  - значення ролі, яку виконуємо;
  - вміння виконувати дану роль;
  - здатність до рефлексії власної поведінки.

Неуспішне виконання тієї чи іншої ролі може викликати конфлікт.

Під рольовим конфліктом розуміється ситуація, коли індивід, який має певний статус, стикається з несумісними очікуваннями. Гендерний конфлікт, викликаний протиріччями між нормативними уявленнями про риси особистості й особливостями поведінки чоловіків і жінок та неможливістю або небажанням особистості чи групи людей співпадати цим уявленням-вимогам. Це є гарним підґрунтям для екзистенційно-гендерного конфлікту.

Російська дослідниця Ірина Клецина пропонує декілька типів гендерних конфліктів, які виникають між внутрішньо особистісними конфліктами [3, 183; 6, 218–219]. Під внутрішньо особистісним конфліктом розуміємо суперечності, які виникають між несумісними або важко сумісними інтересами, потребами, уявленнями, ролями. Внутрішньо особистісний конфлікт породжується амбівалентними прагненнями суб'єкта, які обмежують можливості нормативного функціонування особистості. Характеризуючи цю ситуацію, психолог Р. Мей зазначає: «Різні напруження всередині особистості блокують одне одного, як два борці на змаганні, що не можуть зсунутися з місця. Людина втрачає здатність вільно говорити, думати і виражати свої почуття, щоб бути адекватно зрозумілою оточуючим» [4, 45]. У стані внутрішньо особистісного конфлікту типовими стають такі емоційні прояви як деструктивні почуття, почуття самотності, депресія. Конструктивне розв’язання внутрішнього конфлікту призводить до досягнення узгодження і між особистісними прагненнями, ролями, очікуваннями і вимогами: рольовий конфлікт працюючої жінки; конфлікт боязні успіху; *екзистенційно-гендерний конфлікт*.

Останній є продуктом екзистенціальної кризової ситуації, що породжується гендерними уявленнями про різну цінність і значущість професійних, сімейних ролей для чоловіків і жінок, також існування в одній особистості протилежних гендерних якостей при відсутності андрогінного початку.

Це ситуація, яка зачіпає основи існування людини і спрямовує її до проблеми своїх взаємин зі світом, пошуку і знаходження сенсу свого буття. Екзистенційний конфлікт ініційований суперечністю, що виникає між втратою або переоцінкою колишніх головних сенсів, на підставі яких будувалося життя особистості, і не сформованістю нових сенсожиттєвих орієнтацій. Екзистенційний конфлікт пов’язаний з переоцінкою сенсожиттєвих орієнтацій, він стосується найважливіших, життєво значущих цінностей і потреб людини, стає домінантою внутрішнього життя людини і супроводжується сильними емоційними переживаннями.

Екзистенційно-гендерний конфлікт можуть переживати чоловіки та жінки, сенсожиттєві орієнтації яких ґрунтуються на виконанні, наприклад, традиційно-патріархальних гендерних ролей, тобто, якщо головний сенс свого життя жінки вбачають тільки у створенні сім’ї, народженні та вихованні дітей, а для чоловіків сенсоуттворюючим чинником їх життя є професійний успіх і кар’єра. Так, чоловіки, що сприймають професійну діяльність і кар’єру як єдине і найголовніше призначення свого життя, опиняються в ситуації екзистенційного конфлікту в разі втрати роботи або виходу на пенсію, «шок відставки», пов’язаний із втратою значущого місця в суспільстві, розривом зв’язків з референтною групою, втратою значущої ролі у свідомості таких чоловіків відображається як втрата головного сенсу життя. А на емоційному рівні маємо всі ознаки гострого стресового розладу. Жінки, реалізовуючи істинно жіноче призначення бути матір’ю та «хранилькою домашнього вогнища», часто переживають екзистенційну кризу в період психологічного відокремлення дітей від сім’ї, які вже подорослішли. Якщо раніше все життя

жінок було насычено емоційною і побутовою турботою про дітей, то тепер, коли такий звичний перебіг життя порушується, виникає відчуття пустоти, непотрібності, безглуздя життя. Живучи життям дітей, жінка часто зовсім забуває про власне життя [3,187–188; 6,218–219].

Езистенційно-гендерний конфлікт може переживати особистість не андрогінна по суті, але та, яка проявляє гендерні якості як маскулінні, так і фемінні [2]. Причинами даного явища є:

– нестабільність у різних сферах буття, викликана частими політичними, економічними, соціальними потрясіннями – коли звичний перебіг життя порушується;

– недоопрацювання в освітянській сфері (недостатня підготовка викладацьких кадрів, низький поріг гендерної чутливості, низький рівень гендерної свідомості).

Особистості, які орієнтуються не на традиційні патріархальні гендерні ролі, теж можуть переживати езистенційно-гендерний конфлікт з вищезазначених причин.

Езистенційний конфлікт, порушуючи звичний хід життя, дезорганізує і або навіть роблячи неможливою звичну життєдіяльність, вимагає від людини переосмислення свого життя та його найістотніших складових, переоцінки своїх життєвих цілей, стосунків із оточуючими, способу життя. Успішне подолання конфлікту є життєво значущим завданням для людини, а результатом його розв'язання часто стає поява нових особистісних якостей і умов життя [3, 188].

Як зробити конфлікт продуктивним? Скористуємося стратегіями поведінки, які застосовуються для вирішення міжособистісного конфлікту. В ситуації міжособистісного конфлікту нам пропонують три типи стратегій [6, 216]:

– перша стосується силових стратегій поведінки, вона спрямована на досягнення власних інтересів, без урахування інтересів партнера. Її можемо описати в термінах конкуренції, домінування; для поведінки характерним є використання жорстких аргументів, ультимативних вимог, емоційний тиск на партнера;

– друга стратегія характеризується формами та методами, які сприяють відходження від конфлікту, тобто – ігнорування проблеми, не визнання існування конфлікту, небажання вирішувати проблему або постійні поступки, здатність зневажити власні інтереси;

– третя стратегія – переговори, найбільш ефективний шлях вирішення конфлікту шляхом пошуку рішення, яке б у більшій чи в менший мірі задовольняло учасників конфлікту.

Якщо співставити змістовні характеристики поведінки в межах гендерних ролей із стратегіями поведінки в межах міжособистісного конфлікту, то можемо констатувати, що гендерні стереотипи традиційної рольової поведінки є деструктивними в ситуації конфліктної взаємодії. Для чоловіків, які реалізують традиційну гендерну роль, характерним є застосування першої стратегії, а для жінки – другої. В той же час продуктивною є третя. Саме в

цьому напрямі роз'яснення та популяризації цієї моделі, потрібно працювати з виховним, навчальним закладам, громадським організаціям, свідомо створюючи ситуації толерантності. В першу чергу мова йде про можливість домовитись комунікативними та інформаційно-просвітницькими діями: пояснення можливих наслідків, негативу руйнуючих дій, співставлення власних інтересів і можливих протидій протилежної сторони, пропозиції раціонального виходу із ситуації.

В сучасному українському суспільстві можна спостерігати в дії всі три стратегії в гендерно-рольовій сфері при вирішенні конфлікту. Останні десятиріччя збільшується чисельність особистостей, які орієнтуються не на традиційні патріархальні гендерні ролі, а тому, при вирішенні гендерно-рольового конфлікту, діють за межами патріархальних стереотипів [5]. Тому для досягнення стабільності (зменшення чисельності екзистенційно-гендерних конфліктів), продуктивного результату в процесі вирішення даного конфлікту потрібно посилити інформаційно-просвітницьку роботу.

В теорії андрогін-аналізу пропонуються три фундаментальні стратегії взаємодії екзистенційної чоловічності та жіночності [8, 12–15]. Гендерно свідома особистість не використовує першу стратегію – *екзистенційнийексизизм* – *стратегія домінанти*, тобто, розвиток за рахунок придущення своєї протилежності – внаслідок чого відбувається диспропорція особистісного зростання, яка призводить до зростання внутрішньої самотності та поглиблює екзистенційно-гендерну кризу; другу стратегію – *екзистенційного гермафродізму* – *стратегію середньої статі* – розвиток за рахунок вирівнювання мужності чи жіночності, що веде до гальмування їх зростання. Особистість з такою стратегією жертвує особистісною динамікою заради завершеності та безпеки. Свобода і любов в її бутті витісняються цінностями справедливості. Соціально-структурні стосунки стають більш значимими, ніж духовно-особистісні. Поступово потенціал духовності і душевності вичерпується, згортаючись, втрачаючи свій потенціал, і людину поглинає гранична самотність – поглибується екзистенційно-гендерна криза; а використовує стратегію – *актуалізованої статі-андрогінії* – гармонічне зростання як духовно-чоловічого, так і душевно-жіночого початків людського буття (подолання гендерних стереотипів, самотності, екзистенційно-гендерного конфлікту).

Стратегії корелюються із запропонованими в метоантропології поняттями буденного, граничного та метаграничного: 1) буденне буття можна охарактеризувати як підкореність іншому та іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору. Це насолода несвободою, відсутністю відповідальності, що опускає людину до рівня об'єкту. В буденному бутті можна виявляти величезну зовнішню активність, однак вона завжди задана іззовні, а не внутрішньо, глибинно (Хайдеггер «заспокоеність у невласному бутті»); 2) граничне буття – свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією в екзистенційний простір, де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи одночасно відкритою світові та самотньою по відношенню до нього. Відбувається не тільки посилення самотності, а і дійсний вихід за її межі –

включення у процес творення та сприйняття культури (реалізуючи волю влади і волю до пізнання та творчості, людина виходить у граничне буття – основа екзистенційної суперечливості граничного буття – усвідомлення екзистенційної відокремленості); 3) метаграничне буття – подолання замкненого характеру людського буття, який виражається в самодостатності владно-вольових актів та об'єктивизації, як творення продуктів культури. Творчість як об'єктивизація в метаграничному бутті переходить у творчість як актуалізацію – самотворення і творення продуктивної комунікації – через феномени – толерантності, свободи та любові, що означає глибинне очищення та олюднення буття – екзистенційне очищення людського буття [7, 32–36; 9, 122–129].

Потрібно виходити за межі буденного, долати граничне та творити і бути щасливими в метаграничному бутті. Це сприятиме формуванню гендерно-збалансованого суспільства, коли чоловіки та жінки рівні на всіх ланках організаційної структури. Пам'ятаємо, що чоловік і жінка різні, але повинні бути рівними, в першу чергу, в можливості особистісного розвитку.

Можна стверджувати, що гендерний конфлікт є ознакою сучасного українського суспільства, продуктом соціальних змін, які впливають на світоглядні тенденції щодо гендерних ролей у сучасній Україні. В більшості випадків гендерні конфлікти викликані потребою в перерозподілі традиційних чоловічих й жіночих ролей. Як правило, чоловіки мають традиційні установки щодо гендерних ролей, а жінки частіше схильні до егалітарного типу розподілу ролей [5]. Низький рівень гендерної культури є гарним полем для реалізації екзистенційного конфлікту. Ми можемо впливати на процес формування гендерно-свідомої особистості, яка розуміє цінність паритетних відносин у гендерно-рольовій сфері, здатна на особистісний саморозвиток і толерантно ставиться до особистісного розвитку оточуючих.

Людина, за Е. Фроммом, єдина тварина, яка повинна розв'язати проблему власного існування. Так спроба розв'язання проблеми існування шляхом різнопривневого аналізу буття людини у світі здійснена в останній монографії Е. Андроса, яка присвячена філософсько-антропологічному аналізу проблеми інтелекту у структурі людського буття [1]; як подолати тенденції авторитаризму та тоталітарності й остаточно ствердити фундаментальні демократичні цінності і здобутки, до яких відносимо й ідею паритету в гендерно-рольовій сфері.

Сучасний стан речей зумовлює необхідність переосмислення традиційних гендерних схем та ролей і їх сприйняття в українському суспільстві з метою пошуку оптимального шляху подолання гендерно-детермінованих суспільних деформацій, що є актуальним для українського сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрос Е. І. Інтелект у структурі людського буття / Е. І. Андрос. – К. : Стилос, 2010. – 358 с.

2. Барышева Д. Проблема гендерной идентификации личности сотрудника УМВС Украины / Д. Барышева, Е. Мартыненко / Міжнародна науково-практична конференція «Гендерна мапа Центрально-Східної Європи», Суми, 2011.
3. Гендерна педагогіка: Хрестоматія / Переклад з англ. В. Гайденко, А. Предбурський; За ред. Вікторії Гайденко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 313 с.
4. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. Т. К. Кругловой / Р. Мэй. – М.: Класс, 1994. – 144 с.
5. Рубан О. В. Трансформація гендерних ролей на території Центрально-Східної Європи в пострадянський період / О. В. Рубан // Міжнародна науково-практична конференція «Гендерна мапа Центрально-Східної Європи». – Суми, 2011.
6. Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2003. – 480 с.: ил. – (Серия «Практикум по психологии»).
7. Хамітов Н. Буття буденне, буття граничне, буття мета граничне. Філософський словник. Людина і світ/ Н. Хамітов, С. Крилова. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
8. Хамітов Н. Андрогін-аналіз. Філософський словник. Людина і світ / Н. Хамітов, С. Крилова. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
9. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метоантропологии / Н. Хатимов. – К. : Ника-Центр, М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 334 с.

РЕЗЮМЕ

О. В. Рубан. Гендерно-ролевой баланс в бытии современного человека: экзистенциальное измерение.

В статье анализируется современная ситуация в гендерно-ролевой сфере украинского общества. Раскрываются проблемы гендерного и экзистенциально-гендерного конфликта, имеет место анализ работы с ними в направлении балансировки гендерно-ролевой сферы.

Ключевые слова: гендерный конфликт, экзистенциально-гендерный конфликт, гендерное сознание, гендерно-ролевой баланс.

SUMMARY

O. V. Ruban. Gender-role Balance in the Being of Modern Man: Existential Aspect.

The article contains the general analysis of modern situation in a gender role sphere of Ukrainian society. The problems of gender and gender ekzistential conflicts are opened up, ways of work with them in direction of gender role sphere balancing are analysed.

Key words: gender conflict, gender ekzistential conflict, gender consciousness, gender ekzistential balance.

ЕТИКА. АКСІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 101:37

В. А. Цикин

Сумський державний педагогіческий
університет ім. А. С. Макаренка

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ ПАРАДИГМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье раскрыта сущность классической модели образования, обоснована необходимость разработки новой парадигмы образования XXI века. При этом особый акцент сделан на применение синергетического подхода, который составляет сущность современной парадигмы, и на раскрытие основных принципов.

Ключевые слова: классическая модель образования, принципы фундаментальной науки, постнеклассическая наука, парадигма, принципы образования, синергетический подход.

Классическая модель образования сложилась в Европе около 300 лет тому назад под влиянием идей эпохи Возрождения. В XVII–XVIII веках произошло выделение науки в самостоятельный способ освоения мира, а это послужило основой формирования (по сравнению со средневековьем) системы образования. Исторически расцвет и распространение науки были связаны с достижениями классической механики Нового времени (Галилей, Ньютона, Лаплас и др.), которая выработала специфические представления о материи, движении, пространстве, времени и причинности.

Абсолютизация законов механики привела к созданию картины мира, согласно которой вся Вселенная представляет собой замкнутую механическую систему, состоящую из неизменных элементов, движение которых подчиняется законам классической механики; эти законы выступали как универсальные и распространялись на все виды движения материи. Все связи и отношения рассматривались подобно механическим, то есть имеющим строго однозначный характер. В таком мире не было места случайности, а необратимость и вероятность было принято связывать с неполнотой знания. В этом случае каждое явление имеет причину и одновременно есть причина других явлений. Причина и следствие образуют цепь, приходящую из прошлого, пронизывающую настоящее и исчезающую в будущем. Это означало предопределенность всех происходящих в мире процессов и обусловило поиск исходных элементов, открыв которые можно с точностью предсказать будущее.

В научном познании поэтому стали доминировать такие мировоззренческие и методологические принципы, как рационализм, детерминизм, механицизм, редукционизм, которые оказали определяющее влияние и на систему образования: на формы освоения знания, изложения материала, организационные принципы образования. В рамках классической

научной картины мира человек был вынесен за пределы природы представлялся как субъект, ее познающий, конструирующий и одухотворяющий. Развивая науку и технику, накапливая знания, человек обеспечивал господство над природой с целью удовлетворения своих потребностей. С этим связана «новая философия», идущая от Р. Декарта, которая поставила Разум, а следовательно, и человека – субъекта познания в определяющее положение по отношению к объекту познания, в том числе к природе, и получила вследствие этого название рационализма.

Научный способ освоения мира, связанный с экспериментальной базой, обладающей в связи с этим преимуществом наглядности, а поэтому и убедительности, превратился в основной и отождествлялся с наивысшим воплощением человеческого разума. Из этого складывалась односторонняя зависимость: наука – образование – практика. Наука с помощью опыта, эксперимента открывает вечные и неизменные законы, которые и есть истина, а образование их транслирует, передает. Поэтому в техногенной цивилизации процесс образования подчинен развитию рационального, преимущественно логико-понятийного мышления, овладению основами наук [8, 5–6].

Практически реализуя основные принципы классической науки, прежняя педагогика рассматривает обучаемого в качестве объекта внешнего воздействия. Главное внимание в связи с этим обращается на логическое распределение и последовательность в предметах преподавания. Проблема обучения заключается в составлении учебников, разделенных на логические части, расположенные в известной последовательности, и в преподнесении этих частей обучаемым таким же определенным и последовательным образом, в догматизации преподаваемых знаний, в формальном вопросно-ответном методе обучения. Таким образом, авторитарный стиль мышления и отношений пронизывает весь процесс обучения, не считаясь с какой бы то ни было познавательной инициативой со стороны обучаемого, и зачастую рассматривает его непосредственные интересы как проявление стихийности и дезорганизованности.

Такой стиль отношений приводит к такой же жесткой регламентации деятельности самого обучающего. В результате учитель, преподаватель, исполняющий свой профессиональный долг, становится частью учебной машины, ее передающим устройством. Его инициатива и творчество строго регламентированы и нормированы, что ограничивает возможность стимулировать познавательные интересы обучаемых. В таких условиях внедрение изменений происходит только централизованным путем, а педагогическая наука и педагогическая практика оказываются в значительной степени лишенными самостоятельности. Следовательно, система образования, построенная в соответствии с идеалами и нормами классической науки, функционирует как закрытая, что лишает ее способности к саморазвитию. Подобная модель образования в настоящее время исчерпала себя. Формирование современной концепции образования связано с теми изменениями, которые произошли в наших представлениях о природе, процессах познания и развития человека за последние годы.

Традиционное содержание современного школьного образования, особенности естественнонаучного, построено по дисциплинарному принципу. Разработанное в рамках технократической парадигмы, оно отражает состояние естественных наук. При этом предпочтения отдаются достижениям классической науки, а неклассическая (представлена в них первой третью ХХ в.) – практически отсутствуют, нет сведений о природе, механизмах самоорганизации и эволюции химических, биологических, социальных, планетарных, космических и других систем, нет объяснений по поводу случайного и слабых флюктуаций в этих процессах, их стохастическом характере, за исключением небольшого раздела в физике X класса. Дух механизма до сих пор доминирует в содержании современных школьных учебников.

Традиционная модель образования в том виде, как она сложилась в рамках европейской культуры за последние несколько сот лет, слишком статична, монологична, ориентирована на дисциплинарное разграничение знания в виде относительно автономных, замкнутых систем хранения информации, которой надлежит быть «вложенной» в головы учащийся. Эта модель, будучи по преимуществу закрытой и близкой к равновесию, оказывается практически неспособной к развитию, а потому становится все более неадекватной реальностям процесса глобальных изменений мира, вступающего, по выражению Э. Ласло, в эру эпохи бифуркации.

В настоящее время система образования обусловлена узко прагматическими установками, ориентацией на узко дисциплинарный подход без горизонтальных связей, жесткое разграничение гуманитарных и естественнонаучных дисциплин. Следствием этого разграничения являются не только фрагментарность видения реальности, но и ее деформация, что в условиях нарождающегося постиндустриального информационного общества «третьей волны» не позволяет людям адекватно реагировать на обостряющийся экологический кризис, девальвацию нравственных норм, нестабильность политических и экономических ситуаций. Мы страдаем от неспособности охватить комплексность проблем, понять связи и взаимодействия между вещами, находящимися для нашего сегментированного сознания в разных областях. Этим объясняются и действия многих организаций и властных структур, напоминающие «слепой полет». Отсюда следует, что сегодня судьбы цивилизации не могут определяться ни мудрейшими правительствами, ни международными организациями, ни учеными до тех пор, пока их действия не будут осознано поддержаны широкими слоями населения или, говоря языком постнеклассической науки, пока не будет создана новая самоорганизующаяся среда [3, 177].

Постнеклассический этап развития науки обосновывает, что жесткий детерминизм и редукционизм, служащие основой механистического взгляда на мир, не могут рассматриваться как универсальные принципы научного познания, так как обширный класс явлений и процессов не укладывается в рамки линейных, равновесных и обратимых схем. В окружающем нас мире существенную роль играет вполне реальная необратимость, лежащая в основе

большинства процессов самоорганизации. Обратимость и жесткий детерминизм в мире применимы только в простых предельных случаях, а необратимость и случайность должны рассматриваться не как исключение, а как общее правило.

Теперь человечеству крайне необходимо новое миропонимание, которое должно быть сформировано на основе последних достижений фундаментальной науки и внедрено в сознание людей через систему образования и воспитания. Важнейшими моментами новой мировоззренческой парадигмы являются следующие:

а) осознание человеком своего места в мире как неотъемлемой части природы, без которой его существование невозможно. Необходимо отказаться от существующей антропоцентрической философии и заменить её философией коэволюции с природой. Мы должны осознать, что человек – не покоритель природы, а важнейшая часть единого природного организма. Осознание человеком своей особой роли в процессе эволюции природы как наиболее интеллектуального и высоко духовного существа. Человек несет особую ответственность за будущее не только человечества, но и всей биосферы, которой угрожает реальная опасность уничтожения в результате разрушительной деятельности людей [8, 9];

б) современное научное миропонимание должно быть адекватным последним достижениям фундаментальной науки, которая формирует сегодня научную парадигму и новую естественнонаучную картину мира. Это новое миропонимание еще не проникло в систему образования и поэтому не стало достоянием массового общественного сознания. Поэтому сознание большинства людей нашей планеты либо находится в плену религиозных представлений, либо в рамках материалистического детерминизма.

Современное научное миропонимание должно базироваться на следующих принципах фундаментальной науки: *системности*, который является ключевым для понимания всех природных и социальных процессов; *неопределенности и случайности*, который позволяет понять сущность процессов самоорганизации и саморазвития в природе и обществе; *информационной первоосновы* организованной материи, развитие которой дает надежду познать не только природу живого вещества, но и законы эволюции неживой природы, постичь сущность феномена сознания.

Изучение в системе образования этих основополагающих принципов фундаментальной науки должно стать основой для её дальнейшего развития и практического решения многих актуальных проблем современности [7, 11–12]. Мир стремительно развивается, и подавляющее большинство людей не успевает осмыслить причины и сущность тех изменений, которые происходят в нем в течение одного поколения. У многих людей это вызывает чувства психологического дискомфорта, неуверенности, страха перед будущим. Именно это и является в большинстве случаев причиной психологических расстройств, наркомании, алкоголизма и религиозного фанатизма.

Сегодня, как никогда ранее, человечеству необходима новая парадигма образования, которая должна не только стать научной базой для формирования

новой, перспективной системы образования и воспитания людей будущего, не только и основой их мировоззрения. Ведь решение проблемы образования должно стать общим делом всего народа, важнейшей проблемой обеспечения его национальной безопасности. Только такое отношение к проблеме образования сегодня соответствует стратегическим целям развития нашей страны и её высшим национальным интересам. Только оно даёт надежду на будущее, ибо образование – это путь в будущее, которое начинается сегодня [4, 4–8].

Много было испробовано за последнее время в области реформирования системы образования и «совершенствования» учебного процесса. Кажется, совсем недавно отгремела программа тотального «обуниверситетивания», превратившего скромные ВУЗы в величественные университеты, а то и в академии. Разумеется, это не могло не дискредитировать самой идеи университетского образования. Прошумели «гуманизация», «гуманетаризация», «интеграция», компания по привлечению внебюджетных источников финансирования и развитию малого бизнеса в высшей школе. Отзвучали заявления иерархов из министерства о том, что надо и дореволюционные традиции активно возрождать, и опыт американский перенимать, и давать основы научной картины мира, и религию не забывать. Все эти изменения связаны с формой, а не содержанием. Что делается в настоящее время по улучшению качества содержания образования?

Повышение требований к качеству педагогического образования становится насущной проблемой и условием развития системы непрерывного педагогического образования, обновление которого происходит на основе принципов: *фундаментальности, универсальности, интегративности, вариативности, преемственности и его практической направленности*. Высокое качество предметной, психолого-педагогической, социогуманитарной и общекультурной подготовки невозможно без усиления роли фундаментальной составляющей, обеспечивающей интеграцию научных достижений из разных областей знаний в образовании, при формировании содержания педагогического образования [5, 65]. Под универсальностью педагогического образования подразумевается полнота набора дисциплин, составляющих базовую подготовку в единстве профессионального и общекультурного компонентов.

Реализация принципа интегративности обеспечивает междисциплинарные связи, ориентацию на формирование целостной картины мира, создаваемой комплексом базовых дисциплин на основе взаимодополнительности содержания и единства цели и требований. Вариативность образовательных программ, которая позволяет оперативно реагировать на запросы заказчика, учитывать адресность подготовки специалистов для системы образования, достигается за счет гибкого сочетания дисциплин государственного масштаба с дисциплинами национально-регионального (вузовского) компонента, курсов по выбору и дисциплин специализаций [1, 344].

Следование принципу преемственности при формировании содержания педагогического образования позволяет реализовать одно из необходимых условий обеспечения непрерывности педагогического образования. Принцип преемственности предполагает достижение общей для всех уровней педагогического образования цели – качественную подготовку кадров на основе согласования концептуальных подходов при определении требований к уровню и содержанию теоретической и практической подготовки специалистов для сферы образования. Соблюдение всех вышеперечисленных принципов будет иметь смысл в том случае, если они будут соотнесены с запросами рынка образовательных услуг, заказчика и потребителя, а это возможно при условии соблюдения принципа практической направленности педагогического образования [9, 269–273]. Профессия учителя творческая, а педагогическое мастерство сродни искусству. Помимо знаний требуется талант, интуиция, масса терпения и главное призвание.

Образование, как социальный институт и средство социализации человека, требует ориентации на новую стратегию, на новые методологии мышления и познания, обусловленные фактом существования открытого, нелинейного мира, который постоянно изменяется. Ныне знание становится все более «скоропортящимся продуктом». Сегодняшний «факт» превращается завтра в «дезинформацию». Школьники должны учиться тому, чтобы вовремя отказываться от устаревших идей, а также и тому, как и когда их заменить новыми. Короче, они должны научиться учиться. С этой целью необходимо разработать модель образования, которая нацеливала бы обучение не просто на передачу зачастую устаревших знаний, а на восприятие такой информации, которая может более эффективно способствовать выходу из антропоэкологического кризиса, выживанию цивилизации и сохранению окружающей её природной среды [7, 10]. А это означает, что образование должно формировать опережающее сознание людей, способных эффективно бороться с глобально-кризисными явлениями превентивными средствами и действиями.

Речь идет о том, чтобы образование превратилось в самоорганизующуюся систему, ориентированную на будущее и способную помочь человечеству в решении глобальных проблем. В этом смысле одной социальной и пространственной «открытости», необходимых с позиций синергетики для накопления информации и негэнтропии, оказывается мало. Образование обязано стать открытой системой и по отношению к будущему, не просто предвидеть его, но выбрать тот перспективный путь развития, который обеспечит реализацию упомянутых выше целей. Таким путем считается переход к устойчивому развитию как генеральной магистрали цивилизационного развития и взаимодействия с природой.

Образование настоящего времени должно претерпеть трансформации, связанные с адаптацией к тому будущему, в котором в качестве атTRACTора выступает устойчивое развитие. Как новая цивилизационная цель, устойчивое развитие становится центром притяжения для всех областей и видов социальной деятельности, так наиболее приоритетные среди них – наука и

образование [9, 6]. Именно они должны в перспективе образовать ту целостную систему формирования опережающего социальное бытие сознания, от которой «волны упреждения» должны распространяться во все сферы социоприродной деятельности, ориентируя нас на устойчивое будущее. Украина ждет от школы опережающего развития как залога экономического процветания. И залогом успеха и качества образования является именно учитель.

Общество, в котором приоритетно именно образование, будет вместе с тем и информационным обществом, и глобальной цивилизацией с устойчивым развитием. Такое общество окажется самообучающейся и самоорганизующейся социоприродной системой, которую принято называть ноосферой [11, 109].

По нашему мнению, реформа образования должна опираться на идеи целостности, индивидуализации и фундаментальности образования, но не в духе традиционного дисциплинарного понимания фундаментальных наук, заложившего образовательную парадигму со времен первой фазы научной революции, а с учетом парадигмальных изменений науки XXI века, перехода ее в междисциплинарную стадию постнеклассической науки. Реформа образования в школе – как высшей, так и общеобразовательной – не может сводиться к косметическим мерам, она связана с кардинальным расширением понятия фундаментальности образования, дающего целостное видение природы, человека и общества в контексте междисциплинарного диалога, в котором одной из важнейших проблем является проблема взаимопонимания естественника и гуманитария, то есть проблема двух культур [2, 73]. Причем по экспертным оценкам для управления ситуацией нам отпущен лишь краткий миг истории: два–три поколения, иначе последствия будут глобально необратимы, и кризис пойдет по катастрофическому сценарию. Вот почему образование должно сейчас нести не только традиционную функцию передачи социального опыта, но в большой степени опережающую, превентивную функцию – подготовка человека к жизни в эпоху кризисов [12, 46].

Основным ресурсом постиндустриального общества является знание (как теоретическое, так и прикладное). Не капитал, а знание – вот первое и главное понимание богатства в этом обществе. Знание – это благо неуничтожимое, сколько бы раз вы его не использовали. В современной цивилизации роль знания постоянно растет. Мир грядущего – это цивилизация знания.

В поиске новых моделей образования существенную помощь может оказать синергетика. Синергетика, как новое постнеклассическое направление междисциплинарных исследований процессов самоорганизации и развития, протекающих в открытых нелинейных и далеких от равновесия системах, может играть роль новой парадигмы образования XXI столетия. Но как и каким образом? И что вообще значит «играть роль парадигмы?» Несомненно, что одним из каналов вхождения синергетических представлений в образование является практика ее предметного преподавания. Причем, и это существенно подчеркнуть, здесь важно преподавание синергетики не самой по себе, что противоречило бы ее установкам на междисциплинарность, открытость, личностность, диалогичность и коммуникативность, а в контексте принципов соответствия, эволюции, наблюдаемости и дополнительности.

С сегодняшних позиций синергетику можно рассматривать как новое междисциплинарное движение в современной науке, который знаменует собой становление нового взгляда на мир и на человека в этом мире. Благодаря синергетике мы открываем другую сторону мира: его нестабильность, нелинейность и открытость, все большую сложность формообразований и их объединений в эволюционирующие целостности. Синергетика – это новый диалог человека с природой, новый синтез человеческого знания и мудрости. Это новый подход к познанию кризисов, нестабильности и хаоса, к созданию средств управления ими. Как междисциплинарное направление научного поиска синергетика имеет глубокие мировоззренческие следствия [9, 55–56]. Она не просто изменяет понятийное устройство мышления, а и отчасти перестраивает наше мироощущение, восприятие пространства и времени, понимания хода эволюционных процессов, а также наше отношение к жизни, нашу жизненную позицию.

В последние годы в научно-педагогической литературе значительное внимание уделяется проблеме использования идей синергетики в образовании. Можно выделить три важнейшие составляющие: дидактические аспекты адаптации идей синергетики в содержание образования; использование их в моделировании и прогнозировании развития образовательных систем; применение в управлении учебно-воспитательным процессом. Дидактика делает пока еще робкие шаги в направлении обсуждения необходимости адаптации идей синергетики в содержании школьного образования. И дело здесь не в том, что математический аппарат синергетики сложен. Ее идеи могут быть изложены на качественном уровне, и этого будет достаточно, чтобы понять системность и процессуальность окружающего мира, его целостность и единство и в рамках этого понимания построить обобщенную картину мира.

Активному внедрению этих идей в школьную практику препятствуют прежде всего традиционное педагогическое мышление и убежденность разработчиков содержания образования в том, что будто бы должно пройти не менее полувека между утверждением познавательной модели в науке и ее адаптацией в школьном образовании. В новых учебных стандартах постоянно повторяется фраза: «Ученик должен знать...». Но разве задача образования сводится только к тому, чтобы превратить обучаемого в «перевернутую библиотеку»? Человек – это усилие быть человеком. Он может стать им только через воспитание. Задача школы – шлифовать интеллект, развить умения, пробудить нравственное чувство.

Необходимость использования синергетического подхода к описанию учебно-воспитательного процесса также не вызывает сомнений. Педагогика значительно раньше других наук подошла к пониманию синергетических идей. Имеется немало наработок в методологии, теории и практике педагогических исследований. Есть и эмпирический материал, описывающий закономерности этого процесса, условия и факторы, воздействующие на его динамику, их взаимосвязь, характер и глубину противоречий и способы их разрешения. Выявленные синергетикой стохастичность и нелинейность педагогических законов, особенности их действия в конкретных педагогических ситуациях,

неоднозначность их проявления, зависимость закономерностей педагогического процесса от внешних и внутренних условий, бифуркационный характер учебно-воспитательного процесса и познавательной деятельности – все это отражает известные положения синергетики.

Важной задачей следует признать координацию тех поисков нового содержания учебного процесса, которые осуществляются на уровне самоорганизации. В этом направлении крайне необходимым выступает восстановление тех информационных и организационных связей, которые существовали ранее между всеми элементами отечественной образовательной системы, но в настоящее время либо недостаточны, либо прерваны [10, 2].

Итак, основу современной синергетической парадигмы образования должны составлять следующие принципы: соответствие образования потребностям личности, общества и государства; приоритетность общечеловеческих духовных ценностей в формировании педагога; целостность в формировании личности как достойного гражданина Украины; фундаментальность профессиональной подготовки; гуманистическая направленность; демократизм; опережающий характер; непрерывность; инновационность; открытость достижениям отечественной и мировой науки, культуры, образовательной практики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрушенко В. П. Роздуми про освіту В. П. Андрушенко. – К. : Знання України, 2005. – 738 с.
2. Бондаревская Е. В. Методологические проблемы становления педагогического образования университетского типа / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2010. – № 9. – С. 73–84.
3. Буданов В. Г. Синергетическая методология в постнеклассической науке и образовании / В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Синергетика и образование. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – С. 174–211.
4. Гершунский Б. С. Готово ли современное образование ответить на вызовы XXI века? / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2001. – № 10. – С. 3–13.
5. Гребнев И. В. Научная подготовка учителя как основа его профессиональной компетентности / И. В. Гребнев, Е. В. Чупрунов // Педагогика. – 2010. – № 8. – С. 65–69.
6. Карлов Н. В. Преобразование образования / Н. В. Карлов // Вопросы философии. – 1998. – № 11. – С. 3–20.
7. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІст. / В. Г. Кремень // Вища школа. – 2002. – № 6. – С. 9–17.
8. Лукьянєць В. С. Виклики тисячелетия наукоемких технологий / В. С. Лукьянєць // Практична філософія. – 2008. – № 3. – С. 5–16.
9. Наука и образование: современные трансформации. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 328 с.

10. Ніколаєнко С. М. Підвищення ефективності вищої освіти визначальний чинник зростання соціально-економічного потенціалу держави / С. М. Ніколаєнко // Освіта України. – 2006. – № 13, 17 лютого. – С. 1–9.

11. Цикін В. А. Глобалізация: ноосферный подход / В. А. Цикін. – Суми: СумДПУ, 2007. – 284 с.

12. Цикін В. А. Філософия образования: постнеклассический подход / В. А. Цикін, Е. А. Наумкина. – Суми, СумДПУ, 2009. – 232 с.

РЕЗЮМЕ

В. О. Цікін. Проблема формування нової парадигми освіти.

У статті розкрито сутність класичної моделі освіти, обґрунтовано необхідність розробки нової парадигми освіти ХХІ століття. При цьому наголошено на застосуванні синергетичного підходу, який становить сутність сучасної парадигми, і на розкриті основних принципів.

Ключові слова: класична модель освіти, принципи фундаментальної науки, постнекласична наука, парадигма, принципи освіти, синергетичний підхід.

SUMMARY

V. O. Tsykin. The Problem of Formation of a New Education Paradigm.

The article reveals the essence of the classical model of education, the necessity of developing a new paradigm of XXI century education is grounded. A particular emphasis on the use of synergistic approach is made, which is the essence of the modern paradigm. Its basic principles are disclosed.

Key words: classical model of education, principles of fundamental science, postnonclassical science, paradigm, principles of education and synergetic approach.

УДК 37:159.95:13

Е. А. Наумкина, В. Е. Карпенко

Сумський державний педагогіческий
університет ім. А. С. Макаренка

НОВАЦИЯ И ТРАДИЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье проанализировано соотношение традиции и новации в контексте образования, сделаны следующие выводы: современное образование множит людей с деформированной ментальностью, что затрудняет гармоничную имплементацию новаций в повседневную жизнь общества. Причиной этого служит мировоззренческая несистемность образования. Также в условиях формирования единого образовательного пространства Европы, инновационного образования особую актуальность приобретает проблема сохранения национально-культурной идентичности, ментальных особенностей, достижений отечественной системы образования.

Ключевые слова: образование, философия образования, новации, традиция, ментальность.

Основное задание современного образования состоит в том, чтобы обеспечить переход к инновационной модели, которая предусматривает опережающий характер развития системы образования с тем, чтобы подготовить человека к жизни в обществе знаний, где определяющую роль играют интеллектуальные ресурсы и инновации. Данная модель ориентирована на максимальное развитие творческих способностей человека, формирование сильной мотивации к самообразованию и саморазвитию, к созданию новаций.

Многие специалисты считают, что эффективность реализации поставленных задач является сегодня недостаточной, основной причиной этого видят отсутствие соответствующей инновационной культуры в обществе. Для осуществления инновационной стратегии важно создать необходимую инновационную среду, которая позволит оперативно вносить новации в различные сферы образовательного комплекса (содержание, методы, методику, педагогические технологии, образовательный менеджмент и др.). Но данная задача достаточно сложная, поскольку образование всегда следует за наукой. Дистанция между научными открытиями и их введением в образование была, есть и, наверное, будет. Задание образования, особенно опережающего, максимально сократить это отставание. В противном случае мы имеем дело с так называемой культурой неадекватности, когда мы пытаемся заглянуть в будущее, подготовить к нему человека, используя старые знания, подходы, схемы. По этому поводу В. Цаплин пишет: «Эта ситуация сформировала культурный феномен, который можно назвать Культурой Неадекватности. Поэтому неудивительны обострение противоречий и неизбежное поражение в попытках что-то изменить, используя прежние представления» [8, 29]. Автор в качестве главной причины этого называет отсутствие внутренней мотивации у людей, то есть понимание необходимости изменений остается недоступным массовому сознанию.

Если же осознание насущности изменений становится массовым, то люди при минимальной технической возможности осуществления перемен способны достичь очень многое и в короткие сроки. Это относится как к технологическим, так и к социальным вопросам. Но это невозможно до тех пор, пока отсутствует сама способность понять, то есть пока индивидуальное мышление соответствует уровню простой разумности, некритичной стереотипности, а не полноценному мышлению. Но задача вообще никогда не будет решена, если не начать ее решать [8, 30]. Соответственно **целью** статьи является анализ соотношения традиции и новации в контексте образования.

Определяющим фактором успеха реализации инновационной стратегии является готовность и способность людей адекватно воспринимать, понимать и творить новации. Отсюда главное задание образовательной сферы заключается в формировании инновационного мышления, ориентированного на эффективное создание новаций и конструктивное отношение к нововведениям как особо важной личной и общественной ценности.

Однако не может не беспокоить то обстоятельство, что чрезмерное увлечение вопросами инновационного развития общества, образовательной сферы оставляет практически на «обочине» философско-рефлексивного анализа серьезную проблему – проблему соотношения традиций и инноваций, прошлого и будущего в образовании. В. Кизима констатирует и предупреждает: «Реальность такова, что традиции гибнут, исчезает интерес к прошлому, а люди без истории – это продукт для манипулирования» [4, 24]. Другими словами, в сфере социальной реальности имеет место тенденция к тому, что формообразующим началом становится инновация, а не традиция. Формируется темпоральная асимметрия, в которой будущее становится отторгнутым от прошлого.

Известно, что одной из главных специфических функций образования является функция создания условий для воспроизведения социальных практик и развития человека. В любом процессе образования многое возлагается на память, на процесс хранения и воспроизведения знаний, традиций, на повторение прошлого. Закономерно возникает вопрос: насколько это является совместимым с инновационным вектором развития современного типа социальности?

Новый человек, по мнению В. Розина, должен быть человеком конструктивным и креативным, ведь ему придется конструировать новую реальность и жизнь. И одновременно он должен быть человеком культуры и истории, поскольку новая жизнь рождается не на пустом месте, в ней воспроизводится все то, что с исторической точки зрения оказалось инвариантным, что будет работать в новых условиях, что можно переосмыслить и спасти для следующих поколений [6, 20]. Значит, необходимо найти разумный баланс, меру в соотношении старого и нового, восстановить темпоральную асимметрию.

Именно в этой связи представляет интерес обращение к проблеме взаимодействия традиции и новации в контексте ментальности (менталитета), влияния образования на ментальность. Прежде всего следует пояснить наши взгляды на сущность ментальности. На грани сознательного и бессознательного, по нашему мнению, следует истолковывать основополагающее для теории ментальности утверждение об автоматическом использовании людьми существующих образцов в мышлении, которое К. Манхейм поясняет так: «Большинство наших интеллектуальных реакций имеет нетворческий характер и представляет собой повторение определенных тезисов, форма и содержание которых были переняты нами из культурной среды в раннем детстве и на более поздних стадиях нашего развития и которые мы автоматически используем в соответствующих ситуациях. Они представляют собой, таким образом, результат условных рефлексов, подобно другим привычкам» [5, 572]. Относительная стабильность ментальности (которую, естественно, нельзя преувеличивать) обеспечивается склонностью к конформизму, при помощи которой творческие интеллектуальные реакции могут подавляться как у отдельной личности, так и в рамках человеческого сообщества в целом. Одновременно ментальность представляет собой и основу

для творчества, обеспечивая «фундамент» для усложненных креативных свершений. Таким образом «традиция – новация» в контексте ментальности соотносятся диалектически [3, 75].

Почти до конца ХХ века влияние образования на ментальность было преобладающим образом побочным продуктом усилий по формированию, изменению мировоззрения личности или трансформации (при помощи влияния на учеников, студентов и т. д.) общественного сознания. Само собой разумеется, феномен ментальности отчасти взаимонакладывается с тем же общественным сознанием. Также, как станет очевидно далее, нельзя недооценивать упомянутое выше «побочное» влияние. Однако постепенно исследования феномена ментальности приобретают в научно-педагогических кругах все более широкое признание (хотя для этого по сути оказались необходимыми десятилетия). Педагоги начинают обращать внимание на технологии прямого или опосредованного влияния собственно на ментальность. Исследуются разные аспекты проблемы формирования ментальности. Например, А. Н. Басова среди прочего призывает к преодолению противоречия между, с одной стороны, потребностью общества в личности с национальным мироощущением, воспитанной в духе традиций, приоритетных ценностей для определенного этноса, готовой сохранять и обогащать его культуру, и с другой стороны, отсутствием целостной педагогической теории формирования основ национальной ментальности (менталитета) средствами современного образования [2].

В контексте формирования ментальности соответственно разрабатываются, исследуются разнообразные концептуальные положения, задачи, принципы, основные направления, содержание, формы и методы обучения и воспитания, мониторинг эффективности педагогической деятельности, средства формирования основ национальной ментальности (менталитета) и организационно-педагогические условия (программно-методическое обеспечение, социально-педагогическое сопровождение субъектов образовательного процесса, мониторинг результатов педагогических влияний, целенаправленная подготовка педагогических кадров и т. д.), критерии эффективности формирования основ национальной ментальности (менталитета) в процессе этнокультурного образования (когнитивный, мотивационный, действенно-практический).

Уже на современном уровне развития система образования владеет большим потенциалом для целенаправленной трансформации ментальности, как, например, показывает опыт тоталитарных государств. И в наше время не только применение новейших технологий служит усилению данного потенциала. Большую роль играет простое увеличение суммы времени, которое человек тратит на учебу. Начиная с детского садика, далее в школе, колледже, университете и т. д. человеку предлагаются (часто просто навязываются) интеллектуальные образцы, которые, при условии их многократного повторения, постепенно «укореняются» в ментальности. Особенno действенной тут может быть концепция «образования на протяжении всей жизни». В этом контексте, принимая во внимание «болонскую» образовательную парадигму,

возникает вопрос: не оказались ли мы перед перспективой распространения на планете комплекса усредненных образовательных образцов и, как следствие, «усреднения» ментальности при помощи образования?

В статье авторы уже ссылались на образовательный опыт тоталитарных государств. В этом контексте вспомним, что в России, Украине и ряде других стран в системе образования длительное время господствовала установка на воспитание человека в духе коммунистических идеалов. Эта установка все еще сохраняется в некоторых странах и в наше время. Согласимся с О. С. Бадюл, которая отмечает, что «...ее нельзя признать научной, поскольку заложенные в ней положения противоречат объективным данным про природу человека и его развитие». Но отнесемся с предубеждением к дальнейшему ходу мыслей исследовательницы. Она утверждает: «сильную и стабильную систему образования можно развивать только на объективном фундаменте установленных наукой и подтвержденных практикой положений» [1, 94]. Именно на наличие такого «фундамента» и претендует «коммунистическое» образование (там, где оно сохранилось), а также системы образования практически в каждом государстве мира, в том числе и авторы «болонской» парадигмы.

Поясняя нашу мысль, отметим, что, по сути, современные образовательные учреждения осуществляют системную ретрансляцию ценностных установок, которые прямо или опосредованно влияют на формирование жизненной позиции личности вплоть до смысла жизни. При этом одна совокупность установок предлагается в ЕС и США, несколько иная – в восточнославянских странах, свои установки предлагают учебные учреждения Азии, из их ряда особенно выделяются Китай, Япония, Северная Корея. Под каждую из этих и других совокупностей разработана своя научная и философская база. Понятно, что ценностные установки и теоретическое обоснование со временем изменяются. Однако вряд ли может идти речь о полном нивелировании отмеченных особенностей. Объединение образовательных образцов в единую парадигму невозможно в первую очередь из-за того, что образование в его целостности коррелирует не только со сферой науки, но и со сферами веры (в узком смысле понятия), идеологии, искусства и т. д. Хотя чиновники и значительная часть ученых в каждой стране и могут говорить о «научном фундаменте».

Для того чтобы проиллюстрировать предпоследнее утверждение достаточно привести один пример из современной научной литературы, а именно: соотношение образования и национальной идеологии. О. С. Бадюл отмечает, что в современном многовекторном мире образование является фактором функционирования гражданского, социального, гуманистического общества как идеальной сферы сосуществования людей. В то же время именно образование выступает фактором созидания и распространения национальной идеологии. В свою очередь, национальная идеология является системой формирования, презентации, усвоения национальной идеи. В таком контексте национальная идея понимается как сформированная цель нации, которая отличается актуальностью и стратегией развития. Развитие нации посредством

реализации национальной идеи дает возможность подняться на уровень цивилизации в ее космологическом понимании и занять достойное место среди других национальных сообществ планеты. Образование призвано благоприятствовать идентификации молодежи с нацией, родной землей, Родиной [1, 97].

Таким образом, с одной стороны, современные попытки привести образование к единой системе образцов не являются логичными. Сфера образования человечества вряд ли может быть объединена единой парадигмой, точно также как человечество не может быть однородным в понимании смысла и цели жизни, сфере веры, идеологии, искусства и т. д. С другой стороны, все-таки до определенной степени усреднение интеллектуальных образцов, которые предлагаются в рамках системы образования, имеет место, но оно является в первую очередь следствием культурного, идеологического и подобного взаимопроникновения.

Даже там, где образование согласовано с региональными, национальными, групповыми верой, идеологией, искусством и т. д., конструктивным усилиям педагогов по формированию ментальности препятствует мировоззренческая несистемность современного образования. Как отмечает В. А. Цикин, в настоящее время система образования обусловлена узкопрагматическими установками, ориентацией на узкодисциплинарный подход без горизонтальных связей, жесткое разграничение гуманитарных и естественнонаучных дисциплин. Следствием этого разграничения являются не только фрагментарность видения реальности, но и его деформация, что не позволяет людям адекватно реагировать на обостряющийся экологический кризис, девальвацию нравственных норм, нестабильность политических и экономических ситуаций. Человечество страдает от неспособности охватить комплексность проблем, понять связи и взаимодействия между вещами, находящимися для нашего сегментированного сознания в разных областях. «Этим объясняются и действия многих организаций и властных структур, напоминающие «слепой полет»» [9, 9].

Приобретенные в системе образования интеллектуальные образцы, постепенно укореняясь на уровне ментальности, таким образом обеспечивают «разорванность» ментальности, метафизические противоречия, которые разрушают систему объединения сегментов последней. И тут уже все равно, были ли эти образцы приобретены в результате сознательного воздействия на ментальность, или «побочного». Предложенные альтернативы выбора, которые не подверглись рефлексии личностью с соответствующими мировоззренческими выводами, но «перекодировались» во взаимоисключающие ментальностные образцы, часто имеют следствием излишнее психическое напряжение. Дело в том, что, с одной стороны, продолжительность образования вместе с повторением определенных тезисов в его содержании благоприятствует укоренению последних на уровне ментальности, а с другой стороны, современное образование, с акцентом на тестово ориентированном и подобном обучении, не благоприятствует всеохватывающей рефлексии его составляющих. Даже курс философии все

меньше в состоянии помочь. В рамках этого курса происходит все большая ориентация на получение определенной суммы знаний, а не на помочь студенту, которому нужно дать возможность в определенной степени отстраниться от процесса получения новой информации и переосмыслить, интегрировать в определенную целостность то, что он уже имеет.

Итак, следует помогать личности интегрировать в определенную целостность знания, которые предлагаются в рамках системы образования. Речь идет не о навязывании единой для всех стран идеологии, но о «подталкивании» человека к необходимости не просто критического, но критически обобщающего взгляда на предложенную ему информацию. Иначе система образования продолжит множить людей с деформированной ментальностью.

Т. И. Симоненко справедливо отмечает, что формирование современной модели образования должно строиться с учетом прогностических научных интерпретаций будущих состояний и стадий в развитии общества и быть сориентированным на интересы будущего. Но очевидно также и то, что образовательная парадигма не может не существовать на основе всеобщих социально-этических идеалов, традиционных норм и ценностей. Образование, включая человека в пространство общественно значимых ценностей, формируя универсальные модели поведения и ценностные установки, способствует их усвоению, причем общечеловеческие идеалы приобретают более полное содержание, действенную силу и жизненный смысл в национальном самосознании, в условиях своеобразия и уникальности определенной культуры [7, 182–183].

Таким образом, во-первых, образование владеет значительным потенциалом влияния на ментальность. Это влияние, тем не менее, не может служить полной гомогенизации ментальности на планете, поскольку системы образования разных стран и регионов сами по себе не гомогенны, также как и мир не может быть гомогенным культурно, идеологически, религиозно и т. д. Во-вторых, современное образование множит людей с деформированной ментальностью, что затрудняет гармоничную имплементацию новаций в повседневную жизнь общества. Причиной этого служит мировоззренческая несистемность образования. Именно на преодолении последней проблемы и должны быть сосредоточены усилия педагогов в контексте ментальности. В-третьих, в условиях формирования единого образовательного пространства Европы, инновационного образования особую актуальность приобретает проблема сохранения национально-культурной идентичности, ментальных особенностей, достижений отечественной системы образования. Данная статья не исчерпывает всей сложности проблемы новации и традиции в контексте образования. Например, дальнейшая конкретизация приведенных в выводах положений может послужить предметом дальнейших исследований.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадюл О. С. Трансформація ціннісних установок особистості в освітньому процесі / О. С. Бадюл. – Одеса : InPress, 2010. – 140 с.
2. Басова А. Н. Этнокультурное образование как фактор формирования основ национального менталитета у школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Басова Анастасия Николаевна. – Кострома, 2002. – 176 с.
3. Карпенко В. Є. Методологічний потенціал концепту «ментальність» у контексті філософсько-теоретичних концепцій періодизації суспільного розвитку / В. Є. Карпенко // Філософія науки: традиції та інновації : наук. журн. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. – № 1. – С. 69–79.
4. Кізіма В. Ідея та принципи постнекласичної освіти / В. Кізіма // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С. 20–30.
5. Манхейм К. Диагноз нашего времени : сб. / К. Манхейм ; пер. с нем. и англ. С. Карпушина и др. – М. : Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры).
6. Розин В. Образование в обновляющемся мире / В. Розин // Alma mater. – 2006. – № 7. – С. 18–27.
7. Симоненко Т. И. Традиции и инновации в образовании как онтологическая проблема / Т. И. Симоненко // Инновации и образование. Сб. материалов конф. Серия «Symposium». – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – Вып. 29. – С. 182–187.
8. Цаплин В. Странная цивилизация / В. Цаплин. – М. : Астрель: АСТ, 2006. – 640 с.
9. Цикін В. А. Філософія образования: постнеклассический подход / В. А. Цикін, Е. А. Наумкина. – Суми : СумГПУ им. А. С. Макаренка, 2009. – 232 с.

РЕЗЮМЕ

О. А. Наумкіна, В. Є. Карпенко. Новація і традиція в контексті освіти.

У статті проаналізовано співвідношення традиції та новації в контексті освіти, зроблені такі висновки: сучасна освіта може знижувати людей з деформованою ментальністю, що утруднює гармонійну імплементацію новацій у повсякденне життя суспільства. Причиною цього служить світоглядна несистемність освіти. Також в умовах формування єдиного освітнього простору Європи, інноваційної освіти особливої актуальності набуває проблема збереження національно-культурної ідентичності, ментальних особливостей, досягнень вітчизняної системи освіти.

Ключові слова: освіта, філософія освіти, новація, традиція, ментальність.

SUMMARY

Ye. A. Naumkina, V. Ye. Karpenko. Innovation and Tradition in the Context of Education.

The authors analyze the interdependence between tradition and innovation in the context of education and come to the conclusion: contemporary education increases the number of people with distorted mentality. The latter makes

implementation of innovations into the life of society difficult. World-outlook unsystemicity is responsible for this. In the conditions of united European education formation, innovative education it is also actualized the problem of national-cultural identity, mental peculiarities, home country educational reaches preservation.

Key words: *education, philosophy of education, innovation, tradition, mentality.*

УДК 37.03:371.3.005.591.6

О. О. Гайворонська
Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ ВПЛИВУ ІННОВАЦІЙНИХ ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розкрито зміст освітніх процесів ХХІ століття; висвітлено вплив технологій навчання на розвиток особистості; визначено місце людини в системі освітніх інноваційних технологій, їх усебічний вплив на суб'єкта освіти під час використання в навчально-виховному процесі.

Ключові слова: *технологія, інноваційні технології, вальдорфська школа, Дальтон-підхід, модульно-розвивальне навчання, інтерактивні технології.*

Проблема полягає в тому, що в сучасному вимогливому та швидкозмінному світі людина мусить встигти оволодіти такими функціями, як сприйняття й обробка інформації, яка надходить, успішне її відображення і використання. Адже обсяг знань, що породжується у світі, стає вдвічі більшим з кожним роком, обсяг інформації, яку необхідно освоїти учнями під час навчального процесу, в кілька разів перевищує кількість та якість знань, здобутих їхніми батьками. Тому важливою умовою виховання розумної, творчої людини, здатної ефективно працювати і навчатися протягом життя, є результативність запровадження в навчальний процес освітніх технологій, які сприятимуть розвитку цілеспрямованої, самостійної особистості.

Метою статті є визначення місця людини в системі глобалізації, інформатизації освітнього процесу, впливу інноваційних освітніх технологій на суб'єкта освіти.

Інтенсивне зростання інтелектуального потенціалу людства формує глобалізований інформаційний світ, що приводить до впровадження в суспільне життя нових засобів виробництва – інноваційних технологій. Усі ці фактори вимагають від людини пошуку нових засобів соціальної адаптації, можливої за умови, якщо вона набуває у своїй повсякденній життєдіяльності статусу суб'єкта глобального суспільства. Суспільство стає дедалі більш людиноцентристським. Індивідуальний розвиток особистості – головна передумова соціально-економічного прогресу. Найприоритетнішими сферами у ХХІ столітті стають наука як сфера, що продукує нові знання, та освіта як

сфера, що олюднює знання, зокрема забезпечує індивідуальний розвиток людини.

Освіта нового тисячоліття спрямована на управління знаннями, отриманими під час навчання, та на здобуття можливості використання набутого досвіду у процесі життя. Нові тенденції до глобалізації, інформатизації, модернізації системи освіти у всіх ланках її функціонування потребують ґрунтовного переосмислення технологій впливу на виховання «нової» людини.

Відомо, що людина – це суб'єкт діяльності й спілкування, пізнання, естетичного сприйняття та освоєння дійсності, істота творча, моральна, яка відповідає за свої вчинки. Постіндустріальне суспільство зацікавлене в тому, щоб людина була здатна самостійно й адекватно діяти, ухвалювати рішення, гнучко адаптуватися до швидко змінних умов життя. Треба навчити молоде покоління культури плуралізму думок. Людина ХХІ ст. має розуміти і керуватися світоглядними принципами «Єдність у розмаїтті» та «Доповнення замість протиставлення» [10].

Освічена людина має бути здатною до інноваційного типу життя й життедіяльності. Надзвичайно важлива ознака способу життя сучасної людини – змінність, динамізм. Отже, існує необхідність формувати особистість, налаштовану на сприйняття зміни як природної норми. Сприйняття повсякчасних запитів усе ж таки неможливе без задоволення освітніх потреб людини впродовж життя. Тому виникає потреба побудувати ефективну систему неперервної освіти, система методів та засобів якої вдосконалить прагнення людей до самоосвіти, бажання саморозвитку та самовдосконалення, незалежно від верств населення та їх вікової категорії.

Важливим є те, що мета і пріоритетні напрями розвитку освіти ХХІ століття направлені на створення умов для розвитку освіченої та духовної особистості, яка здатна оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти. Заслуговує на особливу увагу зміцнення внутрішньонаціональних, громадянських зв'язків, патріотичного єднання нації, народу. Крім того, людина повинна залишатися культурною – людиною, котра поважає та розуміє традиції і цінності не тільки свого, а й інших народів, уміє досягти компромісу під час спілкування.

Указом Президента України від 17.04.02 року введено в дію особистісно орієнтований підхід до навчання. «Головна мета української системи освіти – створити умови для розвитку і самореалізаціїожної особистості як громадянина України...», – наголошено в Національній доктрині розвитку освіти [2, 3], а Закон України «Про загальну середню освіту» стверджує: «Завдання загальної середньої освіти є формування особистості учня, розвиток його здібностей і обдарувань» [1, 15].

Головною умовою втілення Національної доктрини розвитку освіти є впровадження ефективних методів та засобів розвитку особистості – технологізація навчального процесу. Поняття «технологія» з грецької означає

«знання про вміння, майстерність». Тлумачний словник містить таке визначення: «Технологія – це сукупність прийомів, застосовуваних у якій-небудь справі, майстерності, мистецтві» [4, 983]. У психолого-педагогічній літературі широко використовуються різні варіанти поняття: «педагогічна технологія», «технологія навчання», «освітні технології», «технології в навченні», «технології в освіті». Питання технології навчання в педагогіці залишається дискусійним, тому однозначного єдиного визначення цього поняття не вироблено.

Так, В. А. Козаков наголошує на тому, що «технологія навчання – це реалізація детально описаного сполучення способів, засобів, методів комунікації, відповідних вихідних умінь, навичок, знань суб'єктів навчання, необхідних для забезпечення відтворювальності результатів їх дій у вигляді бажаних змін у поведінці студента (учня, слухача)» [6, 28].

Б. Т. Лихачов доводить, що «технологія навчання – сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і компонування форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; вона є організаційно-методичним інструментарієм педагогічного процесу» [7, 39]. За В. В. Ченцовим «технологія навчання – це продумана в усіх деталях модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу з безумовним забезпеченням комфортних умов для учнів і вчителя» [3, 134].

Найбільш точним та ємним нам видається визначення технології навчання, дане С. П. Бондар: «інтегративна модель навчально-виховного процесу з визначеннями цілями і діагностикою поточних і кінцевих результатів, розподілом навчально-виховного процесу на окремі компоненти. Технологія навчання передбачає чітке і неухильне виконання певних навчальних дій в умовах оперативного зворотного зв’язку» [9, 34].

Технологічний підхід у вітчизняній освіті був започаткований ще у радянській педагогіці Ю. К. Бабанським («технологія оптимізації навчального процесу»), Н. Ф. Тализіною («технологічний процес поетапного формування розумових дій») та ін.

Серед сучасних українських дослідників, які вивчали окремі питання технології навчання, варто виділити таких учених, як: А. М. Алексюк, Є. С. Березняк, Я. І. Бурлака, І. А. Зязюн, Б. С. Кобзар, В. М. Мадзігон, О. Г. Мороз, М. Д. Ярмаченко та ін. Зміст поняття «технологія навчання» розкривають у своїх працях вітчизняні дослідники: В. І. Бондар, С. П. Бондар, С. М. Гончаренко, Г. А. Дегтярьов, О. Я. Савченко, С. О. Сисоєва; російські: В. П. Бесспалько, М. В. Кларін, І. Я. Лerner, Г. К. Селевко. Крім того, проблему інноваційних технологій навчання розглядали такі вчені, як: О. О. Арламов, М. С. Бургін, В. Д. Журавльов, В. І. Загвязинський, Н. Р. Юсуфбекова, Д. А. Ніколс та ін.

Отже, спектр методик і технологій, що становлять зміст особистісно орієнтованого навчання, досить широкий: вальдорфська педагогіка, технологія саморозвивального навчання Г. К. Селевка, Дальтон-технологія, колективний спосіб навчання (В. В. Дьяченко, О. Г. Рівін), ігрові технології, методика Марії

Монтессорі, технологія модульного та модульно-розвивального навчання, проектні технології, розвивальне навчання, технологія рівневої диференціації М. П. Гузика, адаптивна система навчання А. С. Границької, технології проблемного навчання, сугестивні технології, продуктивна освіта, школа «діалогу культур», інтерактивні технології та деякі інші інноваційні технології.

Наприклад, вальдорфська школа не орієнтує дітей у виборі світогляду, конкретної «контркультури», а допомагає їм вільно і плідно самовизначитися, тверезо і відповідально усвідомити реалії світу. Її стрижнем є свобода, але не у значенні асоціальності людини.

Акценти цілей технології саморозвивального навчання Г. К. Селевка – формування людини, яка самовдосконалюється; формування самокерівних механізмів особистості; виховання домінант саморозвитку та індивідуального стилю діяльності. Її концептуальні положення базуються на використанні мотивів самовдосконалення та задоволені потреби саморозвитку особистості у самоствердженні, самовираженні, захищеності, самоактуалізації.

Трьома основними принципами Дальтон-технології є розвиток вільної особистості, спрямованої на співробітництво і самостійність. З ними дуже тісно пов’язані довіра й відповідальність. Подібним до цього підходу є колективний спосіб навчання (В. В. Дяченко, О. Г. Рівін), який також уважає за потрібне виховання самостійної особистості. В основі цієї технології передбачене самостійне опрацювання навчального матеріалу. Ефективність зазначеного способу навчання забезпечується завдяки процесу пояснення частини засвоєного матеріалу іншим дітям та обміну інформації між ними.

В основі модульно-розвивального навчання (за А. В. Фурманом) лежать ідеї гуманістичної психології про самореалізовану та самоактуалізовану особистість як важливий компонент творення людини з новим типом мислення.

Гуманістична психологія підкреслює значення власної творчої активності людини. Не може бути самореалізованої особистості без певної діяльності, якій вона служить беззавітно. А. Маслоу доводив, що люди, які самореалізовуються, без єдиного винятку залучені до будь-якої справи, «зовнішньої стосовно них» [5]. Технологія модульно-розвивального навчання передбачає наявність психодидактичних умов для розвитку природних здібностей учнів шляхом організації різноманітних форм пошуково-дослідницької учнівської діяльності й організації навчання не тільки для накопичення максимальних знань теоретичних положень з певного предмета, а й для розвитку здібностей до всіх видів розумової діяльності (аналіз, синтез, порівняння, систематизація та ін.).

Інтерактивні технології є одними з найбільш ефективних технологій навчання, що сприяють інтелектуальному, соціальному й духовному розвитку школяра, готовності жити й працювати в гуманному, демократичному суспільстві.

Інтерактивні технології навчання зорієнтовані на: створення умов для осмислення й розв’язання проблем, пов’язаних із захистом своїх прав і прав товариша; усвідомлення обов’язку і відповідальності перед оточенням, плекання навичок культури і соціальної етики, що включає дотримання моральних принципів та норм у суспільстві, пріоритет загальнолюдських

цінностей; соціалізацію особистості й формування у процесі виховання освіти навичок активної моральної дії; розвиток особистості, яка здатна критично оцінювати події, що відбуваються в суспільстві.

Інтерактивне навчання суттєво впливає на свідомість і почуття особистості з метою виховання компетентного й відповідального учня, який є вільною і водночас законослухняною, високоморальною, соціально та політично активною особистістю, повноправним членом шкільного колективу; на формування в учнів громадянських поглядів, почуттів та переконань, належної поведінки, єдності слова і діла.

Таким чином, освіта ХХІ століття – це освіта для «нової» людини. Завданням сучасної школи є виховання компетентної особистості, яка володіє не лише знаннями, високими моральними якостями і є професіоналом, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи знання й беручи на себе відповідальність за свою діяльність. Успішне виховання та розвиток «нової» людини залежить від технологій, які будуть використані в навчально-виховному процесі. Натомість школа сьогодні недостатньо навчає школярів ухвалювати рішення, використовувати інформаційні та комунікативні технології, критично мислити, бути компетентним у своїй діяльності тощо. Зміст освіти сьогодні не відповідає потребам суспільства на ринку праці, не спрямований на набуття необхідних ключових компетентностей [8, 4].

Необхідно зазначити, що головною складовою процесу освіти є не лише особистість, яка навчається, а і взаємодія суб'єктів діяльності, які залучені в освітній простір. Демократизація освіти, як упровадження демократичних відносин, зумовлює готовність до цього процесу всіх суб'єктів освіти – учнів, учителів та управлінських структур, що є запорукою успіху та єдиним шляхом застосування високих педагогічних технологій.

Отже, одним із найважливіших стратегічних завдань на сучасному етапі модернізації вищої освіти України є забезпечення необхідних умов для розвитку особистості за допомогою інноваційних освітніх технологій. Цьому має сприяти демократизація освітніх процесів, що дає змогу людині підготуватися до життя у швидкоплинних змінах соціокультурних умов і професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=651-14>.
2. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К. : Райдуга, 2001. – 16 с.
3. Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи. Курс лекцій: модульне навчання : Навч. посіб. / А. М. Алексюк. – К. : Академія, 2008. – 345 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

5. Емелин В. А. Технологические соблазны информационного общества, предел внешних расширений человека / В. А. Емелин, А. Ш. Тхостов // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 84–90.
6. Козаков В. А. Психолого-педагогічна підготовка фіхівців у непедагогічних університетах : [монографія] / В. А. Козаков, Д. І. Дзвінчук – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 271 с.
7. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций : учеб. пособ. [для студ. Пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК] / Б. Т. Лихачев – М. : Прометей, Юрайт, 1998. – 464 с.
8. Нариньяди А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А. С. Нариньяди // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 3–15.
9. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті : навч. посіб. [за ред. С. П. Бондар]. – Рівне : Тетіс, 2003. – 200 с.
10. Тимошенко О. І. Інтелектуально-творча суть освітніх інновацій / О. І. Тимошенко // Філософія освіти. – 2010. – № 23, – С. 201–212.

РЕЗЮМЕ

О. О. Гайворонская. Человек как субъект влияния инновационных образовательных технологий.

В статье раскрыто содержание образовательных процессов XXI века; освещено влияние технологий обучения на развитие личности; определено место человека в системе образовательных инновационных технологий, их разностороннее влияние на субъекта образования при использовании в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: технология, инновационные технологии, вальдорфская школа, Дальтон-подход, модульно-развивающее обучение, интерактивные технологии.

SUMMARY

O. O. Gayvoronskaya. Man as an Impact of Innovative Educational Technologies.

The article exposes the contents of educational processes of the XXI century, highlighted the impact of learning technologies for personal development, and determined man's place in the education of innovative technologies and their impact on the subject of comprehensive education in the use of the educational process.

Key words: technology, innovative technology, Waldorf School, Dalton-approach, modular and developmental education, interactive technology.

ДЕМОКРАТИЯ І ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ

Ураховуючи досвід розвитку демократії в нашій країні, автор розмірковує про причини її недосконалості. Наголошується, що якість демократичних основ залежить не стільки від зовнішніх факторів, скільки від особистісних демократичних переконань громадян, що досить проблематично в індивідуалізованому соціумі. Вихід з кризового стану вбачається у створенні системи громадянської освіти. Безпосередньо її формуванням і розвитком мають займатися громадсько-активні школи.

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, громадянське виховання, громадсько зорієнтована освіта, громадсько-активна школа.

Розвиток демократії завжди ускладнений недосконалім станом освіти. Тепер її покликання не лише вдосконалювати закладені природою здібності й нахили індивідів, а й формувати нову свідомість і психологію, що мають викликати життєву потребу в повній самореалізації.

Теперішня освітньо-виховна система зазвичай порочна тим, що в ній суспільне панує над особистісним, матеріальним – над духовним, а влада педагогів – над зацікавленістю учнів. Тому загальне формує безліч перепон для вільного розвитку людини. Насамперед губиться потреба у свободі волі, а отже, і в демократизмі. Тоді як сила соціального впливу на особу має бути спрямована на її всебічний розвиток, що може забезпечити лише високий рівень демократії.

Нині наявний широкий діапазон тлумачень сутності, змісту та ролі демократії в суспільному й особистому житті – від спінозівського *libera necessitas* («свободної необхідності») до «приреченості на свободу» Ж.-П. Сартра. Це тому, що демократія – категорія індивідуального, а вже потім соціального вираження. Зазначимо, що у всіх міркуваннях щодо реалій демократії завжди наявні свобода, справедливість і відповідальність як її об'єктивні критерії.

За несправедливого обмеження свободи думки і дій особи вона закономірно втрачає соціальну відповідальність, оскільки її перебирають на себе соціальні інституції: сім'я, школа, громада, держава тощо. Так формується крайній індивідуалізм, що унеможлилює творчу активність особистості, оскільки вона ґрунтується на соціальній відповідальності. Щоб запобігти цьому, ще у старовину мудрі греки придумали демократію – спільну відповідальність за громадські справи, називаючи тих, хто ухилявся від суспільних обов'язків, *idioteia* – неуками. А Платон за таке ухиляння пропонував позбавляти вільних греків громадянських прав.

Відтоді демократія пройшла довгий і тернистий шлях, не рознікаючись на авторитарні перепони і зміни світоглядних уявлень, суспільної психології, об'єктивні обставини та суб'єктивні фактори. Отже, звивистий шлях розвитку демократії призвів до непередбачуваних наслідків у країнах високого демократичного рівня. Так, західний тип демократії нині опинився перед небаченою загрозою – широкою індивідуалізацією суспільства. Але ж соціальні процеси мають бути керованими, інакше країні загрожує занепад. З огляду на це сучасний дослідник демократії М. Гоше розпачливо констатує: «якщо є лише індивідуальні права, то більше не може бути влади... демократія сама розкладається з середини» [2, 71]. Те саме відчувають і країни перехідного періоду демократій.

Ось чому в подібній ситуації настала пора негайної відповіді на вічні запитання: хто винен і що робити? Сучасний індивідуалізм з втратою відповідальності за спільні справи тлумачиться по-різному: і як відсутність віри в бога, і як повсюдне падіння моралі, і як загальна ситість, що призводить до розбещеності та ін. На Заході найбільше нарікають на наслідки науково-технічного прогресу, які обмежують комунікативність людини, відчуття її залежності від інших індивідів. Відповідальність покладається на аудіо- та відеотехніку, Інтернет, різні комунікаційні програми, *mas media* взагалі тощо. Уважається, що «спілкування втратило необхідну атмосферу інтимності і нагадує швидше тюремне побачення під незмінним наглядом механічного посередника – телефонного чи електронного апарату» [1, 52].

Дійсно, не лише ми вдивляємося в електронний екран, а й він пильно споглядає за нами. Адепти сучасних інформаційних технологій надзвичайно чутливо стежать за сприйняттям певних інформаційних програм. Створена гіантська система маніпулювання суспільною свідомістю та психологічним станом усіх верств населення засобами масової інформації. Тим самим закладаються підставами для певних дій і міркувань громадян у реальних умовах життя. І якщо на Заході проблема індивідуалізації соціуму традиційно буде розв'язана демократичними методами, то для нас це дуже проблематично.

Тенденції розвитку сучасного українського суспільства продукують непередбачувані зміни в житті кожного індивіда, які ще не мають однозначних пояснень. Але став очевидним факт докорінної зміни умов життя. За два десятиліття кардинально помінявся побутожної сім'ї, сформувалася психологія сучасного гедонізму, неймовірно зрослий egoїзм, запанував синдром споживання. Вищими цінностями та бажаннями постали вічна молодість тіла, повна матеріальна забезпеченість і відсутність турбот. Нігілізм та скепсис щодо відповідальності формується змолоду, в сім'ї та школі. Соціологічні дослідження показують, що «сучасні батьки готові пожертвувати всім, щоб тільки забезпечити своїм дітям максимально спокійне, комфортне, зручне життя» [3, 42]. З'явилося вперте переконання, що свобода людей залежить від наявних у них матеріальних благ, фінансового стану, посад, чинів тощо. Оскільки ж свобода є основою демократії, то чи можливо вести про неї мову за таких умов?

Очевидно, що існує вкрай гостра необхідність у зміні світоглядних ціннісних орієнтирів українського населення, особливо молоді. Причому, як не дивно, найбільші труднощі пов'язані зі зміною зашкарублого мислення тих, хто найбільш публічно «стурбований» станом демократії у країні; по-іншому тих, хто знаходиться при владі. Вони на всіх рівнях, порушуючи права та свободи громадян, запевнюють про «достатній» рівень нашої демократії. Щодо всього населення, то найважче побороти масову зневіру в можливості соціальної справедливості.

Закономірно постає запитання: чому з'явилися вищезгадані проблеми, коли кожен: і хто при владі, і хто без влади пройшли однакове навчання і виховання в нашій школі? Отже сучасний виховний вплив на формування особистості є хибним, а тому докорінно слід змінити освітню парадигму.

З цього приводу наявна значна кількість державних документів, у тому числі Національна доктрина розвитку освіти в Україні, де чітко зазначено, що освіта – це «рушійна сила розвитку громадянського суспільства» [4, 647]. Оскільки ж громадянське протистоять індивідуалізму, то ця декларація про роль освіти є дуже актуальною. Проте український історичний досвід засвідчує, що не все в нас задеклароване стає реальністю. Тим паче, ні наявні нині принципи організації виховної роботи, ні підготовка педагогічних кадрів, ні соціальна практика взагалі не здатні до повноцінного виховання водночас демократичної і соціально відповідальної особистості. Це глибоко розумів у свій час видатний український педагог В. О. Сухомлинський, звернувшись до громадянського виховання як до головної педагогічної проблеми. Він був переконаний, що школа має виховувати активного громадянина, патріота своєї країни своїм внутрішнім життям, атмосферою шкільного демократизму, творчості та відповідальності. Але ті, хто створив парадигму нинішнього виховання, споглядали великого педагога як дивака.

З огляду на це Україна досить пізно постала перед необхідністю громадянського виховання, яке охоплює весь педагогічний процес. Практика переходу в нашій країні до громадянського суспільства показує, наскільки це непросто та болісно.

Громадянське виховання, як і громадянське суспільство, у нашій країні лише зароджуються, проявляючись часто спонтанно та безсистемно. Тому, з'явилася нагальна потреба у всебічному теоретичному обґрунтуванні громадянського виховного процесу в школі, з'ясуванні умов, сил і засобів його ефективності, напрацюванні принципів і методик діяльності педагогічних кадрів з метою підвищення громадянської культури та активності всіх його учасників. Річ у тім, що застаріла виховна система породила низку гострих суперечностей у становленні громадянської особистості. Насамперед, це суперечності між необхідністю формування в учнів громадянських рис та культури і традиціями інертного виховання. Негативною є і ситуація, коли учні мають з глибокою переконаністю сприймати принципи демократичного світогляду на тлі повсякденної недемократичної соціальної практики. Суперечливою є і ситуація, коли до громадянського виховання учнів стають причетними педагогічні кадри зі застарілим світосприйняттям.

Останнім часом у вітчизняній педагогічній літературі з'явилися численні роздуми про утвердження громадянського виховання як пріоритетного напряму всієї виховної роботи у школі, із зазначенням, що громадянське суспільство водночас є і метою, і засобом громадянського виховання особистості. Згадаймо, що громадянське суспільство є таким, коли воно може захищати демократію, свої права і свободи від владного свавілля, утисків державних структур. Прикладами тому є акції непокори рішенням та діям влади на зразок «оксамитової», «трояндової» або «помаранчевої» революцій тощо.

Ось чому в умовах жорсткої владної структури у країні централізоване шкільне громадянське виховання безперспективне. Заяви державної влади з хиткими демократичними підвалинами про її наміри розвивати громадянське суспільство й одночасні реальні спроби керувати ним є початком кінця демократії. Зрозуміло, що авторитарна влада ніколи не потерпить виступів громадян проти неї.

Повноцінне громадянське виховання формує у населення зі шкільних років не лише якості патріотизму, міжнаціональної та расової терпимості, а й громадянського обов'язку. Незалежне громадянське виховання дає особистості можливість «відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною і захищеною» [5, 47]. Тоді демократія стає не зовнішніми умовами існування кожного громадянина, а його переконаннями, способом життя, постійною і невід'ємною потребою свободи дій і намірів. Ось чому необхідне виховання, яке б закладало основи моральної відповідальності за суспільні справи і нетерпимість до соціальної несправедливості та спроб приниження людської гідності.

Про це нині наявна велика кількість різноманітних міркувань. Наприклад, пропонується планетарне виховання з ідеєю формування відповідальності за всю планету або екологічне – турбота про збереження життя на Землі, що є дуже важливим, але не наповнене конкретним змістом реалізаційної діяльності. Людина ж розуміє реальний стан справ, свої завдання та обов'язки не за умови розмитого планетарного обов'язку, а за чіткого усвідомлення тієї ділянки життя, яка її безпосередньо стосується. На жаль, у виховному процесі образне сприйняття світу домінує над абстрактним.

Для запобігання проявам сучасного egoїзму та індивідуалізму, що є загрозою демократії, освіта, як цілісна система навчання і виховання, має бути громадсько зорієнтованою [6, 5], що для українського суспільства поки що є незвичною справою, але дуже необхідно. Громадська освіта позбавлена неконкретності та розмитості в реалізації виховних завдань. Вона враховує те, що життяожної людини, її навчання, виховання, бізнес, громадські та сімейні справи тощо проходять на території громади серед відносно невеликої спільноти людей, які живуть і діють в одному селі, містечку, вулиці або кварталі великого міста. За таких умов кожна дитина наочно сприймає турботу громади про неї і розуміє необхідність відповідальності за громадські справи.

Особливості громадської освіти обґрунтував американський педагог і соціолог Дж. Дьюї ще в середині ХХ ст. Він наголошував, що освіта має бути не підготовкою до життя, а самим життям. Громадська освіта стала поширеною

в західних країнах, особливо у США. Школа в умовах громадськості діє 2 години на добу і сприяє не лише освіті та вихованню дітей, а й справам дорослих. На її теренах формуються ділові зв'язки громадян, вона сприяє їх бізнесовим відносинам, благодійним справам, здійснюється взаємна підтримка і захист членів громади. До подібних справ постійно залучаються діти, на практиці усвідомлюючи свою причетність до громадського життя.

В Україні громадське виховання закладене конституційними положеннями про місцеве самоврядування. Оскільки воно не набуло стабільної практичної реалізації, то й шкільне виховання залишається далеким від демократичних зasad. Отже, для розв'язання проблем громадської освіти в Україні потрібен ще час, бажання і наполегливість громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блюменкранц М. В поисках имени и лица / М. Блюменкранц // Вопросы философии. – 2007. - № 1. – С. 47–58.
2. Гоше М. Про модерне майбутнє європейської України / М. Гоше, С. Йосипенко // Філософська думка. – 2007. – № 6. – С. 64–73.
3. Гусман Д. Ответственность / Д. Гусман // Человек без границ. – 2008. – № 4. – С. 42–43.
4. Історія української школи і педагогіки : Хрестоматія / [уклад. : О.О. Любар]. – К. : Знання, 2005. – 767 с.
5. Терещенко О. Управління системою громадянського виховання / О. Терещенко // Директор школи. Україна. – 2010. – № 5. – С. 44–57.
6. Філософія та концепція громадсько-зорієнтованої освіти // Директор школи. Україна. – 2008. – № 11. – С. 5–7.

РЕЗЮМЕ

М. А. Качуровский. Демократия и гражданское воспитание.

Учитывая опыт развития демократии в нашей стране, автор размышляет о причинах её несовершенства. Подчеркивается, что качество демократических основ зависит не столько от внешних факторов, сколько от личностных демократических убеждений граждан, что достаточно проблематично в индивидуализированном обществе. Выход с кризисного состояния заключается в создании системы гражданского образования. Непосредственно его формированием и развитием должны заниматься общественно-активные школы.

Ключевые слова: демократия, гражданское общество, гражданское воспитание, общественно ориентированное образование, общественно-активная школа.

SUMMARY

M. O. Kachurovsky. Democracy and Civil Up-bringing.

Taking into account the experience of democracy development in our country the author dwells upon the causes of its drawbacks. It is underlined that the quality of democratic bases depends mainly not upon the outer factors, but upon the personal

democratic persuasions of citizens, that is rather problematic in individualized society. To overcome the crisis we need to create a system of civil education. Publicly-active schools must be engaged in its forming and development directly.

Key words: *democracy, civil society, civil up-bringing, publicly oriented education, publicly-active school.*

УДК 159.922.6(075)

С. С. Бадюл

Одесская государственная академия
технического регулирования и качества

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ТЕХНИЧЕСКОГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

В статье рассмотрена проблема формирования интеллектуальной элиты в условиях высшего технического учебного заведения. Акцентировано внимание на факте потери современной Украиной национальной элиты. Целесообразно сосредоточить внимание современных педагогов, учебных, философов на укреплении условий для формирования интеллектуальной элиты среди молодежи высшего технического учебного заведения.

Ключевые слова: элита, интеллектуальная элита, высшее образование, высшее техническое учебное заведение, философия, философия образования.

Постановка проблемы. Модернизация образования призвана обеспечить равные возможности для доступа молодых людей к полноценному образованию, независимо от материального достатка семьи, места проживания, национальной принадлежности и состояния здоровья. При этом не менее важной задачей является выявление и целевая поддержка наиболее одаренных, талантливых детей и молодежи. В этих условиях становится все более очевидным, что формирование интеллектуальной элиты в условиях непрерывного образования приобретает особую значимость.

Появление повышенного интереса к интеллектуальной элите требует динамика меняющегося мирового сообщества. Приход информационной эпохи повлечет за собой изменения в приоритетах сознания и потребует от своих современников более качественного мышления. Если XX век был эпохой «восстания масс» и демократизации культуры, то наступающая эпоха с ее более жесткими требованиями к информационным технологиям станет эрой господства меритократии, «аристократии духа». При возрастании роли информации в жизни общества будет неизбежно возрастать и роль образования, дающего фундаментальные знания.

Становление идеи элитарного образования конца XX – начала XXI века должно стать таким же естественным и закономерным процессом, каким было омассовление образования в начале и на всем протяжении XX века. Смена этих парадигм как раз и отражает динамику общественного развития: все элитарное

рано или поздно омассовляется (иначе оно не является элитарным), рано или поздно из массового снова появляется новое элитарное.

В эпоху постиндустриального общества элитаризация образовательного процесса получает новое звучание. Однако хаотичность и стихийность действий приводят к тому, что на деле имеет место лишь видимость элитарного образования, существует достаточное количество учебных заведений, претендующих на роль элитарных, но таковыми, как правило, не являющихся. Это в частности является следствием того, что в настоящее время не созданы необходимые теоретические предпосылки для формирования интеллектуальной элиты в системе непрерывного образования.

В настоящее время предпринимаются многочисленные попытки для исследования «элитологического элемента» в системе массовой школы. Подлинных элитарных образовательных систем в общественной природе, к сожалению, пока не существует, поэтому сам предмет изучения недостаточно проявлен. Однако имеется исторический опыт, дающий нам эмпирический материал, который можно подвергнуть анализу и теоретизировать. Сегодня можно подойти к сущности элитарного образования, только определившись с ее историческим аспектом. Чаще всего говорится о влиянии традиционной системы образования на формирование основ элитарного сознания индивида. Процесс же самообразования, который, собственно говоря, и приводит этого индивида в элиту или в аристократию духа, остается за рамками этих исследований, что в значительной мере снижает их теоретическое содержание. Вместе с тем буквально в последнее время начали появляться работы, анализирующие отдельные этапы и механизмы становления и деятельности субъекта элиты. Тем не менее сами же эти авторы признаются, что для широких обобщающих выводов, собранных ими, материалов пока еще недостаточно. Не разработаны, а в определенной степени еще даже и не поставлены многие важные аспекты данной проблемы.

Анализ последних исследований. В последнее время в научной литературе все чаще встречаются такие понятия, как «элитарное образование», «элитное воспитание», «элитарные учебные заведения», «элитарная педагогика» и т. д. Идея подготовки элиты через систему образования в принципе не нова. Еще древние китайцы и античные греки поняли необходимость такого вида образовательных услуг. Проблема элитарного образования встает всякий раз перед каждым новым поколением людей, выходящих на новый уровень своего социального развития.

Государственная система образования в прошлом уже пыталась создать сеть элитарных учебных заведений, но все они, как правило, носили закрытый характер.

Исследование проблемы формирования интеллектуальной элиты должно учитывать все возрастающую роль образовательных систем в развитии человеческих ценностей. Следует также указать на ужесточение требований мирового сообщества в получении высококачественного знания, поскольку от этого в первую очередь зависит обеспечение удовлетворения увеличивающихся человеческих потребностей информационного общества. В ближайшее время

человечество должно достигнуть такого своего состояния, когда на первом месте будет стоять потребность в высокообразованных специалистах, владеющих современными информационными технологиями. Интеллектуальный потенциал каждого общества складывается из суммарных величин носителей «высокого знания», и зависимость общества от таких субъектов будет все увеличиваться.

В каждом человеке содержится своя мера его стремления к познанию и, следовательно, свой уровень обладания знаниями. В этом плане между людьми не может быть никакого равенства. Равенство среди неравных аморально по отношению к тем, кто дальше продвинут в плане роста личностного совершенства. Мы признаем, что главной аксиологической категорией человека является уровень осознания и реализации им личного достоинства. Поэтому не социальный, а духовный статус человека является основным источником его социокультурной дифференциации.

Мы выступаем категорически против всех видов закрытого элитного образования, предназначенного лишь для социально избранных элементов. Элитное образование должно носить либерально-справедливый характер и быть доступно для всех лиц, стремящихся к духовной и интеллектуальной элитизации своей личности. Элитное образование, учитывающее индивидуальные качества каждой личности и стремящееся к справедливому раскрытию, может быть построено только на общедоступной основе.

Элитное образование дает элитную систему знаний и создает основы непрерывного образовательного процесса личности, тяготеющей к совершенствованию своего духовного потенциала, но не дает никаких гарантий на вхождение данного субъекта в ту или иную элиту. Будет он в элите или нет, всецело зависит от самого человека, а элитное образование призвано помочь ему в этом и исключить всякие неожиданности в селекции элит. Элите необходим интеллектуальный, моральный и волевой ценз. Остается только удивляться как при полном игнорировании ценза отечественная элита или то «нечто», что себя так охотно называет элитой, еще умудряется не только существовать у руля, но и управлять обществом. И остается сожалеть, что нет той отвечающей всем этим требованиям элиты, при которой общество могло быть спокойно, что завтра государство его в очередной раз не обманет. Лишь рекрутование элиты через широкую систему элитного/элитарного образования может дать надежные гарантии того, что будет сформирована истинная интеллектуальная элита.

Сегодня существует негативное отношение к элитарному образованию со стороны общества, что диктуется не столько рационалистическими, сколько эмоциональными доминантами. Часто действуют старые стереотипы массового сознания, где все элитарное воспринимается как идеологически враждебное демократии.

В то же время возникает необходимость создания специальной научной дисциплины, которую можно определить как элитопедагогику, изучающую пути духовного совершенствования человека, а также механизмы становления высокопродуктивной персонализации.

В теоретическом плане исследование базируется на фундаментальных идеях о механизмах персонализации и самореализации личности (К. А. Абульханова, А. К. Маркова, А. Маслоу, Х. Ортега-и-Гасет, В. Парето, А. В. Петровский, К. Роджер, И. Фромм и др.), о субъектной сущности человека (А. В. Брушлинский, М. Я. Виленский, В. А. Петровский, В. И. Слободчиков, Б. А. Сосновский, Е. Н. Шиянов и др.), о единстве внешних воздействий и внутренних социальных позиций личности (И. Н. Андреева, Б. М. Бим-Бад, А. В. Мудрик, В. С. Мухина, В. Д. Путилин, С. Л. Рубинштейн и др.), о закономерностях становления интеллектуальной элиты в обществе (Г. К. Ашин, Д. Белл, Н. А. Бердяев, Н. В. Гончаренко, В. Н. Дружинин, Б. М. Кедров, Л. Ф. Колесников, Н. С. Лейтес, А. М. Матюшкин, Г. Моска, Я. А. Пономарев и др.), о развитии интеллектуально-творческого потенциала личности (В. В. Краевский, И. Я. Лerner, Х. Пассов, А. И. Савенков, В. М. Скаткин, В. А. Сластенин, В. Уильямс, В. Д. Шадриков и др.) [1; 2].

Цель статьи заключается в изучении проблемы элитопедагогики в национальной системе образования.

Изложение основного материала. Влияние самой разнообразной среды является важнейшим условием процесса физического и духовного формирования личности, ее социализации. Культурно-образовательное пространство высшего технического учебного заведения, как относительно самостоятельная часть среды, регулирует процесс образования личности со стороны общества, специфические отличия которого по отношению к элитарному высшему техническому учебному заведению устанавливаются особенностями входящих в него подсистем, внутренними и внешними связями. Основные ее элементы: люди школы, содержание и средства образования, внешние связи. Содержание образования направлено прежде всего на развитие целостного человека: его природных особенностей (здоровья, чувственных, волевых и мыслительных способностей); его социальных свойств (гражданственности, семейных и общественно-трудовых качеств) и свойств субъекта культуры (свободы, гуманности, толерантности, духовности, творчества). Оно заметно отличается от массовой школы учебным планом, включающим в вариативной части широкий перечень дополнительных учебных дисциплин; особенностями учебных программ, предусматривающих углубленное изучение отдельного круга предметов; характером их освоения, учитывающим индивидуально-психологические особенности учащихся; большей возможностью выбора предметов по интересам и склонностям, а также внеклассных занятий по ним. Как правило, культурно-образовательное пространство элитарного вуза значительно богаче содержанием дополнительного образования, предусматривающего не только интеллектуальное развитие. Это связано с тем, что при формировании духовности одаренной личности чувственная сфера ее деятельности должна значительно актуализироваться. При всей значимости всех личностей, взаимодействующих с учеником, роль педагога в элитарном вузе остается ведущей. Цель элитарного педагогического взаимодействия – обеспечить максимально возможное развитие ребенка, создать условия для формирования

незаурядной, творческой личности с учетом интересов общества и реализации его социального заказа на воспроизведение потенциальной элиты. Цели достигаются за счет включения студента в многоуровневые и разнообразные внутренние и внешние связи.

Элитарный вуз, являясь необходимым структурным компонентом национальной системы образования, вместе с массовой обеспечивает ее динамичное развитие, создает условия для проявления и развития способностей и одаренности студента, воспитывает для общества незаурядных личностей, претендующих на роль элиты. Оптимальное развитие элитарного вуза возможно при выполнении определенных условий, среди которых кроме социально-политических выделяются и педагогические.

Междисциплинарный статус проблемы элитарного вуза, находящийся в поле зрения многих наук, требует выработки новых методологических подходов. На основе изучения широкого спектра современных методов исследования сложноорганизованных субъектов мы пришли к системному подходу, который позволяет рассматривать явления в единстве частного и целого, изучать взаимосвязи, объединить множество разрозненных фактов в единую систему.

Соглашаясь с позициями авторов, разрабатывающих и отстаивающих системный анализ, признаем необходимым его адаптации к задачам нашего исследования, обосновываем системно-векторный подход к рассмотрению элитарного высшего технического учебного заведения. Введение векторной составляющей продиктовано сложностью процессов становления и развития элитарного вуза, в основе которой лежат взаимодействия как внутри нее, так и с внешним окружением. Результат взаимодействий и направление развития зависят от ориентаций системы и внешней среды. Одни и те же ориентиры в разных ситуациях по-разному влияют на степень и направление активности субъекта. Результат и принятие решений в немалой степени определяются не только ценностью и актуальностью, но и способностью субъекта реализовать намеченные цели. Понятие «ориентир» определяет в основном направление, оставляя в тени другую важную составляющую деятельности – степень активности. Степень активности зависит непосредственно от процессов, протекающих в системе обратных связей, и влияет на способ деятельности. При рассмотрении механизма развития имеет особое значение именно изучение обратной связи. В результате действия обратной связи выделяются и закрепляются новые полезные функции, обеспечивающие стабильность системы. Обратная связь и активность системы в интегрированном виде могут быть выражены величиной или «модулем» вектора. Поэтому для характеристики направленности и активности целесообразно пользоваться понятием «вектор», нежели «ориентир».

Суть системно-векторного подхода в исследовании элитарного высшего технического учебного заведения выражается в том, что элитарный вуз рассматривается как гуманитарная система, обладающая векторным пространством, в котором объединены актуальные ориентиры развития входящих в нее подсистем, образующих в совокупности вектор системы;

предполагается выявление динамики системообразующих факторов, векторов; изменение векторов системы рассматривается как показатель развития; рассматриваются векторы подсистемы по отношению к системе более высокого порядка.

Исследование элитарного высшего технического учебного заведения как гуманитарной системы требует изучения его в процессе эволюции, особенностей порождающей ее системы. Развиваемый на основе системно-векторной методологии исследования историко-эволюционный подход позволяет выявить эволюционный смысл появления элитарного вуз, закономерности и наиболее вероятные тенденции ее развития. Элитарный вуз является элементом развития национальной системы образования, выражением повышения ее вариативности и открытости, отражением потребности общества в высокообразованных и духовно богатых личностях. В процессе исторического развития наряду с адаптивными механизмами, обеспечивающими устойчивое развитие системы в конкретных условиях среды, действуют особые бифуркационные механизмы, приводящие к непредсказуемости поведения системы. Вектор развития системы, находящейся в стабильных условиях, предсказуем и выводится из закономерностей, характерных для взаимодействующих разноуровневых систем. Наличие двух противоборствующих тенденций (сохранение и изменение системы) является необходимым условием эволюции системы. Возрастание вариативности элементов системы свидетельствует о прогрессивности эволюции: чем выше развита та или иная система, тем больше вариативных проявлений, входящих в эту систему элементов. Любоеальное состояние элитарной школы определяется в совокупности всем пройденным ею путем; направление вектора развития зависит от наличного состояния (системообразующих факторов и векторного пространства) и вектора системы образования, куда она входит как подсистема (одна и та же система одновременно может быть подсистемой нескольких систем); по мере развития элитарной школы ее зависимость от системы образования слабеет; ни к какому моменту времени развитие системы не может считаться завершенным.

Понять смысл элитарности, раскрыть эволюцию элитарного вуза и процессов, связанных с ее деятельностью в контексте исторического развития, – такова в концентрированном выражении основная задача нашего докторского исследования. Решение ее не представляется возможным без исследования первоосновы, на которой далее происходило формирование элитарного вуза. С этой целью обобщен опыт воспитания элиты в народной педагогике. Идеи, взгляды и мысли людей, составляющих элиту нации, задают вектор изменчивости, определяют характер и механизм развития. Выступая как наиболее продвинутый субъект общества, элита служит образцом для подражания, выполняет функцию эталона. Духовно-нравственные идеалы, нашедшие отражение в народной мудрости воспитания, играют консервативную, системо-сохраняющую роль, обеспечивают условия для проявления вариативности личности. Системообразующим фактором духовно-нравственного воспитания выступает трудовое воспитание, на котором

разворачиваются все остальные подсистемы народной педагогики. Цель системы воспитания национальной элиты в народной педагогике является дальнейшее развитие общественных институтов за счет выявления и развития неординарных и талантливых личностей.

Исследование истории становления и развития элитарной школы, в зависимости от эволюции взглядов на личность и ценностей образования, позволил выделить семь этапов ее развития и дать развернутую характеристику каждого из них. Основными закономерностями саморазвития элитарной школы являются:

- возрастание вариативности элитарной школы является показателем и условием прогрессивной ее эволюции (чем выше развита система, тем больше вариативных проявлений, входящих в эту систему элементов);
- взаимодействие двух противоборствующих тенденций – тенденции к сохранению и тенденции к изменению наличного состояния и связей – выступает необходимым условием эволюции элитарной школы;
- зависимость вектора развития элитарной школы в относительно стабильных ситуациях от ее наличного состояния и внешних воздействий;
- зависимость направления вектора развития элитарной школы от влияния избыточных предадаптивных элементов системы, относительно независимых от регулирующего влияния и обеспечивающих саморазвитие при непредвиденных изменениях условий ее существования.

В диссертационном исследовании в поисках оснований деятельности современной элитарной школы мы рассмотрели философский, психолого-педагогический и социально-педагогический аспекты. Рассматривая философские основания, убедились в особой значимости развития духовно-нравственных качеств способной и одаренной личности, которые способствуют оптимальному развитию как самой личности, так и ее гармонии с обществом. Пренебрежение данным положением, развитие тех качеств человека, которые выделяют его среди остальных, ориентация только на интеллектуальные или иные способности приводят к дисгармонии личности, что в конечном счете отражается на его поступках. Деятельность одаренных личностей и элит общества оказывают сильное, порой решающее влияние на вектор общественного развития. Поэтому должны существовать не только система, способствующая развитию неординарных способностей личности, но и механизм, компенсирующий дестабилизацию системы в результате деятельности этой личности. Механизм защиты личности и общества от деструктивных явлений, связанных с деятельностью неординарной личности, выработан человечеством на протяжении тысячелетий. Они в концентрированном выражении содержатся в народной мудрости, являющейся философской основой элитарной школы. В зависимости от состояния консервативных элементов системы создаются возможности для инноваций, чем выше уровень зрелости, тем больше вариаций. Элитарный вуз в определенные периоды общественного развития становился актуальным и появлялся в национальной системе образования в различных формах в зависимости от уровня развития консервативного ядра общества.

Консервативное ядро образовательной системы, выраженное в народной мудрости духовно-нравственного воспитания, обеспечивает жизнестойкость, в то же время создает условия для «отклонений от нормы», проявлений индивидуальной изменчивости. Чем крепче консервативное ядро системы, тем больше амплитуда инноваций, следовательно, интенсивнее протекают эволюционные процессы. В этом случае система образования все более допускает отдельные проявления неординарных личностей и создание специальных условий для развития неординарной личности. При этом способности становятся актуальными не только для личности, но и для общества. Неординарные личности и их способности становятся предметом особого исследования, объектом пристального внимания всей образовательной системы.

Элитарное высшее техническое учебное заведение нами рассматривается как интеллектуально-нравственная категория, осуществляющая дифференциацию (нежесткую) на основе способностей студентов. Именно способности, понимаемые как свойства или качества индивида, обусловливают успешность деятельности или овладения ею, как индивидуальные качества отличают одного человека от другого и проявляются в успешности деятельности. Способности имеют сложную структуру, отражающую системную организацию мозга, межфункциональные связи и деятельностный характер психических функций. Они формируются на основе задатков в процессе жизнедеятельности, ибо развиваются функциональные системы, а задатки (как генетическая программа) вместе со средой управляют этим процессом. Специальные способности есть общие способности, приобретшие черты оперативности в процессе развития под влиянием требований деятельности и среды. Важность духовных способностей определяется тем обстоятельством, что они направлены на сохранение культурной истории, на ее усвоение и воспроизведение, на ее развитие. Именно они гарантируют человечеству от случайностей, бед и невзгод, связанных с освобождением человека от жесткой связи с природой.

На основе представленных положений мы можем ставить вопрос не только об идентификации способностей личности, но и об их развитии. При этом мы исходим из того, что развитие и воспитание взаимосвязаны. Воспитание обрамляет развитие, придает качествам индивида нравственный вектор. Движущей силой развития индивида выступает противоречие в способностях и требованиях деятельности, поведения, обусловленные внешними воздействиями и внутренними условиями. Формирование качественных новообразований личности как системы, например одаренности в деятельности, подчиняется принципам системогенеза. Образование является механизмом социогенеза и спутником персоногенеза, поддерживающим проявление индивидуальности личности. Рост разнообразия форм жизни, большая свобода выбора выступают объективными социальными предпосылками для появления вариативного образования. Образовательная практика в реализации вариативного образования постепенно переориентируется от диагностики отбора по способностям к диагностике

развития способностей и одаренности. Способности человека выступают не целью селекции, а целью ее развития. В этом плане элитарному вузу отводится роль первопроходца. Многообразие деятельности и поведения является условием проявления индивидуальности. Основным способом управления развитием личности в учебном процессе является способ дозирования трудностей. Творчество становится основным механизмом развития личности инженера.

Признавая неравенство людей в способностях, общество так увлеклось дифференциацией, что сами технические способности будущего инженера оказались на втором плане. В ходе исследования выявлены основные социально-педагогические проблемы, связанные с деятельностью элитарной школы. Главным противоречием в реализации идеи элитарного образования и функционирования элитарной школы является противоречие в стремлении создать оптимальные условия для развития незаурядной личности и необходимости обеспечить равенство в получении образования. Социально-педагогические проблемы не исчерпываются только проблемами отбора способных студентов в элитарные вузы и выделением особенностей личности студента, которые необходимо учитывать при организации образовательной среды. Обозначенные проблемы выходят далеко за пределы вуза, ибо с деятельностью элитарного вуза связаны пополнение общества элитой, ее обновление, т. е. процессы, происходящие внутри самой элиты. Социологические исследования показывают, что в обществе проявилась тенденция к проникновению в состав элиты криминальных элементов или лиц, активно ими поддерживаемых. Обнаружились глубокие изъяны в нравственной устойчивости как в самой элите, так и в среде интеллигенции, откуда она в основном рекрутируется. Следовательно, проблема элиты перерастает в проблему духовно-нравственного воспитания интеллектуально способных студентов как главного механизма защиты общества от потрясений. Перед элитарным вузом стоит двуединая цель: создать условия для развития незаурядных способностей студентов и стимулировать формирование высоких духовно-нравственных качеств будущих профессионалов.

В процессе обсуждения мы выходим на следующий круг социально-педагогических проблем, связанных с соотношением личности и общества. Попытки выстроить систему образования, не учитывая противоречий взаимодействия общества и личности, неизбежно приводят к признанию приоритетной роли одного из этих двух основных социальных объектов. В результате нарушается механизм саморегуляции социума, в котором живет человечество, нарушается баланс интересов общества и личности. Поэтому личности необходимо ориентироваться на некую «золотую середину».

Элитарное высшее техническое учебное заведение не является панацеей, для нее характерны негативные проявления. Главная опасность, которая постоянно подстерегает элитарный вуз – это большая вероятность его перерождения в привилегированный вуз для влиятельных кругов. Особенно такая вероятность высока на современном этапе, когда государство оказалось

не в состоянии защитить общественные интересы, произошло обнищание основной части населения при резком росте материального благополучия определенной прослойки общества. В связи с этим сегодняшнюю ситуацию в обществе никак нельзя назвать подходящей для массового распространения элитарных вузов. Видимо, нужны самоограничительные меры и надлежащее государственное регулирование в организации сети элитарных школ и обязательно с учетом особенностей деятельности массового вуза в данном регионе.

Следующая опасность скрывается за идеей дифференциации учащихся по способностям. Дифференциация должна выступать лишь как фактор, дающий возможность работать в «зоне ближайшего развития» личности. При этом надо помнить, что нет никаких универсальных технологий, диагностик, которые позволили бы поставить окончательный диагноз способностей. Тестовые и другие методики (даже самые точные) дают лишь диагноз-предположение (различной степени вероятности). Диагноз – не приговор, который обжалованию не подлежит. В этом и состоит уникальность человеческой природы. Природа студента может проснуться под воздействием совершенно неожиданных обстоятельств. Поэтому за каждым студентом необходимо сохранить право на творчество, право на чудо. Варианты жесткой дифференциации в элитарном образовании неприемлемы.

Целый ряд социально-психологических проблем возникает в связи с деятельностью элитарного вуза, основанного на диверсификации (дифференциации) образования. Таким образом, элитарным является тот вуз, который обеспечивает доступ к элитарному образованию всех способных студентов вне зависимости от социального положения, пола, национальной, религиозной, расовой принадлежности.

Элитарное образование предполагает развитие природных предпосылок, проявившихся в виде задатков, которые при благоприятных и специально созданных условиях могут перерасти в незаурядные способности. Элитарный вуз выступает в качестве основного элемента образовательной системы, которая специально создает такие условия. Целью элитарного высшего технического учебного заведения является перерастание природных предпосылок в незаурядные способности личности будущего инженера, обеспечение процесса ее физического и духовного формирования и социализацию в качестве элиты общества. Ей отводится роль, в которой она в качестве подсистемы общества отвечает за выявление и развитие неординарных личностей, способных стимулировать общественный прогресс в различных сферах человеческой деятельности.

Функциональная индивидуальность элитарного вуза определяется, прежде всего, функциональными задачами, выполняемыми системообразующими компонентами, а также особенностями внутрисистемных и межсистемных связей. Задачами элитарного высшего технического учебного заведения являются:

–обеспечение интеграции в едином образовательном пространстве способных студентов и высококвалифицированных преподавателей для реализации цели учебного заведения и создания оптимальных условий для их педагогического взаимодействия;

–формирование содержания образования, внедрение прогрессивных образовательных технологий и обеспечение внутрисистемных связей, которые в наибольшей степени соответствуют интересам и потребностям способной и одаренной личности, развивают ее структурные качества, создают предпосылки для оптимальной социализации;

–установление, поддержание и развитие тесных внешних многоуровневых и разнонаправленных связей, обогащающих образовательную среду, обеспечивающих наиболее благоприятные условия для формирования и развития неординарной личности, способной в перспективе составить элиту нации.

Элитарный вуз является инновационным высшим учебным заведением повышенного уровня, обеспечивающим физическое и духовное формирование личности, ее социализацию с ориентацией на роль элиты общества, и осуществляет следующие функции:

–личностно-поддерживающую (предоставляет личности возможность образования в соответствии со способностями, создает условия для самореализации в выбранной сфере деятельности);

–социально-эволюционную (создает базу для сохранения и приумножения национальной культуры, выполняет социальный заказ общества на подготовку высокообразованных граждан, из среды которых в будущем формируется элита нации);

–эталонно-нормативную (качественная профессиональная подготовка будущих профессионалов);

–экспериментально-поисковую (осуществляет апробацию новых педагогических технологий с ориентиром на опережение);

–интеграционную (осуществление совместной деятельности вуза и предприятия в единой логике развития личности).

В социальном плане элитарный вуз, несмотря на его инновационные черты, вносящие изменчивость и относительную неустойчивость в систему образования, является мощным инструментом консолидации общества. Таким образом, формируется фундамент духовности, культуры, научно-технических достижений, цивилизационного движения в целом. Единство общественного прогресса и профессиональной подготовки в элитарных вузах является реальным понижающим трансформатором социальных и национальных напряжений.

Эволюция высших технических учебных заведений по вариативным линиям делает национальную образовательную систему более гибкой и устойчивой к разным переменам, она позволяет развивающейся элитарной школе менее конфликтно реализовать свои цели в мире вариативного

образования. Появление широкого разнообразия элитарных школ не только нормальное, но и необходимое явление. В своем исследовании мы рассматриваем наиболее яркие, логически до конца реализованные проекты элитарного национального высшего технического учебного заведения.

Рассматриваемые нами элитарные высшие технические учебные заведения в качестве основной цели выдвигают возрождение интеллектуального и культурного потенциала нации.

В основе развития элитарного вуза лежат сложные процессы внутрисистемного и межсистемного взаимодействия, в результате которых он устанавливает определенные отношения с другими подсистемами общества и всей системой образования. Тенденция его развития определяется процессами, происходящими на четырех основных уровнях системогенеза.

Первый уровень характеризуется процессами, происходящими внутри самого вуза. На этом уровне системогенеза в элитарном вузе одновременно протекают процессы, направленные на дальнейшее развитие внутрисистемных связей, обогащение его структурных составляющих новым содержанием, освоение новых прогрессивных образовательных технологий, рост вариативности элементов системы. В то же время наметились тенденции, отклоняющие его вектор развития от первоначально заданного направления, а именно отход от некоторых принципиально значимых ценностей (равная доступность элитарного образования, морально-материальное стимулирование труда педагога, мотивация ученика на национальные и общечеловеческие ценности, стимулирование развития духовно-нравственных качеств личности и т. д.).

Второй уровень процессов, влияющих на направление вектора развития элитарного вуза, связан с процессами внешнего взаимодействия с общественным прогрессом, с результатами адаптации последнего к изменившимся социально-педагогическим условиям, успешностью смены его педагогической парадигмы, освоением опыта, наработанного элитарной школой. Во взаимоотношениях элитарной и массовой школы наметились положительные тенденции к консолидации усилий, взаимообогащению друг друга. Актуализация опыта элитарной школы в массовой практике способствует сокращению разрыва в образовательных возможностях двух типов общеобразовательных вузов, обеспечивает динамичное развитие всей национальной системы образования.

Третий уровень системогенеза элитарного вуза связан с дальнейшим сотрудничеством с высшим учебным заведением (поступление в аспирантуру, докторантуру). Характерными тенденциями развития этих отношений является створчество в достижениях общих целей, – от предметно-консультативной функции к содержательно-процессуальной, от конкретно-методической к проблемно-кафедральной деятельности, от работы с конкретным преподавателем к работе с наиболее одаренным студентом.

Четвертый уровень характеризует отношения элитарной национальной школы непосредственно со всем социальным окружением, определяющим цель элитарной школы в виде социального заказа и основную стратегию ее развития.

Выводы. Таким образом, обращение к проблемам элитарного образования является актуальной темой современности и требует исследования не только педагогических, но и философских, социальных, экономических, политических, юридических и других ее аспектов. Предлагаемый нами интеллектуально-нравственный подход к элитарности открывает широкий простор для изучения обозначенной проблемы. Теоретическое обоснование научных понятий, раскрывающих сущность элитарной школы, а также выявление основных противоречий, связанных с ее деятельностью, создают новое проблемное пространство в педагогике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пряжников Н. С. Психология элитарности. / Н. С. Пряжников – М. : МПСИ, 2000. – 512 с.
2. Фигуровская В. М. Элитарное образование: научное содержание и теоретическое обоснование проблемы / В. М. Фигуровская // Проблемы образования : сб. науч. тр. / [отв. ред. В. М. Фигуровская]. – Новосибирск : НГАЭиУ, 1997. – С. 4–8.

РЕЗЮМЕ

О. С. Бадюл. Соціально-філософські умови формування інтелектуальної еліти в системі вищого технічного навчального закладу.

У статті розглянуто проблему формування інтелектуальної еліти в умовах вищого технічного навчального закладу. Зосереджено увагу на факті втрати сучасною Україною національної еліти. Доцільно зосередити увагу сучасних педагогів, учених, філософів на зміцненні умов для формування інтелектуальної еліти серед молоді вищого технічного навчального закладу.

Ключові слова: еліта, інтелектуальна еліта, вища освіта, вищий технічний навчальний заклад, філософія, філософія освіти.

SUMMARY

O. S.Badyul. Social and Philosophical Conditions of Intellectual Elites in the System of Higher Technical Educational Institution.

The problem of the intellectual elite in terms of a higher technical school. The author emphasizes the fact of losing the national elite of modern Ukraine, encourages teachers to focus modern scientists and philosophers on strengthening the conditions of the intellectual elite among young people of a higher technical school.

Key words: elite, the intellectual elite, higher education, higher technical school, philosophy, philosophy of education.

ФІЛОСОФІЯ И ПСИХОАНАЛИЗ: МЕЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ДІАЛОГ ИЛИ ТУПІК ДУАЛИЗМА?

В статье исследованы методологические аспекты психоаналитического учения. Рассмотрены взаимосвязи между психоанализом и философией. Сделана попытка проанализировать отношение к психоанализу в системе миф – философия – наука.

Ключевые слова: философия, наука, психоанализ, сциентизм, антисциентизм.

6 мая 2011 года исполнилось 155 лет со дня рождения основателя психоанализа З. Фрейда. Важность этой фигуры в истории психологии и в истории культуры переоценить невозможно, даже если мы перечислим все его невероятные заслуги. По мнению А. Сосланда, «значение работ Дедушки (Grossvaeterchen – Дедушка – обиходное прозвище З. Фрейда в психоаналитическом сообществе) невозможно адекватно оценить, если рассматривать их только изнутри психоанализа и психоаналитического сообщества. Полностью разобраться в его наследии можно, только если исходить из большого культурного контекста – вот соответствующая рамка для масштаба его личности» [9, 170].

Многочисленные суждения различных авторов о психоанализе свидетельствуют о наличии разноплановых, иногда полярных точек зрения на сущность фрейдовского учения. Учитывая возросший интерес к психоанализу в современном обществе, представляется возможным обратиться к наследию З. Фрейда и его последователей и сосредоточить внимание на соотношении между психоанализом и философией.

Для рассмотрения основных вопросов необходимо провести разграничение базовых понятий, используемых в ходе работы. Психоанализ (от греч. ψυχή – «душа» и ανάλυστς – «разложение», «расчленение») – часть психотерапии, врачебный метод исследования, разработанный З. Фрейдом для диагностики и лечения истерии. Затем он был переосмыслен основателем как психологическая доктрина, направленная на изучение скрытых связей и основ душевной жизни человека. Эта доктрина строится на предположении, что известный комплекс патологических представлений, в особенности сексуальных, «вытесняется» из сферы сознания и действует уже из сферы бессознательного (которое мыслится как область господства сексуальных стремлений), под разнообразными масками и облачениями проникает в сознание и угрожает духовному единству Я, включенного в окружающий его мир. В действии таких вытесненных «комплексов» видели причину забывания, оговорок, грез, ложных поступков, неврозов (истерий). Их лечение пытались проводить таким образом, чтобы при беседе (анализе) можно было свободно

вызывать эти комплексы из глубины бессознательного и устранять их (путем беседы или соответствующих действий), предоставляя пациенту возможность отреагировать. Сторонники психоанализа приписывают сексуальному «либидо» центральную роль, рассматривая душевную жизнь в целом как сферу господства бессознательных сексуальных стремлений к удовольствию или неудовольствию. Исходя из вышеизложенного, сущность психоанализа можно рассмотреть на следующих уровнях:

- как миф;
- как метод лечения психических заболеваний (психоаналитическая теория);
- как систему знаний о поведении человека;
- как мировоззренческую систему и философию [12, 66].

Важным моментом создания психоанализа был отказ З. Фрейда от гипноза. Около пяти лет (1887–1892) З. Фрейд регулярно применял гипноз в своей врачебной практике. Затем он ограничил сферу его использования, а с 1896 года и вовсе перестал обращаться к гипнозу как лечебному средству, и лишь от случая к случаю прибегал к нему в целях эксперимента [13, 159]. Именно этот отказ оказался доминантным признаком перехода от донаучности психотерапии к научности и объективности. Важнейшим выражением научности психоанализа для З. Фрейда была возможность устанавливать причинные связи в сфере человеческого сознания и поведения. Свои представления о научности психоанализа З. Фрейд связывает как с возможностями описания «топики» (места), «динамики» (способа функционирования) и «энергетики» (движущих сил) бессознательного, так и с практикой клинической работы [1, 288]. Следует помнить, что ко всей академической философии З. Фрейд испытывал «крайнее отвращение» [14, 169]. Он категорически отрицал связь психоанализа с философией и при каждом удобном случае стремился от нее отречься, предпочитая выдвигать на первый план своих работ клинический материал или результаты самоанализа. «Забывчивость» З. Фрейда по отношению к своим философским истокам объясняется тем, что он хотел выглядеть в глазах окружающих истинным ученым, не строящим свои теории на сомнительных абстрактных спекуляциях. Есть серьезные основания для утверждения, что в период выдвижения основных психоаналитических гипотез З. Фрейд отталкивался не столько от клинического опыта, сколько от философских представлений о природе и механизмах функционирования человеческой психики. Он хорошо был знаком с идеями древнегреческих авторов, а также с работами Ф. Ницше и А. Шопенгауэра [7, 113]. В то же время З. Фрейд неоднократно повторял, что «фабрикацию миросозерцания» он отдает на откуп философам, тогда как сам остается ученым и врачом. Он считал, что «психоанализ способен создать свое собственное мировоззрение, хотя в этом и не нуждается, потому что он – часть науки и может примкнуть к научному мировоззрению. Но вряд ли его стоит называть именно так, потому ему не все открыто, он далек от совершенства и не является завершенным и систематичным» [11, 389].

Критически отнесся к психоанализу и его философскому базису один из наиболее авторитетных философов постмодерна Ж. Деррида. Он считает, «что теория психоанализа как таковая Шопенгауэр, а тем более Ницше не обязана ничем. Она унаследовала у них не более чем видимость концепций, попросту говоря, фальшивые ценности, ассоциации, пущенные в оборот без соответствующего содержания. Слова и понятия Шопенгауэра и Ницше имеют разительную схожесть с оборотами, употребляемыми в психоанализе. Но в них не хватает наполнения содержания, свойственного психоанализу, который является единственным гарантом их значения и употребления» [3, 413]. Анализируя работу Ж. Деррида «Страсти по Фрейду», можно сделать вывод о том, что З. Фрейд был прав, считая значение оказанных на него философских влияний ничтожным по сравнению со значением собственного психологического опыта, который был по сути социальным.

Другой психоаналитик, который известен своей неистовой борьбой за классическое наследие З. Фрейда и радикальным пересмотром его психоаналитической теории и клинической практики, Ж. Лакан не считал психоанализ наукой, а, скорее прикладной деятельностью.

Вместе с тем это такая практика, которая выступает моментом теории и неразрывно с ней связана, поскольку аналитический опыт представляет собой, по Ж. Лакану, «не что иное, как структуру дискурса». Психоанализ у Ж. Лакана постоянно оборачивается то одной стороной, то другой. Наукой он не является в том отношении, что не может быть передан во всей полноте средствами теоретического дискурса, нуждаясь в *переносе*. Однако сам *перенос* становится возможным лишь благодаря теоретической состоятельности психоанализа [4, 333].

В отличие от структурного психоанализа Ж. Лакана, современный представитель гуманистического направления в психоанализе Дж. Франкл считает психоанализ социальной наукой. Он отмечает, что «З. Фрейд хотел не просто обновить психиатрию, но и дать новую интерпретацию всем проникающим в культуру психическим явлениям – от снов, искусства и морали до религии и идеологии. Психоанализ занимается не просто интерпретацией неврозов, но и интерпретацией культуры» [10, 13].

Среди исследований, посвящённых психоанализу, можно выделить несколько основных направлений, в той или иной мере освещают отношение психоаналитического учения к философии.

Наиболее распространённой является та точка зрения, согласно которой психоанализ является исключительно научной теорией, возникшей вследствие изучения конкретных опытных данных на стыке нескольких естественных наук. Такого мнения придерживаются Р. Адам, Д. Айке, Ж.-М. Алби, А. Беккер, А. И. Белкин, Дж. Браун, А. Грин, У. Груммес, К. Дэйр, Г. Кнапп, П. Куттер, П. Орбан, Р. Осборн, Ф. Паше, Г. Полмайер, Дж. Сандлер, В. Сокаридес, П. Хайманн, Р. Хайнц, Х. Хензелер, П. Херлин, А. Холдер, В. Холличер, Г. Хржановски, П. Цизе, Ю. фон Шайдт, Н. Шайнесс, В. Шмидбауэр, Г. Штолице, Г. Штоцка, Г. Яппе. Из отечественных исследователей здесь стоит выделить М. С. Аствацатурова, М. В. Вульфа, А. И. Гейтманович,

Я. Д. Ермакова, М. С. Лебединського, В. Н. Лихницького, Н. Е. Осиповъ, С. А. Суханова. По мнению А. И. Белкина, психоанализ – это вполне зрелая наука, и уж во всяком случае «наука не в меньшей степени, чем физика» [2, 6]. Слово философия по отношению к психоанализу этими авторами вообще не употребляется.

Другие исследователи, оставаясь на позициях строгой научности, иными словами, непререкаемого сциентизма, тем не менее, упоминают о том, что на поздних этапах развития теории психоанализ поднялся до уровня спекулятивных обобщений, которым можно было бы дать название философских, или метафизических. Но эти обобщения, по их мнению, не выстраиваются в единую, последовательную систему, а существуют лишь в виде разрозненных замечаний общемировоззренческого плана, высказанных по тому или иному поводу. Как считает А. М. Руткевич, «стратегии приспособления психоанализа – к естественным или к социальным наукам – приводят к разрушению всего воздвигнутого Фрейдом строения. Поэтому большинство аналитиков избирает «страусову политику» и просто игнорируют все то, что пишут нейрофизиологи, этнографы или социологи. Но тем самым они неизбежно загоняют себя в своего рода «гетто» даже в рамках медицинской корпорации, не говоря уж о более широком научном сообществе [8, 13].

Следует заметить: то, что психоанализ не является ни естественной, ни социальной наукой, еще не означает, что он лишен всякого содержания и может быть просто отброшен как некая мифология. Психоанализ напоминает те древние учения, которые соединяли философскую спекуляцию с той или иной практикой психической саморегуляции [8, 13]. С этих позиций психоаналитическое учение рассматривают, например, Ф. В. Бассин, Ф. Виттельс, Т. А. Кузьмина, М. А. Попова, С. А. Токарев, Ч. Райкрофт, А. М. Руткевич, П. Феррис, М. Г. Ярошевский.

В противовес первым двум направлениям в исследовании психоанализа представители третьего подхода исходят из той предпосылки, что любая научная теория невозможна без изначально подвёдённого под неё философского базиса. Руководствуясь подобными рассуждениями, они выявляют некую основополагающую философскую идею, на которую опирается психоанализ. Однако здесь также сохраняется доминанта научности, и проблема заключается уже не в том, являются или не являются философами З. Фрейд и его последователи. Философами они являются уже потому, что при подобном рассмотрении наука оказывается неразрывно связанной с философией, а не потому, «правильный» или же «неправильный» мировоззренческий базис они подводят под свои научные теории. Целью авторов подобных исследований зачастую является не беспристрастное описание психоаналитической философии, а полемика с положениями психоанализа, ведущаяся с мировоззренческих позиций, противоположных тем, которые предполагаются психоаналитическим учением. В силу этого в большинстве случаев психоанализ опять же обвиняется либо в неполноте, либо же в непоследовательности. Среди представителей этого направления можно назвать имена В. Н. Волошинова, Л. С. Выготского, А. Б. Залкинда,

А. Р. Лурий, М. А. Рейснера, С. Л. Рубинштейна, К. И. Соболя, Г. Уэллс, М. Л. Ширвиндта.

Следующее направление представлено гораздо меньшим количеством работ по сравнению с теми, которые приведены выше. К этому направлению мы относим тех авторов, которые изначально рассматривают психоанализ вне декларируемой сциентистской определённости (В. Краус, М. К. Мамардашвили). Эти исследователи не отрицают научности психоаналитического учения, но в то же время ясно дают понять, что психоанализ ценен и вне поля приложения научных теорий. По мнению М. К. Мамардашвили, «психоанализ был действительно революцией в интеллектуальном инструментарии, которым мы располагали к началу XX века. Есть ряд особенностей этой революции, которые роднят психоанализ в плане онтологических или философских проблем с аналогичными сдвигами и смещениями вообще в науке и способе мышления в XX веке» [6, 124].

Анализируя эти работы, можно сделать вывод о том, что психоанализ стоит рассматривать скорее как мировоззренческую систему, нежели просто как одну из сциентистских концепций, взятую саму по себе или же подтверждающую ту или иную сложившуюся в общественном сознании философскую идею.

Другими словами, психоанализ в данном случае не рассматривается ни как чистая наука, ни как наука на службе у философии – он сам становится философией. Недостаток исследований данных авторов заключается в том, что они касаются лишь частных моментов приложения психоаналитического мировоззрения и не дают полной его картины.

Ещё одно направление в исследовании психоаналитической традиции можно полностью отнести к десциентизации психоаналитического учения. Авторы, работающие в этом направлении (Р. Дадун и В.М. Лейбин), не просто рассматривают психоанализ в качестве ставшей философско-мировоззренческой концепции, но и делают попытки по возможности более полного описания всех элементов этого учения. Они производят реконструкцию проблемного поля психоаналитической философии, вписывая её, таким образом, в историко-философский процесс, как одну из неотъемлемых его частей. Другое дело, что количество подобных работ ещё слишком мало, чтобы выражаемое в них мнение могло быть услышано всеми без исключения, потеснив тем самым господствующее на данный момент времени, навязанное исследованиями сциентистского толка представление о психоанализе, который не имеет никакого отношения к философии.

На основании вышесказанного можно сделать вывод о том, что взаимоотношения между психоанализом и философией весьма устойчивы и многогранны. Во-первых, философские идеи мыслителей прошлого оказали существенное влияние на становление и формирование психоаналитического учения З. Фрейда о человеке и культуре. Во-вторых, в своем органическом единстве фрейдовские представления о психической реальности и бытии человека в мире образуют психоаналитическую философию, оказывающую влияние на общественное сознание не меньше, нежели другие философские

течения. В-третьих, психоаналитические идеи все активнее вторгаются различные направления современной философии. Более того, по словам В. М. Лейбина, можно с «полным основанием говорить о том, что в ближайшем будущем психоаналитическое учение З. Фрейда о человеке и культуре не только не утратит своего влияния на развитие западной философской мысли, а и сохранит свою значимость в условиях сближения между собой различных философских школ» [5, 395]. Главное состоит в том, что психоаналитические концепции оказываются центром притяжения философов различных мировоззренческих ориентаций, независимо от того, насколько остро и принципиально они критикуют отдельные психоаналитические положения или, наоборот, некритически заимствуют основополагающие идеи З. Фрейда. Психоанализ будет продолжать обеспечивать самое исчерпывающее и ясное проникновение в душу человека, стимулировать исследования и понимание во многих областях человеческой деятельности. В связи с этим одной из важнейших задач является дальнейшее осмысление богатейшего корпуса психоаналитических идей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономова Н. С. Познание и перевод. Опыт философии языка / Н. С. Автономова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2008. – 704 с.
2. Белкин А. И. Зигмунд Фрейд: Возрождение в СССР / А. И. Белкин. – М. : Внешторгиздат, 1989. – 448 с.
3. Деррида Ж. Срасти по «Фрейду» / Ж. Деррида // О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. – Мн. : Современный литератор, 1999. – С. 401–645.
4. Дьяков А. В. Жак Лакан. Фигура философа / А. В. Дьяков. – М. : Территория будущего, 2010. – 560 с.
5. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия / В. М. Лейбин. – М. : Политиздат, 1990. – 397 с.
6. Мамардашвили М. К. О психоанализе / М. К. Мамардашвили // Логос. – 1994. – № 5. – С. 123–140.
7. Нири К. Философская мысль в Австро-Венгрии / К. Нири. – М. : Мысль, 1987. – 192 с.
8. Руткевич А. М. Научный статус психоанализа / А. М. Руткевич // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 9–14.
9. Сосланд А. Что же сделал для нас этот человек? / А. Сосланд // Логос. – 2006. – № 1 (56). – С. 170–185.
10. Франкл Дж. Неизведанное «Я» / Д. Франкл. – М. : АСТ : Астрель, 2007. – 316 с.
11. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / Зигмунд Фрейд. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2006. – 400 с.
12. Хеффе О. Современная западная философия. Энциклопедический словарь [Институт философии РАН] / Хеффе О, Малахов В.С, Филатов В.П. – М. : Культурная революция, 2009. – 392 с.

13. Шерток Л. Рождение психоаналитика. От Месмера до Фрейда / Л. Шерток, Р. Соссюр. – М.: Прогресс, 1991. – 288 с.
14. Шпигельберг. Г. Феноменология в психоанализе / Г. Шпигельберг // Логос. – 2006. – № 6 (57). – С. 167–183.

РЕЗЮМЕ

А. В. Вертель. Філософія і психоаналіз: міждисциплінарний діалог чи глухий кут дуалізму.

У статті досліджено методологічні аспекти психоаналітичного вчення. Розглянуто взаємозв'язки між психоаналізом і філософією. Зроблена спроба проаналізувати ставлення до психоаналізу в системі міф – філософія – наука.

Ключові слова: філософія, наука, психоаналіз, цієнтизм, антіцієнтизм.

SUMMARY

A. V. Vertel. Philosophy and Psychoanalysis: Interdisciplinary Dialogue or Impasse of Dualism?

The article is devoted to the investigation of methodological aspects of psychoanalytical learning. Intercommunication between philosophy and psychoanalysis is considered. Made an attempt to analyze the treatment to psychoanalysis in system myth – philosophy – science.

Key words: philosophy, science, psychoanalysis, scientism, antiscientism.

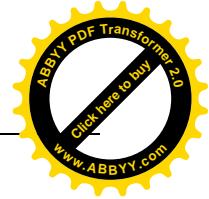
ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ЦІВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Вовк С. М. Цілісний підхід – багатомірний синтез традиції та інновації в сучасній філософії науки	3
Савостьянова М. В. Кризис науки: аськологический контекст	8
Кондратенко С. В. Особливості філософського осмислення високих наукомістких технологій як соціокультурного феномену.....	16
Лебідь А. Є. Істина: від онтології ἀλήθεια до епістемології ψευδος	26
Кравченко Т. А. Эвристический потенциал сетевой парадигмы и его философское осмысление.....	32
Снегирев И. А. Синергетическая рациональность: на пути к новому миропониманию.....	40
Зленко Н.Н. Философское осмысление современных подходов общественного развития	50
Книш І. В. Трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» у постнекласичному науковому дискурсі	62
Прокопенко Б. В. Техноеволюция: от «техне» к синергийной конвергенции высоких технологий.....	77
Пушкарь Я. В. Тенденції розвитку соціальних систем: синергетичний аспект	80

ФІЛОСОФІЯ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ ТА КУЛЬТУРИ

Косяк В. А. К онтологии позитивной силы	87
Щербина А. М. Міжнаукова інтеграція в осмисленні багаторівневості соціокультурних регулятивів людської діяльності	96
Денежников С. С. Этико-аксиологические аспекты трансгуманизма.....	103
Афонина М. А. Проблема трансформации человека под влиянием NBIC: філософский анализ	111
Щербаченко Л. М. Тілесне і вербалне в категоріях внутрішнього і зовнішнього	119
Препотенська М. П., Драгун О. Ю. Соціально-психологічні засади полілогічного (діалогічного) спілкування	126
Дудченко В. С. Духовні виміри свободи	135
Крилова С. А. Краса вчинків як цілісність свободи	142
Рубан О. В. Гендерно-рольовий баланс у бутті сучасної людини: екзистенційний вимір.....	151

ЕТИКА. АКСІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Цикин В. А. Проблема формирования новой парадигмы образования ...	159
Наумкина Е. А., Карпенко В. Е. Новация и традиция в контексте образования	168
Гайворонська О. О. Людина як суб'єкт впливу інноваційних освітніх технологій.....	176
Качуровський М. О. Демократія і громадянське виховання	182
Бадюл С. С. Социально-философские условия формирования интеллектуальной элиты в системе высшего технического учебного заведения.	187
Вертель А. А. Философия и психоанализ: междисциплинарный диалог или тупик дуализма?	200

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Шановні колеги!

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка, кафедра філософії та соціології раз на рік публікує науковий журнал «Філософія науки: традиції та інновації» (до 2010 року збірник виходив під назвою «Філософські науки»), затверджений постановою президії ВАК України від 26 травня 2010 року № 1-05/4 як фаховий науковий журнал.

До наукового журналу «Філософія науки: традиції та інновації» приймаються статті, що містять результати оригінальних досліджень з основних галузей філософії та неопубліковані раніше в інших виданнях.

Стаття повинна мати такі структурні елементи: Індекс УДК; прізвище та ініціали автора(ів); назvu; аnotaцію (біля 5-6 рядків мовою статті, після статті подаються анотації англійською та російською мовами з перекладеними прізвищем, ініціалами автора та назvu статті); ключові слова (трьома мовами після відповідних анотацій); текст статті; літературу. Вимоги до оформлення бібліографічного опису списку джерел подані в журналі «Бюллетень ВАК України» № 3 за 2008 р.

Статті необхідно оформити згідно з такими вимогами: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Обсяг статті, включаючи список цитованої літератури, повинен мати 11-20 сторінок формату А4. Відстань між рядками – 1,5 інтервалу комп’ютерного стандарту, кегль 14, поля: верхнє і нижнє – 20 мм, ліворуч – 25 мм, праворуч – 15 мм. Середня кількість знакомісць у рядку – 65, кількість рядків на одній сторінці – до 30.

Сторінки рукопису не друкаються, а, починаючи з другої, проставляються олівцем зверху, посередині сторінки. Підписи до рисунків, схем, таблиць включають їх номер, назvu, пояснення умовних позначень. Посилання на наукову літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, 87], де 5 - номер джерела за списком літератури, 87 - сторінка. Посилання на декілька наукових видань одночасно подаються таким чином: [3,156; 4; 8, 22-23]. Бібліографічний список мовою оригіналу складається в алфавітному порядку і подається після тексту статті.

Мова статей: українська, російська, англійська.

До статті додаються:

1. Лист-рекомендація статті до друку за підписом доктора філософських наук (підпис завіreno печаткою установи, де він працює).
2. Авторська довідка, яка містить: прізвище, ім'я та по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, e-mail та адреса.
3. Дискета з електронною версією тексту у форматі *.doc або *.rtf. Використовується шрифт Times New Roman.
4. Один примірник у роздрукованому вигляді.
5. Поштова картка з адресою автора для повідомлення про прийняття статті редколегією (для іногородніх).

Рукопис оформляється згідно з Держстандартом ДСТУ 3008-95, ГОСТ, 7.5-88. У лівому куті – УДК, у правому куті – ініціали та прізвище автора (авторів) і назва закладу, нижче, посередині рядка, – заголовок статті – інтервал 2. Такий же інтервал між заголовком та анотацією.

Стаття має бути ретельно перевірена й повністю відредагована. Матеріали, в яких допущені будь-які помилки, до друку не допускаються.

Термін подання матеріалів до редакційно-видавничого відділу – **1 лютого** кожного року. Матеріали отримані пізніше подаються до наступної публікації фахової збірки.

Видання здійснюється із залученням авторських коштів – 20 грн. за одну сторінку. Кошти на видання надсилаються після повідомлення про прийняття редколегією статті до друку. Пересилання збірника поштою коштує 25 грн.

Реквізити для грошових переказів: Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка 40002 м. Суми, вул. Роменська, 87, кафедра філософії та соціології, Ніколаєнко Н.Є. Призначення платежу: за друк статті.

Адреса редколегії: Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка

40002 м. Суми, вул. Роменська, 87, кафедра філософії та соціології, кабінет 404.

Електронна адреса: kfs.sspu@gmail.com

Телефони для довідок – 0989838691 і (0542)226676 (відповідальний секретар к.філос.н., доцент кафедри Карпенко В.Є.), (0542)68-59-27 (кафедра філософії та соціології), (0542)22-14-95 – міжміський, приймальна ректора, (0542)62-78-96 – домашній телефон зав. кафедри філософії та соціології, доктора філософ. наук, професора Цикіна В.О.

Автору статті гарантується один примірник опублікованого збірника без додаткової оплати, за бажанням автори можуть замовити ксерокопії окремих статей.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

Філософія науки: традиції та інновації
Науковий журнал
Виходить двічі на рік

Заснований у грудні 2009 року

№ 2 (4), 2011

Суми: СумДПУ, 2011

Відповідальний за випуск: **А.А. Сбруєва**
Комп'ютерне складання та верстання: **Н.Є. Ніколаєнко**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації
КВ № 15796 – 4268Р від 27.10.2009 р.

Підписано до друку 10.06.2011.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 12,3. Тираж 300 пр. Вид. № 47.

Журнал надруковано на обладнанні
СумДПУ ім. А.С. Макаренка
Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002,
СумДПУ ім. А.С. Макаренка

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 231 від 02.11.2000.

